

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
ИНСТИТУТ ЗА ПОЛИТИЧКЕ СТУДИЈЕ

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник

Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине

Рецензенти:

Др Љубиша Деспотовић, научни саветник

Институт за политичке студије, Београд

Проф. др Драган Симеуновић

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

Доц. др Дејан Јовановић

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

Дизајн корица

Александар Павловић

Предраг Терзић

ПРОФЕСОР И ПАТРИОТА:

Савремено схватање дела Слободана Јовановића

Нови Сад – Београд, 2024.

САДРЖАЈ

Предговор	7
Уводна разматрања	9

ПРВА ГЛАВА

Животни пут и каријера Слободана Јовановића	13
1. Порекло Слободана Јовановића	13
2. Образовање и рад	15
3. Политичка уверења	18
4. Председник Владе и политичко деловање	22
5. Рехабилитација и повратак на јавну сцену	26

ДРУГА ГЛАВА

Либерална мисао Владимира Јовановића	35
1. Животни пут Владимира Јовановића	36
2. Схватање унутрашње слободе у делу Владимира Јовановића	40
2.1. Шта је слобода и докле сежу њене границе	40
2.2. Стицање слободе кроз ограничење државне власти	43
2.3. Слобода привредне активности	48
3. Схватање спољне слободе у делу Владимира Јовановића	52
3.1. Шта је спољна слобода	53
3.2. Простор спољне слободе.....	56
3.3. Међународни контекст.....	59
3.4. Источно питање	63
3.5. Мешање страних дипломатских представника у унутрашње послове Србије	66

ТРЕЋА ГЛАВА

Политичка мисао Слободана Јовановића	69
1. Политичка мисао као део филозофског дискурса	69
1.1. Политичка мисао у античкој филозофији	70
1.2. Политичка мисао Никола Макијавелија	82
1.3. Берков допринос развоју политичке мисли у Енглеској	90
2. Француска буржоаска револуција	97
2.1. Вођи Француске револуције	99

2.1.1. Мирабо	99
2.1.2. Димурије	102
2.1.3. Дантон	105
2.1.4. Робеспјер	109
2.2. Два начина схватања друштвених промена: енглеско vs француско искуство	111
3. Идеја слободе и разумевање полуинтелектуалца као фактора кварења државне влас	113
3.1. Идеја слободе у правно-политичким списима	114
3.2. Полуинтелектуалац као фактор кварења државне власти	116
3.2.1. Моралне дилеме о полуинтелектуалцу	118
3.2.2. Карактерне црте и природне сколности „вечитог” полуинтелектуалца.....	122
3.2.3. Революционарна дешавања као (не)морални полигони њихових вођа	124
3.2.4. Социјално-етички изазови социјалистичких револуционара	126
3.2.5. Кварење државе као производ делатности (револуционарних) полуинтелектуалаца.....	128
4. Српска политичка мисао	130
4.1. Светозар Марковић	131
4.2. Пера Тодоровић	138
4.3. Јован Хаџић	142
4.4. Милан Пироћанац	146
4.5. Уставно питање у Србији у XIX веку	154
5. Политика историја Србије у XIX веку	158
5.1. Владавина Милоша и Михаила Обреновића	159
5.2. Влада уставобранитеља	160
5.3. Други период владавине Милоша и Михаила	166
5.4. Власт Милана Обреновића	171
5.5. Доба владавине Александра Обреновића	177
Завршни осврт	184
Литература	195
Биографија аутора.....	221

Предговор

Монографија под називом *Професор и његово дело: савремено схваћање дела Слободана Јовановића* настала је као резултат мог вишегодишњег истраживања. Оно се заснивало на упознавању са широм правном, историјском, политиколошком и социолошком грађом коју је иза себе оставио Слободан Јовановић, али и радовима не тако великог броја истраживача који су се бавили изучавањем његовог научног опуса. Делови ове књиге су већ представљени јавности као научни чланци или њихова поглавља, а објављени су у *Српској политичкој мисли*, *Баштини* и *Политичкој ревији*. У овој књизи они су у мањој мери измењени.

Поред књига, чланака и предавања, у овој монографији су подједнако заступљени и значајни сегменти Јовановићевог личног, професионалног и академског живота, као и породичног порекла. Како бисмо се упознали с породичном традицијом једног од ретких „коленовића” у друштвеном и политичком животу Србије у другој половини XIX века, студија садржи и истраживање практичног деловања и теоријске мисли његовог оца, Владимира Јовановића, који је оставио значајан траг у српској економској, политичкој, правној и историјској мисли.

Професионално деловање Слободана Јовановића обухвата његово првобитно постављење и рад у Министарству иностраних дела, ангажовање и патриотским духом испуњено делање на месту шефа Ратног пресбириоа Обавештајног одсека Врховне команде у време балканских и Првог светског рата и, напослетку, период који је провео на функцији потпредседника и председника Владе Краљевине Југославије у избеглиштву. Потоње политичко ангажовање, иако проистекло из моралне обавезе прихватања одговорности у тешком стању југословенске државе, било је одраз целокупне интелектуалне мисли и професионалне каријере Слободана Јовановића. Отуда се сматра незаобилазним периодом утврђивања његових политичких постулата, који је нарочито, али с негативним предзнаком, наглашаван у Југославији у периоду од краја Другог светског рада до почетка деведесетих година XX века.

Слободан Јовановић је целокупну професорску и научну каријеру провео на Правном факултету Универзитета у Београду. У монографији су фрагментарно приказане различите димензије политичке, историјске, правне и социолошке мисли Слободана Јовановића. У питању су аутономне целине у којима се разматрају његови ставови у оквирима посебних дисциплина поља друштвено-хуманистичких наука. Док важни, неретко и пре-

ломни, историјски датуми и догађаји, који су обележили модерну европску историју, чине суштину политичко-историјске мисли Слободана Јовановића, његова правна мисао представљена је у схватању појма суверености, истраживању функција државе и начина организације њених органа, али и у области уставног права. С обзиром на то да сам у монографији *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и њолијичкој елијизма*, првенствено користећи дела Слободана Јовановића, детаљно анализирао начин доношења, стране утицаје, однос према грађанским и политичким правима и слободама, поделу власти, однос Народне скупштине и Владе, организацију судске власти, степен развијености локалне самоуправе, као и друге важне карактеристике Намесничког устава, као и устава од 1888. и 1901. године, у овој студији се не бавим детаљније овим уставним решењима.

Изучавајући целокупну друштвену мисао Слободана Јовановића, настојао сам да не допустим да упаднем у замку некритичког погледа на његов живот, политичко деловање и оцену садржаја и квалитета објављених дела. Било какав облик идеализације личности, у позитивном или негативном смислу, или некритичког сагледавања нечијих текстова, без обзира на квалитет и бројност научног и ширег друштвеног доприноса, одувек се показивао неприхватљивим и недозвољеним у научној методологији и етици. Зато сам читаоцима понудио сопствени, савремени приступ пореклу, животу и научној заоставштини Слободана Јовановића.

Уводна разматрања

Интелектуалну мисао Слободана Јовановића можемо посматрати из угла различитих друштвених и хуманистичких наука, као и посебних научних дисциплина. Таква разноврсност могућих приступа произилази из чињенице да предмет истраживања монографије, која се налази пред читаоцима, обухвата велики број дела овог професора и научника који је имао полихисторско знање, које сеже далеко у историју људског друштва, када се филозофска мисао сматрала јединим начином сагледавања политичке, правне и шире друштвене стварности. Отуда се личност, период проведен у раду у државним органима, научна каријера и дела Слободана Јовановића из области права, политичких наука, историје и социологије могу посматрати као резултат његовог научног стваралаштва, четвородеценијског професорског стажа, искуства стеченог у државним органима, политичких и друштвених промишљања, као и правничке професије којој је, у основи, припадао. Зато већина аутора, који су се темељно бавили интелектуалним донетима Слободана Јовановића, његов целокупан научни опус смештају у области политичке и правне мисли.

Политичка мисао Слободана Јовановића превасходно је резултат његовог студиозног истраживања историје политичке мисли и политичких, правних и друштвених последица преломних догађаја у области модерне политичке историје. Временски обухват његових изучавања политичке мисли сабран је у дужем временском раздобљу, у коме се смењују историјске епохе, полиси, империје и државе, као и друштвени, верски, етнички и национални актери, владари, политичке групе и странке. Полазећи од енциклопедијског приступа у проучавању историјских периода, Слободан Јовановић је своја политичка размишљања употпунио одговарајућим филозофским садржајима. Ако њихов почетак налази још у временима античке филозофске мисли, у којима је старогрчки полис био место сучељавања различитих мишљења слободних грађана о најважнијим друштвеним и политичким питањима, средњовековна политичка мисао зависила је од схоластичких погледа на човека, породицу и друштво. У том временском раздобљу присутна је потпуна доминација религијског погледа на свет. Зато се средњи век сматра мрачним периодом људске историје, коме ни Јовановић не придаје претерано интересовање у свом научном делању.

Као важно у примени друштвено-политичке структуре и економске основе социјалних односа, као и својеврсну прекретницу у модерној европској политичкој историји, Слободан Јовановић одређује догађаје у предреволу-

ционарном периоду француског друштва, доба Велике француске буржоаске револуције и личности које су у револуцији учествовале. У описима њихових карактера, стремљења ка успостављању, према њиховом мишљењу, савршеног друштвеног поретка и понашања током и након револуције, Јовановић одређује људске врлине и моралне и карактерне недостатке, који су утицали на настанак напредних, али и негативних страна револуционарних дешавања. Изучавајући њихово социјално порекло, образовање, живот пре револуције, однос према револуционарним тековинама и схватање општег добра, покушава да одреди утицај вођа на револуционарна догађања, која су по свом обиму и далекосежним последицама представљала један од најзначајнијих догађаја у модерној европској историји. Тај догађај британски историчар Ерик Хобсбаум одређује као почетак дугог XIX века.

Посебно место у оквиру политичких дела Слободана Јовановића припада његовим студијама из области националне политичке историје, у којима је истраживачку пажњу усмерио на политичке, друштвене и привредне околности владавине у више од шест деценија XIX века, од краја тридесетих година до Мајског преврата 1903. године. У њима Јовановић описује начин владавине кнезова Милоша и Михаила Обреновића, владину кнеза, потоњег краља Милана, и његовог сина и последњег владара из династије Обреновића Александра, њихов однос према политичким групама и, каснијим, модерним политичким странкама, слободи политичког организовања и деловања, слободи штампе, као и схватања и институционалне могућности остварења економских слобода.

Утицаји стране политичке мисли, идеолошких поставки и уставних решења из других земаља видљиви су у различитим периодима уставног развитка Србије и југословенске државе, од Сретењског и Турског устава, преко Намесничког устава из 1869. године, Устава од 1888. и уставног документа из 1903. године. Рођен у години када је усвојен Намеснички устав, као први модерни уставни документ који је написан у Србији и заживео у пракси, Слободан Јовановић детаљно анализира начин усвајања, грађанска, политичка и економска права и слободе које су омогућене или ускраћене одређеним уставом, али и стране теоријске основе и уставна решења која су им послужила као узор. Ако је Берлински когрес подразумевао трајно окретање Милана Обреновића у спољној политици ка Аустро-Угарској, усвајање устава од 1888. значило је крај сукоба у унутрашњој политици и прихватање радикалских идеја о народној демократији. Док Краљевину Југославију критикује, замерајући јој отворено гушење демократије и суноврат у шестојануарску диктатуру 1929. године, разматрајући период социјалистичке Југославије, Јовановић подвргава критици њену идеолошку основу и нереално сагледавање базичних друштвених вредности. Према његовом мишљењу,

титоистичка Југославија је представљала немушти продукт совјетског утицаја и, као таква, није имала политичку будућност.

Део научноистраживачког рада у области политичких наука Слободан Јовановић је посветио и изучавању историје политичких теорија, од Платона, Макијавелија и Берка до Констанана, Келсена и Питамица. Посебност Јовановићеве политичке мисли огледа се у његовом односу према политичким идеологијама чије вредности није заступао, већ им се, напротив, отворено супротстављао. Наглашавајући демократске недостатке Марксове теорије, Слободан Јовановић критички приступа марксистичкој идеологији. Такав отворени критички однос према марксистичкој политичкој мисли Јовановић је изградио на основу темељног проучавања изворне литературе коју су написали Маркс и Енгелс, при чему је вешто избегао замку некритичког прихватања посредних тумачења њихових дела. Поред утемељитеља марксистичког погледа на свет, Слободан Јовановић изучава и теоријска размишљања и практично деловање Кауцког, Бернштајна, Бухарина, Розе Луксембург и других марксиста, чиме остварује обједињен приступ у критичком тумачењу марксистичке идеологије.

Правна мисао Слободана Јовановића обележена је његовим научним интересовањем за државу, њено порекло и уставноправно уређење. У том циљу, превасходно настоји да одреди појам, значење и функције државе, као облика уређења људског друштва, од периода њеног настанка, различитих фаза развика, па све до тадашњег времена. У размишљањима о држави, Јовановић наглашава нужност њеног постојања. С обзиром на то да сматра да не постоји функционалнији облик организације друштва од државног, Јовановић наглашава да треба радити на бољем уређењу државе, а све у циљу одражавања воље већинског дела народа. Издваја интегративне елементе државе - територију, становништво и власт, који чине основу државне суверености. Ова три елемента, заправо, представљају неизоставне конституенте државе, јер губитком само једног од њих држава престаје да постоји.

Организација државе у систему поделе власти потиче још из теоријских промишљања Џона Лока и Шарла Монтескјеа. Инспириран француским просветитељима, Слободан Јовановић је сматрао да не постоји бољи облик организације власти од поделе на законодавну, извршну и судску.

Организација власти у поратним државама била је предмет посебног Јовановићевог интересовања, при чему је циљано одабрао државе које су репрезенти различитих уставних решења и облика државне организације. Такође се бавио питањима економског уређења, настојећи да утврди у којој мери се економским односима подупиру демократски процеси у земљи. На тај начин Јовановић истражује повезаност економских и политичких темеља државе и долази до закључка да њихова неусклађеност доприноси на-

станку револуционарних дешавања и промени политичког система. У прилог томе говори и историјско искуство, које нас учи да су главни покретачи друштвених и политичких промена у држави били лоше уређени економски односи и појава нових идеологија, које су заступале неопходност редистрибуције друштвеног богатства.

Слободан Јовановић је критичку мисао исказивао према поставкама различитих идеолошких праваца. Из тог угла треба посматрати и разумети његов прилог критици теорије народне суверености. У супротстављености опште и појединачне воље, Јовановић види суштину сваког политичког система, сматрајући да се идеал којем треба тежити остварује међусобним усклађивањем појединачних воља с посебном и општом вољом, али и неопходношћу да општа воља обухвати и вољу појединаца у друштву. На тај начин се успоставља и одржава социјална равнотежа, као пожељан облик уређења живота и деловања појединаца и друштвених група.

Како је немогуће потпуно ускладити интересе, захтеве и тежње носиоца појединачних воља с општом вољом, могућност управљања заједницом остварује се кроз доминацију већине над мањином. Према запажањима Слободана Јовановића, већинска супрематија одражава врховни принцип народне суверености. Следећи овакав став, извориште народне суверености треба тражити у већинској доминацији, која нужно не мора имати демократски предзнак. Отуда се Јовановић налази на становишту да се, суштински, аутократија од демократије разликује према природи односа мањина на власти у односу на народне масе. Стога се губитак суверености огледа у нарушеном складу већине и мањине у ситуацији када мањина на власти изгуби подршку својих бирача.

Поучен негативним историјским искуствима, Слободан Јовановић трага за одрживим решењима у покушајима превазилажења тираније која се не мири с чињеницом да нема упориште у народној вољи. Предлагање нових концепата би се, у оваквим случајевима, требало кретати на основама узајамног уважавања већинске и мањинске воље, заснованих на демократским политичким принципима.

ПРВА ГЛАВА

Животни пут и каријера Слободана Јовановића

1. Порекло Слободана Јовановића

Слободан Јовановић је рођен 21. новембра по старом (јулијанском) односно 3. децембра 1869. године по новом (грегоријанском) календару у Новом Саду, тадашњој Хабзбуршкој монархији.¹ „Са више од 20.000 становника, стотинама дућана, јаким занатством, развијеном житном трговином и речним саобраћајем, који га је на северу повезивао с Пештом и Бечом а на југу с Београдом и Србијом, Нови Сад је имао врло повољне услове да се развије и учврсти као трајан културно-политички центар Срба у Монархији.”²

Отац Слободана Јовановића, Владимир Јовановић, био је познати светоандрејски либерал, али и опонент тадашњих обреновићевских власти, услед чега је био принуђен да оде у изгнанство у Нови Сад, а мајка Јелена је била унука Константина Маринковића, угледног новосадског свештеника. Родитељи Слободана Јовановића су јануара 1868. године склопили брак у Саборној цркви у Новом Саду. Куме на венчању су биле Ана Милетић, супруга Светозара Милетића, и Ана Павловић, животна сапутница Стевана Павловића.

Владимир и Јелена Јовановић су током 1868-1869. године били политички активни у деловању Уједињене омладине српске. „О Јелени Јовановић оставио је запис њен унук, др Андра Ристић, сестрић Слободана Јовановића: Рођена у Мађарској буни као посмрче (...). Код ње падају у очи нарочито две особине: динамичка виталност и жив начин изражавања. Виталност је није напуштала до последњег дана.

---

¹ Различити датуми рођења Слободана Јовановића везују се за јулијански (21. новембар) односно грегоријански календар (3. децембар). Зато у литератури можемо пронаћи различито навођење датума његовог рођења, у зависности од тога да ли аутор рачуна време по једном или другом календару.

² Василије Ђ. Крестић, *Аустроугарска краља о Уједињеној омладини српској*, Матица српска, Нови Сад, 2015, стр. 5.

Била је енергична, узбудљива са снажним и често пута неочекиваним реакцијама, а хладнокрвна и присебна у домаћим кризама (...) Њена виталност огледала се и у веома живом и сликовитом причању. Судећи по сачуваним писмима била је веома духовита. Слободан Јовановић је смисао за хумор наследио од мајке и њене породице. Владимир Јовановић је био смртно озбиљан. Слободан Јовановић сведочи да је у старијој генерацији било мало смисла за хумор, осим код Милутина Гарашанина.”³

СТИЦАЈЕМ животних околности, Владимир Јовановић је био спречен да присуствује крштењу свога сина, а ни познати српски политичар из Војводине Светозар Милетић није могао да дође, а ни да кумује младом Слободану, већ је то учинила његова кћерка Милица, која се касније удала за Јашу Томића, истакнутог политичког првака српског народа северно од Саве и Дунава.

Владимир и Јелена Јовановић су, две године након Слободана, у Новом Саду, добили и кћерку Правду. Место њиховог рођења, време у коме су одрастали, породица и окружење коме су припадали утицали су на симболички избор имена првог Слободана и прве Правде у српском народу. Дајући својој деци имена Слободан и Правда, Владимир и Јелена Јовановић су у своју породицу трајно уткали вредности слободе и правде, без којих је незамисливо постојање просперитетног друштвеног уређења и демократског облика политичког режима.⁴

Слобода и правда су неодвојиви делови слободног и праведног друштва, коме је Слободан Јовановић тежио током целог живота. У Јовановићевој либералној перцепцији, слобода и правда добијају улогу регулаторних друштвених принципа: „Слобода и правда: то је у две речи чиме се данашња свест о демократији уздиже над појмовима старијих времена. Слобода чини свакога господарем од себе, она даје свакоме власти да се развије и усаврши, као што је само способан за то, да своје дарове и способности употреби као што најбоље може, да се оним што произведе, што заради или заслужи, да са производима своје радње и привреде располаже по својој вољи, да се састаје и удру-

---

³ Цит. према: Борис Милосављевић, „Слободан Јовановић”, у зборнику: Коста Чавошки, Александар Костић (уредници), *Слободан Јовановић: живић, дело, време*, САНУ, Београд, 2019, стр. 25-26.

⁴ Јовица Тркуља, „Први Слободан у Срба”, *Вечерње новости*, издање од 11. децембра 2011. године.

жује са другима људима по узајамној потреби, а за обшту целъ. А правда бди да у друштву свако остане себи самоме целъ, а нико да nebude туђе оруђе и средство; да сваки слободу свију, а сви слободу свакога поштују; да свима и свакоме добро буде. Остављајући свакоме да по своме уму, по својој савести и по својој вољи живи и напредује, она свима у равној мери дели право и дужност, власт и бригу, част и терет владе и управе над друштвом. Њено је начело: свакоме своје, личности све што је само лично, а друштву све што је друштвено. Она хоће да се друштво развије личним развитким чланова његових; а разне личне способности, снаге и потребе доводи она у сагласност средством деобе у радњи, и средством размене производа и узајамности услуга, и по начелу равне вредности. То је начело: да сваки за оно што другоме даде, добије у накнаду равну вредност; и обратно: да сваки другоме накнади равну вредност онога што је од другог примиио, што другим речима значи: да сваки свима и сви свакоме буду на услузи и од користи, а нико никоме да nebude на терету и од штете.”⁵

Недуго после Слободановог рођења, 1872. године, породица Јовановић се пресељава у Београд. Пресељења и путовања нису представљала новост у животу Владимира Јовановића. Раније је обилазио, сам или с породицом, градове у Швајцарској, Француској и Италији. Тако се догодило да је Слободан проходао у Италији, и то приликом обиласка остатака Помпеје.⁶ Породица Јовановић је, по доласку у Београд, најпре становала на Врачару, а потом на углу Сремске и Кнез Михаилове и у Македонској улици (1872–1879).⁷

2. Образовање и рад

Слободан Јовановић је основно и средњошколско образовање завршио у Београду. Успешно је матурирао у Првој београдској гимназији, а потом се, као државни стипендиста, уписао на Правни факултет у Женеви. У то време, његов отац Владимир је био министар

---

⁵ Владимир Јовановић, „одредница Демократија”, *Политички речник (свеска Г, Д и Ђ)*, Државна штампарија, Београд, 1873, стр. 714

⁶ Владимир Јовановић, *Успомене*, БИГЗ, Београд, 1988, стр. 270.

⁷ Борис Милосављевић, *нав. дело*, стр. 31.

финансија.⁸ Студирајући у иностранству, сусрео се с многобројним идејама стране политичке мисли. Показивао је интересовање за теоријску мисао и научна дела Шарла Монтескјеа, Жан-Жака Русоа, Алексиса де Токвила, Џона Стјуарта Мила, Херберта Спенсера, Блунчлија, Беџета, свог професора из Минхена Холцендорфа, Бутима, Марка Жирардена, Хенрија Мејна и других. Поред политичких теорија, Слободан Јовановић се током студија упознао и с политичким приликама, правним и политичким системима Енглеске, Сједињених Америчких Држава, Француске, Швајцарске и других земаља.⁹

Будући да је желео да настави изучавање јавног права на париском универзитету, Јовановић се обратио држави ради добијања стипендије. Међутим, тадашњи министар просвете Андра Николић није удовољио овом захтеву.¹⁰ Суочен с таквим околностима, Слободан Јовановић је државно право на Слободној школи политичких наука у Паризу студирао о сопственом односно породичном трошку.

По повратку у Србију, Слободан прво радно ангажовање добија током 1892. године, и то као писар друге класе првостепеног суда подунавског округа, док наредне године ступа у дипломатску службу и постаје аташе посланства у Цариграду, где остаје до 1894. године. Међутим, заузетост административним пословима је младог Јовановића удаљавала од његовог примарног интересовања за бављење науком.

---

⁸ „Сачувано је писмо Владимира Јовановића Слободану и Правди, које сведочи о његовој бризи за школовање своје деце. Писмо је послато из Ниша где је Владимир, као министар, био са владом и кнезом Миланом: Драги Слободане! Драга Правда! Ви ми се хвалите, у вашим писмима, да се добро владате, и да добро учите. То је права радост за мене. Колико би се још више радовао, кад би вас и маја [мајка] похвалила! Али, она у својим писмима ништа не говори о вашем владању; па ме то у бригу баца. Замолите је, нека ми и она пише, како се владате и учите, те да се још више радујем ако сте заиста у свему добри. Капетан од 15 година [Un capitaine de quinze ans] свршиће се на крају године ове; па ће се у новој години започети нова прича, врло лепа опет од Жила Верна. Допадају ли вам се оне књиге, које вам је маја купила? Како сте провели Св. Николу? Јесте ли имали доста гостију? Пишите ми што чешће и што више. Грли вас и љуби Ваш отац.” Цит. према: Борис Милосављевић, *нав. дело*, стр. 35.

⁹ Борис Милосављевић, *Слободан Јовановић: Теорија*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2017, стр. 245.

¹⁰ Андра Николић је био члан Главног одбора Народне радикалне странке и министар у више влада.

Ипак, Слободан Јовановић је 1897. године изабран у звање ванредног професора државног права на Правном факултету Велике школе у Београду. За приступно предавање одабарао је тему „О суверености”. Када је три године касније тадашња Велика школа прерасла у Универзитет у Београду, Јовановић је изабран за редовног професора и као редовни професор Правног факултета радио је пуних 40 година, све до одласка у пензију, 1940. године. На предлог Јована Цвијића и Стојана Бошковића, фебруара 1905. изабран је за дописног, а 1908. и за редовног члана Српске краљевске академије. Функцију председника Српске краљевске академије наука обављао је у периоду од 1928. до 1931. године.

У време балканских ратова Слободан Јовановић је био шеф Пресбириа при Врховној војној команди, а у доба крхко успостављеног мира, 1913. године, обављао је дужност ректора Београдског универзитета. Ипак, избијањем новог војног сукоба, Првог светског рата, Јовановић наставља да врши дужност у оквиру Ратног пресбириа, да би, с коначним постизањем мира, напустио војну службу и посветио се научном раду. Дужност ректора Универзитета у Београду је поново обављао 1920/1921. године.¹¹

Завршетак војних сукоба у Великом рату, ипак, није значио и прекид Јовановићеве борбе за остварење државних и националних интереса. Ставивши се поново у службу отаџбине, Слободан Јовановић је знање и умеће из области међународног права употребио као експерт на Конференцији мира у Паризу 1919. године.

Међуратни период се показао плодноним у настанку Јовановићевог научног опуса. У том времену објављује бројна научна дела из области политичке теорије, политичке социологије, историје политичких теорија, теорије државе и права, уставног права, политичке историје Србије. Инспириран Француском буржоаском револуцијом и просветитељима, Слободан Јовановић нуди опсежну упоредну анализу предности и недостатака различитих уставних и законских решења, описује послератне политичке и правне системе Италије, Енглеске, Француске, Велике Британије, Сједињених Америчких Држава, а одређује и однос државе и права у фашистичким и комунистичким режимима. Било је то време поновног настајања политичких

---

¹¹ Миодраг Јовичић, *Слободан Јовановић: илустрирана монографија*, Правни факултет, Београд, 2004, стр. 23.

напетости у међународним односима, али и сукоба различитих политичких група у оквиру Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, који су довели до завођења Шестојануарске диктатуре 1929. године.

У предвечерје Другог светског рата Јовановић је, заједно с угледним српским интелектуалцима, основао Српски културни клуб. Различитих занимања, неусаглашених идеолошких опредељења, удаљењени од свакодневне политике, интелектуалци окупљени у Српском културном клубу имали су за циљ да заштите положај српског народа и негују српску културу у оквирима југословенске државе.

Слободан Јовановић је био председник Српског културног клуба, а потпредседници су били адвокат Никола Стојановић и писац и академик Драгиша Васић. На месту секретара се налазио историчар Васа Чубриловић, а касније др Слободан Драшковић и историчар Драгослав Страњаковић. Међу истакнутим члановима су били и архимандрит Јустин Поповић, генерал и академик Живко Павловић, генерал Љубомир Покорни, опозициони политичари Милан Грол и Миша Трифуновић, историчари Владимир Ђоровић, Никола Вулић и Радослав Грујић, економисти и правници Гојко Грђић и Божа Марковић, председник Српске краљевске академије наука Александар Белић, председник Касационог суда Русомир Јанковић, судија Данило Данић, правник Војислав Вујанац, писац Стеван Јаковљевић, вајар Сретен Стојановић.¹² Српски културни клуб су тако чинили „академици, професори, лекари, адвокати, свештеници, трговци, индустријалци и официри. Било је и конзервативаца и либерала”¹³.

3. Политичка уверења

Политичка уверења која је стекао млади Слободан Јовановић везују се за његово породично порекло, теоријске утицаје, али и правничко образовање. Као млад правник, Јовановић је препознао сву моћ права, као и немоћ свих оних на које се правне норме односе, али међу којима има и оних који доводе у питање постојање владавине права. Док, с једне стране, владавину права покушавају да оспоре при-

---

¹² Димитрије Ђорђевић, *Ожиљци и ойомене. Прва књија*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1995, стр. 32-33.

¹³ Исто, стр. 33.

падници разнородних политичких, етничких и религијских група, и поједини политички ауторитети мисле да су изнад друштва, државе и права, па да, стога, правне норме на њих не треба ни да се односе. Зато Јовановић, не доводећи у питање неопходност постојања ауторитета у политици, оспорава технократски механизам владања над другима.

Слободан Јовановић припада плејади теоретичара и практичних делатника који су своја политичка уверења темељили у оквиру одређеног погледа на свет. Пре свега, захваљујући васпитању и теоријским и практичним утицајима свога оца, Слободан је усвојио трихотомију коју су чинили национализам, позитивизам и либерализам.

Национализму се учио из народних песама, које су младом Слободану Јовановићу представљале право надахнуће. Ове песме су биле прави народни буквар, који му је трајно усадио важност неговања традиције, слободарства и националног духа. Његов, потоње изграђен, књижевни стил неспориво је био под раним утицајем српског народног предања.

Док је позитивизам представљао научно утемљен и на чињеницама заснован критички усмерен поглед на свет, у правним наукама је заговарао реално сагледавање државе и проучавање важећег, позитивног права. Тако је Владимир Јовановић свом сину Слободану позитивистички поглед на свет представио у романима Жила Верна, који је важио за „популаризатора науке за омладину”. Овај сегмент васпитања је већ у најмлађем добу укоренио код Слободана Јовановића важност научног приступа, на основу кога се може студиозно приступити свакој политичкој идеологији и на њој утемељеном политичком уверењу и тако избећи недостаци некритичког прихватања одређених, најчешће непроверених и у пракси непотврђених, ставова и уверења.

Либерализам за Владимира Јовановића није била само идеологија слободе, већ начин живота и борбе за постизање слободних установа унутар државе, као и ширење простора слободе на још увек неослобођене крајеве настањене српским народом. Како је Владимир Јовановић био истински либерал, и своју децу је васпитавао у таквом духу. Трудио се да им укорени важност слободног и здраворазумског размишљања, лишеног било каквих облика некритичног мишљења. У васпитању деце Владимир Јовановић није употребљавао ограничења или телесна кажњавања, типична за васпитавање њихових вршњака.

Много година касније, у својим записима, Слободан Јовановић сведочи о важности либералног приступа у васпитању деце и истиче пример свог оца, који је либералне ставове успешно преносио на сопствену децу.

Усвајајући тековине очевог васпитања и образовања, Слободан је постепено изграђивао сопствена политичка уверења. Његови политички постулати су се кретали у оквирима претходно усвојене трихотомије, у чијем средишту је теорија о државној суверености, а према којој се човек јавља као покретач друштвених процеса, али и субјект коме је држава неопходна ради задовољења појединачних и заједничких интереса. Тежећи сигурности, појединац осећа потребу за настанком државе, која је у својој заштитничкој улози брана индетерминизму и непредвидивом току догађаја. Тако је Слободан Јовановић стекао уверења да се човек помоћу државе штити од непредвидивог тока ствари. Ако држава треба да представља брану било ком облику недозвољеног обликовања друштвене стварности, садржаји који се заснивају на погрешном поимању државе наносе штету и држави и њеним грађанима, а утиру и пут безакоњу.

Слободан Јовановић није своја политичка уверења градио на пуком теоретисању, преузимању правних и политичких идеја од других теоретичара и школа мишљења, као ни посматрању ствари без учествовања, већ је био свестан да демократија представља покретљив и променљив друштвени процес, који захтева практично деловање. „Слободан Јовановић се, дакле, не појављује као пасионирани колекционар, скупљач разних политичких и демократских идеја, већ као помни изучавалац политике и права, државе и политичког система у амбијенту друштвености где, најкраће речено, постоји видљива и скривена мапа интересних утицаја, норми, моћи, притисака, институција, који битно утичу на индивидуално и друштвено-политичко бивствовање човека у модерној политичкој заједници.”¹⁴

Производ политичких уверења Слободана Јовановића се огледа и у његовом схватању „државе масе”, као начина организовања државне власти и њених грађана. Док различите облике политичких система, укључујући демократски, фашистички и комунистички, сврстава у државе масе, Јовановић сматра да њихово разликовање произилази

---

¹⁴ Радивој Степанов, Љубиша Деспотовић, „Пледоје за демократију Слободана Јовановића”, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, Vol. 57, број 7-8/1997, стр. 268.

из начина организовања народних маса, циљева којима теже и модалитета деловања у политичкој пракси. На принципима употребе и/или злоупотребе власти треба разликовати аутократско-тоталитарне и демократске државе. Према његовом мишљењу, Француска буржоаска револуција представља важан искорак у правцу настанка државе масе. Њен превасходни допринос проистиче из омогућавања припадницима нижих друштвених сталежа да учествују у управљању државом. Тиме држава престаје да буде аристократска творевина, већ постаје одраз народне воље и очекивања да је њени представници одредите у пракси.¹⁵

Поред теоријских, Слободан Јовановић је настојао да прикаже и конкретне форме државне суверености. Иако демократију представља као највеће људско достигнуће, критички указује и на негативне стране неограничене демократије. Потпуно у складу са ставовима либералног теоретичара Алексиса де Токвила, истиче могућност да се владавина народа извргне у тиранију већине над мањином. Сматрајући себе неприкосновеним, народ може да подреди сопственој вољи и интересима читаво друштво и државу. Зато је неопходно да се народној вољи унапред поставе ограничавајући механизми, како се демократија не би претворила у тиранију већине. На том путу стоје два механизма, који садрже политичке и правне инструменте.

Политички инструменти подразумевају проверу народне воље на изборима, којима се она потврђује или бива потиснута. Ако одржавање демократских избора није могуће, Јовановић сматра да је револуција легитимно средство смењивања власти која не ужива већинску подршку. Дакле, Слободан Јовановић показује симпатије према остваривању револуционарних тежњи у ситуацијама када не постоје демократски начини за смену власти, али на примеру француских револуционара се показује да се његова подршка ограничава до тренутка када се дојучерашњи револуционари трансформишу у нове тиране.

Правни инструменти су далеко поузданији од политичких, јер подразумевају континуирану примену механизма контроле демократије. У држави владавине права овакав облик контроле државне власти је довољан, али и делотворан на дуге стазе. Притом, монополизација примене државне силе мора имати упориште у правном по-

---

¹⁵ Љубиша Деспотовић, *Социологија демократије*, Stylos, Нови Сад, 2001, стр. 83-84.

ретку. Тако сила права успешно потискује и односи победу над правом силе.

У оквирима политичких уверења Слободана Јовановића важно место заузима и идеја југословенства. Према њој се Јовановић опходи с великом дозом опреза, сматрајући је хибридном производом, који је дугорочно неодржив. Док критички однос према интегралном југословенству исказује на начин што га сматра слабијим од српског и хрватског национализма, Слободан Јовановић није веровао ни у могућност синергије српско-хрватских односа, одређујући је практично немогућом. Отуда предлаже компромисно решење, на бази ког је мислио да се идеја југословенства може дугорочно развијати. Насупрот интегралном југословенству, Слободан Јовановић и Српски културни клуб залагали су се за интегрално српство, које би се кретало унутар постојеће југословенске државе, под девизом „јачко српство – јака Југославија”¹⁶.

Јовановићево описивање предратних политичких догађаја кулминира пучем од 27. марта 1941. године. Слободан Јовановић је истицао да су пуч водиле две категорије људи. Док су млађи официри у пучу учествовали из властитих уверења, решени да се супротставе капитулацији земље и позивајући народ на отпор, постојали су и пучисти који су блиско сарађивали с иностраним тајним службама. Међу њима Јовановић посебно издваја бригадног генерала Боривоја Мирковића, чије су везе с енглеском тајном службом биле јаке, до мере да је ова служба о њему отворено бринула. Након завршетка Другог светског рата, Боривоје Мирковић је постао генерал британске авијације.

4. Председник Владе и политичко деловање

Слободан Јовановић активни политички ангажман отпочиње 27. марта 1941. године, прихватајући место потпредседника у Влади генерала Душана Симиновића. Неки од његових критичара сматрали су непримереним да професор Правног факултета у пензији, ректор Универзитета у Београду и некадашњи председник Српске краљев-

---

¹⁶ Борис Милосављевић, „Слободан Јовановић”, у зборнику: Коста Чавошки, Александар Костић (уредници), *Слободан Јовановић: животи, дело, време*, САНУ, Београд, 2019, стр. 158.

ске академије наука, уђе у Владу која није формирана на демократски начин. Међутим, ратне околности и лоше стање у земљи захтевали су Јовановићево политичко ангажовање, а све у циљу постизања бољих резултата на унутрашњем и међународном плану.¹⁷

Влада Душана Симовића није доводила у питање претходно потписане међудржавне уговоре, укључујући и Тројни пакт, а и са Совјетским Савезом је потписала билатерални уговор о пријатељству и не нападању. Ипак, без обзира на предузете дипломатске кораке, Хитлер је 6. априла 1941. године бомбардовао Београд, што је означило почетак Другог светског рата на територији Краљевине Југославије. У новонасталим околностима у земљи, Влада 15. априла 1941. године одлази у Грчку, а потом, преко Египта, чланови Владе стижу у Јерусалим. Месец дана касније, један део Владе одлази у Лондон, а други део на северноамерички континент, у Канаду и САД. У овим земљама чланови Владе су имали задатак да активно утичу на западњачку јавност и отпочну припреме за војно ангажовање на ослобођењу земље. Међутим, ужасни злочини у Независној Држави Хрватској, али и окупаторско насиље у другим деловима Краљевине Југославије, довели су у питање способност Владе да управља процесима у домовини. Зато је 9. јануара 1942. године уследила оставка Владе, чиме је мандат враћен краљу.

У околностима унутрашњег нејединства и терора у свим окупационим зонама, слабих резултата на пољу обезбеђивања шире међународне подршке, ако изузмемо декларативне изјаве, али и очигледне неспособности Владе да одговори ратним изазовима, формирана је Влада Краљевине Југославије у изгнанству, на чијем челу је био Слободан Јовановић. Њен мандат је трајао нешто мање од годину дана, од 11. јануара 1942. до 2. јануара 1943. године. Постављење Слободана Јовановића за председника Владе Краљевине Југославије је изазвало значајну пажњу у страниој штампи. Тако су се основни коментари односили на следеће:

„Остајући непромењена у свом саставу и у својој политици, југословенска Краљевска влада добила је претседника место војника признатог стручњака на пољу друштвених наука. Место ђенерала Симовића дошао је досадашњи потпретседник г. Слободан Јовановић,

---

¹⁷ Влада Душана Симовића је формирана 27. марта 1941. године, након војног пуча у коме је смењен дотадашњи председник владе Драгиша Цветковић.

бивши декан правног факултета, ректор Универзитета и претседник Српске Краљевске Академије Наука.

Долазак г. Слободана Јовановића мотивисан је објективно схваћеном потребом да се, напоредо са непоштедном борбом до краја на бојном пољу, почну спремања планова о изградњи новог стања у свету и места које, у том стању, треба да заузме Југославија...

У питању сређивања међународног положаја на Балкану и у Подунављу на г. Јовановића се с разлогом рачуна много. Уговор о Балканској Унији, који г. Јовановић има да потпише у току ове недеље у име Краљевине Југославије, симболично најављује активност новог претседника Југословенске владе...

Његово претседништво, наложено потребом ситуације и послова, дошло је једнодушно вољом српских, хрватских и словеначких представника у влади, у којој је он својом духовном и моралном фигуром вољен исто колико и цењен.”¹⁸

На основу изворно нотираних делова објављеног текста може се закључити да је долазак Слободана Јовановића на чело Владе Краљевине Југославије производ компромиса три конститутивна народа у држави и потребе да функцију председника Владе заузме интелектуално и морално снажна личност.

Међутим, друга Влада Краљевине Југославије, са Слободаном Јовановићем на челу, била је још краћег трајања од прве - од 2. јануара до 22. јуна 1943. године. Влада је имала седиште у Лондону, где је покушавала да обезбеди ширу енглеску подршку јединицама Југословенске војске у отаџбини. У другој Влади Слободана Јовановића Драгољуб Михаиловић је био министар војске, морнарице и ваздухопловства, као и Начелник штаба Врховне команде.

У којој мери је Слободан Јовановић ценио војничку борбу генерала Михаиловића и његове способности деловања у тешким условима, можемо закључити на основу обраћања председника Владе Краљевине Југославије, приликом почетка нове, 1943. године: „На завршетку ове године, у име Кр. владе и у име југословенске војске, морнарице и ваздухопловства ван Отаџбине Вама, г. Министре, и вашим бесмртним борцима изражавам пуно признање и дивљење за двадесетомесечну тешку борбу са непријатељима у окупираној али непобеђеној

---

¹⁸ *Службене новине Краљевине Југославије*, број 4, од 16. јануара 1942. године, стр. 3.

Југославији. Краљевска влада и југословенска војска, морнарица и ваздухопловство ван Отаџбине, с поносом гледа на неравну борбу коју водите, привезујући стално и непрекидно преко 30 осовинских дивизија и тиме доприносите у великој мери победи наших савезника. Југословенска војска, морнарица и ваздухопловство ван Отаџбине, гори од жеље да што пре ступи на тле своје Отаџбине, придружи се вашим храбрим борцима стави под вашу команду, за ослобођење нашег народа и наше лепе Отаџбине Југославије. Година која се рађа, надам се, г. Министре, донеће слободу нашем народу и уједињење свих наших оружаних снага у слободној и срећној Југославији. Нека вас и даље прати ратна срећа и Бог чува, за добро Краља, добро нашег народа и добро наше Отаџбине. Живео Краљ! Живела Југославија!”¹⁹

Одржавајући сталну дипломатску комуникацију с политичким представницима великих сила, Слободан Јовановић је био у прилици да примети коришћење различитих аршина у њиховом односу према Југославији. Иако је Енглеска од почетка рата отворено подржавала генерала Михаиловића и Југословенску војску у отаџбини, приближавањем крају рата било је приметно њихово окретање према Титу. Наиме, званично информативно британско гласило, ВВС, постепено је повећавало медијски простор у коме се афирмативно говорило о Титу и партизанској борби у Југославији. Јовановић је био мишљења да се заокрет у британској политици може приписати њиховом уверењу да ће верски моменат, у већинском православном српском становништву, окренути Србе према руском народу. Насупрот томе, сматрали су, како казује Јовановић, да ће успети да лакше окрену комунисте против Совјетског Савеза.

Слободан Јовановић је поднео оставку на место председника Владе 18. јуна 1943. године. Усвајањем Јовановићеве оставке, краљ је започео консултације с потенцијалним мандатарима - Јованом Бањанином, Милошем Бобићем и Милошем Трифуновићем, који је успео да образује нову Владу 26. јуна 1943. године, али је она било кратког века. Окончала је рад оставком председника Владе 10. августа 1943. године, а краљ је мандат за састав нове Владе поверио Милошу Пуррићу, који ју је истог дана и образовао.²⁰

---

¹⁹ *Службене новине Краљевине Југославије*, број 11, од 21. марта 1943. године, стр. 5.

²⁰ *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 12, од 25. августа 1943. године, стр. 4.

Хапшењем генерала Драгољуба Михаиловића стављена је тачка на деловање Југословенске војске у отаџбини. Убрзо је организовано суђење, где је међу оптуженима био и Слободан Јовановић. Осуђен је на казну лишења слободе с принудним радом у трајању од двадесет година, губитак политичких и појединих грађанских права у периоду од десет година, конфискацију целокупне имовине и губитак држављанства.²¹

Ипак, оставши да живи у Лондону, Јовановић је наставио политичко деловање у оквиру Југословенског народног одбора. Оквирни циљеви у раду Одбора одређени су кроз наставак борбе за ослобођење српског народа од комунизма, заштиту животних интереса Срба, слободно демократско организовање земље у три федералне јединице и решавање питања српских граница. Међутим, иако је циљ био да се покрету придруже сви политички чиниоци југословенских република, хрватски политичари се нису укључили у рад Одбора.

Слободан Јовановић је марта 1951. године предузео активности на формирању Удружења српских писаца и књижевника у изгнанству. У том подухвату, успео је да окупи већи број српских интелектуалаца, гајећи наду да ће тако утицати на светску интелектуалну јавност. Преминуо је 12. децембра 1958. године у Лондону.

5. Рехабилитација и повратак на јавну сцену

У настојању да исправи вишедеценијску неправду, Народна скупштина Републике Србије је 2006. године донела Закон о рехабилитацији.²² Овим Законом је правно омогућена рехабилитација лица која су неоправдано осуђена у време социјалистичке Југославије. Међу њима је важно место припадало Слободану Јовановићу, који је у заједничком процесу, у коме је осуђено генералу Драгољубу Михаиловићу и већој групи припадника Југословенске војске у отаџбини, али и члановима Владе генерала Милана Недића и другим лицима, осуђен у одсуству.

---

²¹ Слободан Јовановић је био девети на листи оптужених. Оптужница је била исписана на 158 страница с прилогом од 702 документа. Пратећа писана документација је садржала чак 2.031 страну. *Пресуда Вишеј суда у Београду*, Рех. бр. 69/10, од 14. маја 2015. године.

²² *Закон о рехабилитацији*, „Службени гласник РС”, бр. 33/06

Захтев за рехабилитацију Слободана Јовановића су поднели Српска либерална странка, Удружење политичких затвореника и жртава комунистичког режима, Удружење припадника Југословенске војске у отаџбини 1941-1945, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Српска академија наука и уметности, Правни факултет Универзитета у Београду, Адвокатска комора Србије, Удружење књижевника Србије, Матица исељеника Србије, Омладина Демократске странке Србије, тадашњи председник Републике Србије Борис Тадић, престолонаследник Александар Карађорђевић, у то време председник Народне скупштине Републике Србије Предраг Марковић и чланови Владе Републике Србије (потпредседник Владе Мирољуб Лабус, министар правде Зоран Стојковић, министар здравља Томица Милосављевић, министар науке и заштите животне средине Александар Поповић, министар просвете и спорта Слободан Вуксановић), ректор Универзитета у Београду Дејан Поповић, професори Радош Љушић, Милан Радуловић, Павле Николић, др Душан Јањић, уредник *Политике* Миленко Пешић, председник Независног удружења новинара Србије Небојша Бугариновић, новинар Љиљана Смајловић, Владан Динић, главни и одговорни уредник недељника *Сведок*, и новинар Нино Брајовић.²³

Захтев за рехабилитацију Слободана Јовановића поднет је због пресуде Врховног суда Федеративне Народне Републике Југославије - Војног већа од 15. јула 1946. године, којом је оглашен кривим за кривично дело издаје и ратних злочина из члана 3, 4. и 6. Закона о кривичним делима против народа и државе и осуђен на казну лишења слободе с принудним радом у трајању од 20 година, губитак политичких и појединих грађанских права у периоду од 10 година, конфискацију целокупне имовине и губитак држављанства.²⁴

Означеном правоснажном пресудом, Слободан Јовановић је оглашен кривим за следеће радње:

а) што је оптуженог Драгољуба Михаиловића јануара 1942. годи-

---

²³ *Захтев за рехабилитацију проф. др Слободана Јовановића*, Окружни суд у Београду, од 25. априла 2006. године. У захтеву је наведено да је Слободан Јовановић рођен 21. новембра 1869. године у Београду, што је исправљено у исправци решења Окружног суда у Београду, Рех. 28/6, где је наведено да је Слободан Јовановић рођен у Новом Саду, 21. новембра 1869. године по старом односно 3. децембра 1869. године по новом календару.

²⁴ Исто, стр. 1.

не именовано за министра војног, а у јулу исте године и за начелника Штаба врховне команде, иако је знао да се он са својим четницима у заједници бори против партизана, те му слао директиве да не почиње борбу против окупатора све док Немачка не капитулира, односно док се јаче савезничке снаге не искрцају у Југославију, док је са друге стране одобравао, подстрекавао и политички помагао оптуженог Михаиловића у борби против ослободилачких снага у Југославији;

б) што је унапређивао, одликовао и похваљивао четничке команданте који су се под командом оптуженог Драгољуба Михаиловића особито истицали у сарадњи с окупатором и борби против партизана као Илију Трифуновића - Бирчанина, Добросаву Јевђевића, Петра Баћковића, Војислава Лукачевића, Драгутина Кесеровића, Радослава Радића, Николу Калабића, Павла Ђуришића, Баја Станишића, Момчила Ђујића, Јездимира Дангића и многе друге, док су с друге стране лишили чина официре који су остали верни своме народу и сврстали се у редове ослободилачке војске и водили борбу против окупатора као Сава Оровића, Арса Јовановића, Велимира Терзића, Петра Тетковића, Бранка Пољанца, Ратка Мартиновића и многе друге, хапсили и прогањали у иностранству официре који су одбацивали ослободилачку борбу и изразили жељу да се врате у отаџбину и да се боре против окупатора;

в) упућивао оптуженом Михаиловићу оружје, муницију, одећу и осталу ратну спрему и веће количине новца из државне касе да их употреби за гушење народног устанка;

г) расипајући државни новац организовао и давао радио емисије преко иностраних станица, издавао у иностранству и у земљу убацивао разне публикације, подмићивао реакционарне новине и штампу са циљем да у иностранству оптуженог Михаиловића лажно представе као носиоца борбе против окупатора, а у земљи раширивао братоубилачку борбу и слабио отпор и снагу наших народа у борби против окупатора.²⁵

Подносиоци су доказе о оправданости Захтева заснивали на више различитих општинских околности. Притом су наводили резултате истраживања, објављених у низу научних и стручних радова домаћих и иностраних аутора. Та истраживања су бацила сасвим ново светло како на ратна збивања на југословенској територији за време Другог

---

²⁵ Исто, стр. 1-2.

светског рата, тако и на место и улогу Југословенске војске у отаџбини као легалне оружане формације Краљевине Југославије, њеног команданта генерала Драгољуба Михаиловића, као и на место и улогу Слободана Јовановића, у чију корист је и поднет захтев за рехабилитацију. Према мишљењу подносилаца захтева, а на основу новоутврђених чињеница и доказа, недвосмислено су могли да се изведу следећи закључци:

- да је после капитулације југословенске војске, 18. априла 1941. године, један број официра и војника, одбио предају и остао ван домашаја окупатора и квислиншких формација под називом Југословенска војска у отаџбини (ЈВУО)
- да је ратни циљ Југословенске војске у отаџбини био ослобођење земље од окупатора, с државним уређењем какво је постојало до 6. априла 1941. године (монархија, вишестраначки систем, приватна својина и сл.)
- да је после напада Немачке на Совјетски Савез, Комунистичка партија Југославије, јула 1941. године, подигла оружани устанак и формирала оружане формације познате под називом Народно-ослободилачка војска (НОВ) са циљем ослобођења земље и успостављања друштвеног уређења по узору на оно које је после Октобарске Револуције 1917. године успостављено у Совјетском Савезу (републикански облик владавине, диктатура пролетеријата, водећа улога Комунистичке партије, друштвена, односно државна својина на средствима за производњу и др.)
- да је после јулског устанка и релативно малих резултата, као и одмазди окупатора над цивилним становништвом (за једног убијеног Немца стрељање 100 талаца) дошло до тактичких разлика између ова два ослободилачка покрета. ЈВУО се залагала за умереније оружане акције против окупатора у циљу избегавања одмазди над цивилима, те за припремање оружаних акција ширих размера тек у тренутку опште офанзиве савезничких снага у нашем подручју, а НОВ за интензивирање борбе без обзира на цивилне жртве
- да је између ова два ослободилачка покрета долазило до оружаних борби заснованих на горе описаним стратешким и тактичким циљевима, који су по својој природи идеолошки и који

су у крајњој линији довели до грађанског рата који је окончан победом НОВ

- да су обе стране, имале контакте са окупаторским снагама у циљу закључења привременог прекида ватре, обезбеђења оружја и муниције, указујући на супротну страну као свог главног противника (преговори високих представника НОВ марта 1943, споразуми с појединим командантима јединица ЈВУО), али да до трајнијих споразума или није долазило или су их окупаторске снаге убрзо одбацивале због неискрености сауговорача и непоштовања уговорних обавеза
- да су оба покрета по својој суштини били ослободилачки
- да су појединци из оба покрета наређивали и вршили ратне злочине против својих противника како током рата тако и непосредно после њега, с тим што се због тога ови покрети као целина не могу квалификовати као злочиначки
- да су оба покрета призната као савезници антихитлеровске коалиције
- да је као резултат ових сазнања измењен и Закон о правима бораца, војних инвалида и чланова њихових породица, којим су припадници ова два покрета изједначени у правима из пензијског осигурања („Сл. гласник РС”, бр. 137/04, од 24. децембра 2004. године), који у члану 2. ст. 3. прописује: „Статус борца НОР-а, у смислу овог закона и у погледу права утврђених овим законом, имају и припадници Југословенске војске у отаџбини и Равногорског покрета, почев од 17. априла 1941. до 15. маја 1945. године.”
- да је објављена и потерница из 1943. године којом је немачка окупациона власт расписала награду од 100.000 златних марака за генерала Михаиловића, живог или мртвог
- да је за свој допринос савезничкој ствари у току Другог светског рата генерал Михаиловић постхумно одликован Легијом части од Председника САД Харија Трумана. Овај орден је уручен његовој кћерки Гордани Михаиловић, 9. маја 2005. године.²⁶

---

²⁶ Исто, стр. 2-3.

У поднетом Захтеву за рехабилитацију појединачна одговорност Слободана Јовановића је размотрена на следећи начин:

- Слободан Јовановић је био антифашиста. Ступио је у Владу генерала Душана Симовића, 27. марта 1941. године, пошто је извршен државни удар и свргнута Влада Цветковић–Мачек, која је два дана раније потписала приступање Краљевине Југославије Тројном пакту с нацистичком Немачком, Италијом и Јапаном. Државни удар од 27. марта је био и непосредан повод за напад Немачке и њених савезника на Краљевину Југославију, 6. априла 1941. године
- Слободан Јовановић је 15. априла 1941. године заједно с Владом напустио земљу и цео рат је провео у емиграцији, највећим делом у Великој Британији, где је и преминуо 1957. године
- Краљевска југословенска Влада чији је био потпредседник, а од јануара 1942. до јуна 1943. године и председник, била је савезник антифашистичке коалиције (Велика Британија, СССР, САД и др.), због чега је и уживала гостопримство Велике Британије. Ово стање није измењено ни после доношења означене пресуде
- Као резултат ових доказа у Србији су у последњих 15 година у више наврата штампана дела Слободана Јовановића
- лик Слободана Јовановића штампан је на новчаници од 5.000 динара.²⁷

С друге стране, као политички и идеолошки разлози осуде Слободана Јовановића, у пресуди су наведени:

Слободан Јовановић није био присталица Комунистичке партије Југославије, која је имала руководећу улогу у Народно-ослободилачкој војсци. Он, као и други припадници тог покрета, нису хтели да ослобођење земље прати социјалистичка револуција с рушењем монархије, укидањем вишепартијског система, слободних избора, национализацијом.

У светлу наведених чињеница осуда Слободана Јовановића због именовања генерала Драгољуба Михаиловића за министра војног јануара 1942. године и за начелника Штаба врховне команде у јулу исте године треба се сагледати као именовање председника легалне Владе,

---

²⁷ Исто, стр. 3.

коју су савезници признали, а која је у то време и боравила на територији Велике Британије. Због тога Слободан Јовановић не би могао бити осуђен.

Посматрано у истој равни, унапређење појединих официра ЈВУО, као и лишавање чина оних који су ову војску напустили и прешли на страну противника, представља легитиман чин који се врши у свим оружаним снагама.

Конечно, материјална и морална помоћ пружана ЈВУО, као легитимној оружаном сили Краљевине Југославије која се борила против окупатора и против насилне промене државног уређења, не представља основ за кривично-правну одговорност Слободана Јовановића.

Ваља посебно напоменути да је Слободан Јовановић целокупно време рата провео на територији Велике Британије, под контролом њених државних органа, због чега ова држава није ни прихватила наводе из означене пресуде, одбивши да Слободана Јовановића изручи југословенским властима.

На основу изнетих чињеница, подносиоци овог Захтева за рехабилитацију указују да је Слободан Јовановић горе означеном правоснажном пресудом лишен слободе и других права из политичких и идеолошких разлога.²⁸

Окружни суд у Београду је донео Решење, којим се усваја Захтев за рехабилитацију Слободана Јовановића. На основу тога је проглашена правно ништавом пресуда Врховног суда Федеративне Народне Републике Југославије - Војног већа суд. бр. 1/46 од 15. јула 1946. године, чиме се сматрају ништавим све правне последице које су из ње проистекле.²⁹

Суд је утврдио основаност чињеничног стања приказаног у Захтеву за рехабилитацију Слободана Јовановића. Правни валидитет донесеног Решења о рехабилитацији темељио се на чињеници да су припадници Југословенске војске у отаџбини и Равногорског покрета, почевши од 17. априла 1941. године до 15. маја 1945. године, Законом о изменама и допунама Закона о правима бораца, војних инвалида и чланова њихових породица, добили статус бораца Народно-ослободилачког рата у погледу права признатих тим Законом и у потпуности

---

²⁸ Исто, стр. 4.

²⁹ *Решење о рехабилитацији Окружног суда у Београду*, Рех. бр. 28/06, од 30. октобра 2007. године, стр. 1.

су изједначени с припадницима партизанских одреда Народноослободилачке војске и Југословенске армије, без обзира на то да ли су осуђени правноснажним судским пресудама и да ли су учествовали у борбама против партизана.³⁰ Отуда је бесмислено говорити о непријатељском деловању Слободана Јовановића када су изједначена оба антифашистичка и антинацистичка покрета отпора, Југословенска војска у отаџбини и Равногорски покрет односно партизански одреди Народноослободилачке војске и Југословенска армија.

Суд је указао на неприхватљивост осуде Слободана Јовановића због другачијих политичких идеја које су се косиле с идеологијом чије су присталице однеле војно-политичку победу у грађанском рату, који се у Југославији водио истовремено с ратом против окупаторских снага Немачке и њених савезника. Стављено му је на терет и осуђен је за политичку, пропагандну и материјалну подршку антикомунистичким снагама у земљи. Пресуда, којом је Слободан Јовановић осуђен, неспојива је с начелима правне државе и резултат је поступања политичког правосуђа које је постојало у време њеног доношења, о чему сведоче и језик и терминологија који су коришћени приликом њеног писања. Поступак у коме је донета имао је све одлике монтираног политичког процеса (судило се групи од 24 лица, односно како су тадашње новине писале „групи од 24 издајника и ратна злочинца”, суђење које се одржавало у дворани Пешадијског училишта у Топчидеру је трајало јако кратко, од 10. јуна до 15. јула 1946. године, а присуствовало му је око 30.000 људи). У спроведеном поступку била су погажена нека од основних људских права и темељни правни принципи (право на одбрану, двостепеност поступка и др.), како су то правилно приметили и подносиоци Захтева за рехабилитацију. Окружни суд у Београду је, на основу изнетих и утврђених доказа, сматрао да су испуњени услови из члана 1. Закона о рехабилитацији, због чега је применом одредбе члана 4, став 1. истог закона усвојен Захтев за рехабилитацију Слободана Јовановића.³¹

Тако је професор Правног факултета, ректор Универзитета у Београду, редовни члан и председник Српске краљевске академије наука, потпредседник и председник Владе Краљевине Југославије, рехабилитован готово пола века након смрти. Рођен у изгнанству, у њему је и

---

³⁰ Исто, стр. 4.

³¹ Исто, стр. 4-5.

преминуо. Ипак, и пре формалне рехабилитације, Слободан Јовановић је рехабилитован у јавности. Док је БИГЗ још 1990. године штампао његова сабрана дела, његов лик се данас, као и у време рехабилитације, налази на највреднијој српској новчаници - од 5.000 динара.

ДРУГА ГЛАВА

Либерална мисао Владимира Јовановића

Иако по формалном образовању није био политиколог, Владимир Јовановић је, осим у економским и правним, управо у области политичких наука оставио значајан научни опус. Међутим, овај представник средње генерације српских деветнаестовековних либерала дуго је био запостављан у српској политичкој науци, а његове књиге, чланци и студије нису доживели нова издања. Зато је потпуно разумљиво зашто Јовановићеве идеје нису могле да нађу пут до шире читалачке публике.

Студије које су обрађивале политичке погледе Владимира Јовановића, било да су посвећене његовом животу, практичном политичком деловању и делима или су га само успут помињале, пробудиле су ново интересовање за овог класика српске политичке мисли. Значајан допринос у циљу упознавања научне јавности с Јовановићевим друштвено-политичким деловањем био је научни скуп одржан 2008. године у Српској академији наука и уметности на тему: „Друштвена и политичка мисао Владимира Јовановића”. Академик Михаило Марковић је започео приређивање текстова за зборник радова с овог скупа, а после његове смрти, рад на припреми зборника завршио је Александар Костић.

Међутим, прилику да се заинтересовани читаоци упознају с оригиналним текстовима овог аутора пружио је Службени гласник, који је 2011. године издао *Изабране сѝисе* Владимира Јовановића. Приређивач Бошко Мијатовић је, желећи да прикаже Владимирову економску, политичку и правну мисао, сакупио велики број пажљиво изабраних текстова. Тиме, ипак, рад на поновном објављивању дела Владимира Јовановића није ни изблиза завршен, јер остаје још радова из области економије, права, политичке теорије, историје политичких теорија, политичке социологије, политичке лексикографије које треба сакупити, разврстати их у посебне тематске области и објавити.

1. Животни пут Владимира Јовановића

Владимир Јовановић је рођен 1833. године у Шапцу. Ниже школе је завршио у родном месту, а гимназију у Београду. Године 1850. уписује Лицеј, где студира прво на филозофском, а касније и на правном одсеку.

Као државни стипендиста школовање наставља у иностранству, и то од лета 1854. године, студирајући пољоприврену академију у Мађарској, да би неколико месеци касније прешао у Хохенхајм. У Београд се враћа септембра 1856. и бива постављен за управника Топчидерске економије. Међутим, због неслагања са претпостављеним, начелником економског одељења у Министарству унутрашњих дела А. Николићем, у јануару 1858. је премештен на место писара у том министарству.

Јовановићево службовање у Министарству унутрашњих дела није, ипак, дуго трајало, јер је већ у априлу 1859. постао секретар у Министарству финансија, а два месеца касније Одбор Светоандрејске скупштине га је, као припадника либералне струје, изабрао за млађег секретара. У кратком периоду током 1859. године био је и уредник службеног гласила *Српских новина*, али је, због патриотских изјава, смењен на захтев београдског паше. Следеће године, такође на пашин захтев, Јовановић је отпуштен из државне службе. Не својом вољом, напушта Србију и одлази у Белгију и Енглеску, где је изучавао друштвене и политичке установе.

После смрти кнеза Милоша Обреновића, Владимир Јовановић се враћа у земљу. Либерали су у то доба гајили велике наде да ће Милошев син, нови кнез, Михаило Обреновић, усвојити и примењивати либерална начела владавине, али су се та надања веома брзо показала неоснованим. Кнез Михаило је сматрао да се у културно, привредно и образовно заосталој Србији идеје о парламентарној демократији, народној суверености, политичкој и економској слободи и правди не могу лако применити. Либерали су за њега представљали мањину супротстављену већинској Србији, која није поседовала свест о потреби за таквом врстом промена.

О односу кнеза Михаила према либералима, али и ставу да је народ недорастао за слободу и демократске установе, добро говоре следеће речи кнеза Михаила Обреновића:

„Ја моју на њрсије избројајши све евројски образоване људе у мојој земљи; њих нема више од десетак-дванаест. Устјанове једне земље не љраве се за дванаест највише образованих људи; оне се морају поде-шавати љрема ојшијем нивоу народа. Дајши љарламентјаризам само с тоја да би Милован Јанковић и још неколико њих као он мојли држа-ши љарламентјарне беседе било би неозбилно.“³²

По повратку у Србију Владимир, заједно са Милованом Јовано-вићем и Стојаном Бошковићем, ради на оснивању независног, либе-ралног листа *Народна скупштина*. Међутим, власт, у складу с прет-ходно изнетим ставом кнеза Михаила, забрањује новине и хапси сву тројицу уредника. У притвору проводе неколико дана, да би их након тога суд ослободио кривице и пустио на слободу. У октобру 1861. го-дине Јовановића постављају за начелника Студеничког среза, али он одбија да прихвати то место, па је отпуштен из државне службе.

У време турског бомбардовања Београда либерална група ула-же значајне напоре у циљу придобијања европског јавног мњења за ослобођење свих Срба и њихово уједињење. У том циљу Владимир Јовановић одлази у Лондон. У престоници тада највеће колонијалне силе света Јовановић 1863. објављује спис „The Serbian nation and the Eastern Question”, а за српску ствар се залаже и у својим чланцима у листу *Morning star*.³³

После Енглеске, Јовановић мисију наставља одласком у Италију, где разговара с тамошњим новинарима и италијанским патриотама, како би и њихову јавност упознао с праведном борбом српског наро-да за слободу. Током ових путовања Владимир Јовановић је упознао Гледстона, Мацинија, Херцена, Бакуњина, Кошута и друге значајне личности тог доба.

---

³² Боро Мајданац, *Народна скупштина Србије: од обичајне устјанове до сав-ременој љарламентја: 1804-2004* (Друго измењено и допуњено издање), Народна скупштина Републике Србије, Архив Србије, Београд, 2004, стр. 27. За читаоце за-интересоване за увид у развој народне суверености у деветнаестовековној Србији може бити корисна и следећа студија: Живојин Ђурић, *Народна сувереност и демо-крајски љреобрајај Србије у 19. веку: љолијичкоистјоријска сјудија*, Институт за политичке студије, Београд, 1999.

³³ Јовановићево деловање у Лондону 1863. године део је Прве просрпске кам-пање у енглеском јавном мњењу, која је била иницирана од стране кнеза Михаи-ла. Видети: Слободан Г. Марковић, *Гроф Чедомиљ Мијајшовић: Викјоријанац међу Србима*, Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Београду, АИЗ „Досије”, Београд, 2006, стр. 315-323.

Године 1863. Владимир се поново враћа у Београд и постаје професор политичке економије, финансија, политичке аритметике и историје политичке економије на Великој школи. Међутим, због либералних ставова које је заступао, још једном се сукобљава с властима. Тако на скупу Друштва српске словесности долази до неслагања Јовановића с тадашњим министром просвете Костом Цукићем, а поводом најављеног Владимировог предавања, касније објављеног под насловом „Србенда и готован”, као и предлога да се за иностране чланове Друштва изабере Гарибалди, Чернишевски и Херцен.

Због овог сукоба, Јовановић већ сутрадан губи катедру. Тако је професура Владимира Јовановића трајала само једну школску годину, а на Великој школи предавао је још само школске 1889/90. године, и то као хонорарни професор. Оставши без прихода, поново напушта Београд и настањује се у Новом Саду, где сарађује у *Српском Дневнику*. Међутим, лист бива забрањен већ у јулу 1864. и Владимир се опет сели. Сада одлази у Женеву, у којој наставља издавачку делатност. Покреће лист *Слобода*, који је излазио прво једном недељно, а у следећој години једном у две недеље. Ипак, само два броја овог листа доспела су до читалаца у Србији.

Уредник убрзо прекида излагање овог и покреће ново гласило - *Српску слободу*. Иако је кнез Михаило дозволио улазак новог листа на територију Кнежевине Србије, Министарство је и овај покушај ширења либералних идеја у Србији забранило, тако да је *Српска слобода* почетком 1866. престала да излази.

Јовановић се након тога враћа у Нови Сад и, у граду који је у то време несумњиво био центар српског духовног живота, бива веома активан. Пише за Милетићеву *Заставу*, а долази и на место њеног коуредника. „Када је 1866. године основана Уједињена омладина српска, Застава је све до забране рада Омладине заступала интересе њеног најбројнијег либерално-демократског крила.”³⁴ Тако Владимир Јовановић током 1866. и 1867. постаје „прави апостол и организатор српске школоване омладине у области Војводства, учећи је слози и љубави према своме народу. Дејство тога рада дошло је до израза на Омладинским Скупштинама”³⁵. Велика скупштина Уједињене омла-

---

³⁴ Василије Крестић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791-1914*, Матица српска, Нови Сад, 1980, стр. 184.

³⁵ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деведина-*

дине српске одржана је августа 1866. године у Новом Саду, а на трећој скупштини Уједињене омладине, три године касније, Јовановић постаје њен председник. Међутим, Омладину потресају сукоби између либерала и социјалиста, на линији Београд - Нови Сад и опредељења за и против политике Намесништва. У том светлу, Владимир се 1870. разилази са Светозаром Марковићем, а годину дана касније угарске власти забрањују даљи рад Уједињене омладине српске.

После атентата на кнеза Михаила, Владимир Јовановић је оптужен за саучесништво и, заједно са Љубеном Каравеловим, проводи седам месеци (од 15. јуна 1868. до 4. јануара 1869. године) у притвору у Варадину и Пешти. Следећих неколико година Владимир је провео на путовањима по Француској, Италији и Швајцарској, да би се, 1873. године, вратио у Београд, где је наставио активан друштвени живот држећи предавања, али и објављујући привредне, друштвене и политичке чланке у листу *Будућности*.

У државну службу Јовановић поново ступа 1873. године и постаје секретар Министарства унутрашњих дела, а касније и секретар у министарствима просвете и финансија. У априлу 1876. долази на место министра финансија, где остаје до октобра 1880. године и подношења оставке целе владе због потписивања трговинског уговора с Аустро-Угарском. Прекид у Владимировом четворогодишњем управљању државним финансијама је период од новембра 1879. године, када је дао оставку на министарско место због неусвајања његовог предлога о порезу на трговце којим би се исплатили ратни дугови, до јуна 1880, када поново ступа на министарску дужност. Као министар финансија, Јовановић није успео да обезбеди неопходан кредит за рат с Турцима 1876. године, па је новац морао да буде прикупљен принудним зајмом у земљи и реквизицијама.

Године 1881. Стојан Бошковић и Владимир Јовановић покрећу лист *Нови век*, у коме критикују банкарске махинације, због чега су обојица пензионисани као министри на расположењу.

Председник Српског ученог друштва Владимир постаје 1883. године, али није изабран у Српску краљевску академију када је 1886. основана. Од септембра 1886. до септембра 1889. године, због школовања сина Слободана и кћерке Правде, с породицом живи у Минхену,

---

ејстој века. Књ. 1, Од Свето-Андрејске Скупишћине до йројласа независности Србије: 1858-1878, Геца Кон, Београд, 1923, стр. 99.

Цириху и Женеви, да би се потом вратио у Београд. На Великој школи, као хонорарни професор, предаје годину дана, а у марту 1890. постаје члан Државног савета и у њему остаје све до 1901. године, када је коначно пензионисан. У наредним годинама Владимир се полако повлачи из јавног живота. Преминуо је у Београду, 4. марта 1922. године.

2. Схватање унутрашње слободе у делу Владимира Јовановића

2.1. Шта је слобода и докле сежу њене границе

Аутори који су изучавали дело Владимира Јовановића истичу његово либерално опредељење, одређујући га у политичком и економском смислу првенствено као либерала, а његову мисао као либералну.³⁶ „Либерализам се може прегнантно одредити као идеологија слободе: за либерализам слобода представља врховну вредност коју треба претпоставити свим другим вредностима. Либерализам је тако пројекат који тежи слободи.”³⁷ И заиста, ако бисмо једном речју покушали да одредимо суштину политичке теорије Владимира Јовановића, али и његову звезду водиљу у практичном политичком деловању, то би без сваке сумње била слобода.

Шта је за Владимира слобода? Слобода, по његовом схватању, „значи, да је свако властан себе” и додаје: „Бити власним себе, то се зове бити човеком”³⁸. Дакле, слобода је човекова суштина, његова бит, односно својство које је суштинска претпоставка људског свеколиког развитака. „Живот, способности, употребљавање - другим речима

---

³⁶ Душан Батаковић Владимира Јовановића назива „апостолом либерализма у Србији”. Видети: Душан Т. Батаковић, „Владимир Јовановић: апостол либерализма у Србији”, у зборнику: *Либерална мисао у Србији. Прилози историји либерализма од краја 18. века до средине 20. века (иредигирали Јовица Тркуља, Драгољуб Појовић)*, ЦУПС, Београд, 2001, стр. 141-172.

³⁷ Вишња Станчић, „Либерална демократија као остварење слободе”, *Српска политичка мисао*, Vol. 30, број 4/2010, стр. 166.

³⁸ Владимир Јовановић, „Шта је слобода?”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани списи (иредигирао Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 95.

личност, слобода, сопственост - то је човек.”³⁹

Владимир Јовановић се залагао за слободу у свим областима човековог живота и свим приватним и јавним односима: од породице, општине, државе до међународних односа. Лична слобода је природно и главно човеково право, она је услов људског достојанства и напретка. Док политичке слободе представљају гаранције за личну слободу, које их обезбеђују и својом недодирљивошћу подупиру, спољни услови слободе су имовина, штедња и привредна делатност, јер се њима обезбеђује и гарантује независност човека од других људи.

Слобода, ипак, није довољна да би неко и постао човек, јер она је, ма колико значајна била, само могућност, потенција, неопходан, али не и довољан услов напретка.

Схватање слободе као потенције, могућности личног и друштвеног напретка најбоље се сагледава у Јовановићевом супротстављању насиљу слободом. Отуда, Слободан Јовановић истиче:

„Наћићемо, да свугде где слобода влада, способности људске развијају се, чувство поштења уздиже се, друштвене врлине распростире се, свет идеја отвара се, проналасци научни множе се, знања као опште добро све су обилнија, радња се велича, живот постаје племенитији, човек се усавршава, човештво напредује.

А свугде где насиље царује, човек је мање обавештен, мање поштен, зле страсти разуздавају се о трошку савести, незнање помрачава дух, и предрасуде постају најжешћа сметња људском развоју и усавршавању.

Тако је слобода оно што човека човеком чини; слобода је природно и вечно право човека.”⁴⁰

Посматрано из угла било ког друштва које у слободи оскудева, из призме човека који се за њу свим својим делом и бићем залаже, она изгледа лепше, боље и потпуније. Слобода, међутим, није једини чинилац напретка. Она је почетни темељ добро уређеног друштва и државе, замајац привредне активности и научних открића, као и гарант мање или више неспутаног права на изношење различитих виђења друштвеног напретка, али слобода ни на један начин не може да осигура

---

³⁹ Владимир Јовановић, „Законитост (по Бастију)”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сјиси (ирегдио Бошко Мијајовић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 47.

⁴⁰ Исто, стр. 97.

гура да ће се социјални развитак сам по себи и остварити. Слобода је важан предуслов напретка, али су људи ти који, користећи на прави начин могућности слободе, доприносе побољшању услова живота у различитим областима деловања. Да би појединац успео да на прави начин развије своје способности, потребно је да, осим слободе, има макар и минималне услове: материјалне могућности, школе и друге образовне и научне институције, културне установе, спортске клубове.

Већа слобода не мора значити и већи свеукупни друштвени прогрес, па се промена степена слободе у неком друштву или више њих не може узети као једини критеријум његовог развоја. Утолико је и погрешан Јовановићев став по коме: „Ступањ друштвеног развитка мери се ступњем *слободе* и *слоје* у радњи његових чланова за опште добро; па овом мером одређује се и вредност у друштвеној организацији”⁴¹.

Слобода сваког појединца, како је Владимир представља, прави је пример либералног става. Проблем, међутим, настаје када овај принцип треба пренети с појединачног нивоа на виши ступањ друштвене организације. У том погледу неопходно је уредити односе између великог броја појединаца који, у складу с либералном оријентацијом, треба да имају једнак, али широк степен различитих политичких, економских и других слобода.

Поставља се питање да ли слобода једног човека истовремено ограничава слободу неког другог. Јовановић даје одричан одговор:

„Почем слобода значи, да је *свако* властан од себе: то би се грешило, ако би се мислило, да се слободом једнога оштећава слобода другог. Тако погрешно мишљење може долазити само од претпоставке, да су лични интереси један другоме противни. Но кад се за личне интересе узме оно што они уистини јесу: добија се уверење, да су прави лични интереси сви међу собом сагласни.”⁴²

Није ли ово претерано идеалистички, чак утопистички став Владимира Јовановића? Да би се на ово питање одговорило, треба прво

---

⁴¹ Владимир Јовановић, „Привредни ред и покрет у друштвеном и међународном животу”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сјиси (ѝриредио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 434.

⁴² Владимир Јовановић, „Шта је слобода?”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сјиси (ѝриредио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 95.

видети како Јовановић одређује лични интерес. „Личним интересом”, сматра Владимир, „може се назвати само оно, чиме се потпомаже опстанак или напредак лица” и, даље, закључује да нас историја учи „да оно што је на штету једноме, на штету је и другоме”⁴³

Дефиниција личног интереса Владимира Јовановића је и данас прихватљива, али став о потпуном поклапању или чак идентичности општег и личног интереса само поткрепљује сумњу у Владимиров идеализам. У друштву постоји толико личних интереса колико и људи који то друштво сачињавају. Интереси су понекад слични, некад мање или више различити, а неретко су и потпуно супротстављени. Ако су лични интереси међусобно толико неусаглашени, а схватања о средствима која воде личном напретку несумњиво некомпатибилна због ограничених ресурса, јасно је да је илузорно очекивати да се они могу сажети у некаквом општем интересу који би био сагласан свим појединачним интересима чланова друштва.

2.2. Стицање слободе кроз ограничење државне власти

Владиминова борба, на теоријском али и практичном плану, за законско ограничавање државне власти дубоко улази у сферу његовог разумевања слободе. Јовановић се пита: „Шта је дакле закон?” и одмах даје одговор: „Закон је општа, правна одбрана личности, слободе и сопствености.”⁴⁴ На другом месту, он додаје: „Свакојачко, закон по својој природи мора бити живо слово правде, јер по чувству и мишљењу народа, закон и правда, то је свеједно.”⁴⁵

Владимир Јовановић сматра да закон који је у складу с принципима правде не обезбеђује само остварење личних, друштвених, политичких и економских слобода појединаца, већ је и гаранција јефтине, правичне и ефикасне власти. Ако се закон схвати у надасве либералном духу, као систем правила који обезбеђује људску личност, слободу и сопственост, онда је такав закон нужно и брана свакој самовољи, арбитрарности и анархији. Али, Владимир сасвим исправно

---

⁴³ Исто.

⁴⁴ Владимир Јовановић, „Законитост (по Бастију)”, у: Владимир Јовановић, *Избрани сјиси (ириредио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 47.

⁴⁵ Исто, стр. 50.

закључује да закон може да се претвори и у своју супротност. Зато Владимир Јовановић доживљава законе као средство прав(ил)ног ограничења државне власти. То се постиже прецизираним правним нормама, којима се одређује делокруг и надлежност све три гране државне власти. Отуда се самоограничење државне власти сматра поузданим средством против њене злоупотребе. Ипак, законима се могу остваривати и дијаметрално супротни ефекти. Они могу бити употребљени као средство опште дехуманизације људског друштва кроз ограничење слободе појединца. Овде слобода губи своју самосталност, претварајући се у привид једнаког вредновања добара сваког човека. У том циљу се пласира наоко прихватљиво, а у дубини своје бити погрешно схватање, да је важније постојање правног поретка, а не његова праведност.⁴⁶

„Закон се изврће! Закон - па дакле и сва уједињена народна снага - не само што не служи својој цели, већ се употребљује за другу, сасвим противну цел! Закон постаје оруђе свима самовласницима, наместо да буде узда за њих! Закон је сам извор неправде, наместо да буде оружје противу неправде! Заиста, где се тако закон злоупотребљује, ту је права беда...”⁴⁷

Према мишљењу Владимира Јовановића, залагање за поштовање права не сме ићи у сусрет слабљењу државне власти. Процес слабљења државне власти онемогућавао би њено ефикасно супротстављање нарушавању једнакости међу људима. Снага једне државе мерљива је њеном способношћу да ефикасно сузбија прикривене и/или отворене облике нарушавања људских права и слобода. То се мора чинити правно-институционалним механизмима како би се заштитили од самовољног тумачења угрожености слободе појединаца и колективитета.⁴⁸

---

⁴⁶ Густав Радбрух, *Филозофија њрава*, Нолит, Београд, 1980, стр. 95.

⁴⁷ Владимир Јовановић, „Законитост (по Бастију)”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сѝиси (ѝриредѝо Бошко Мијайовић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 47.

⁴⁸ „Слободе и права човека се узимају као један од значајних ограничења сваке власти, која се ставља у положај да их мора прихватити и поштовати. Начелне разлике у схватању мислилаца о карактеру људских заједница, како наводи Војислав Становчић, довеле су до подела међу великим мислиоцима на апостоле поретка: Хобс, Хегел, Стаљин, као и многи конзервативни политички мислиоци и идеолози фашизма и апостоле слободе: Аристотел, Аквински, Лок, Монтескје, Џеферсон,

Свака влада, дакле, треба да буде ограничена правом. Како се не би доносили закони који су у нескладу с принципом правде, Јовановић предлаже следеће либералне институционалне механизме: слободу јавног говора и јавне контроле, опште право гласа, слободу штампе и одговорност оних који извршавају закон.⁴⁹ Ти принципи и данас чине камен међаш ограничења свакој власти, покушавала она да изађе из домена права или само као видљиви простор њеног опсега деловања.

То, међутим, никако не значи да власт треба да буде слаба. Управо супротно, Владимир Јовановић сматра да власт треба да буде снажна, али само ако своју моћ употребљава како би заштитила и одбранила слободе. Отуда држава треба да штити безбедност становника, економију, трговину, науку, веру, културу, али не треба и да се меша у њих. Драган Симеуновић примећује да се овде види утицај Жан-Жака Русоа на Јовановића.⁵⁰

На другој страни, Јовановићево одређење закона искључиво као правде није довољно. Праведна расподела права, слобода и других добара у неком друштву заснива се на аритметичкој подели. Кад се ради о правима и слободама, таква подела је потпуно оправдана, али закон треба да, не кршећи једнакост људи, привредних и других субјеката, али уважавајући њихове различитости и специфичности, обезбеди и друге врсте општих расподела заснованих на принципу правичности, а не искључиво правде.

Констан, Мил, Спенсер и други.” Славиша Орловић, „Различита схватања слободе у савременој политичкој теорији”, *Годишњак Факултета политичких наука*, Vol. 1, број 1/2007, стр. 120.

⁴⁹ У овом Јовановићевом ставу назире се и његова опредељеност за ограничење демократске власти путем либералних механизма. Однос либерализма и демократије представља значајну и веома изучавану тему у оквиру савремене политичке теорије. За кратак увод у ову тему може се, поред многих других, видети и текст Александра Новаковића, у коме он проблематизује тезу Виктора Ванберга да су либерализам и демократија комплементарни појмови. Насупрот томе, Новаковић истиче непомирљивост ове две идеологије. На тај начин читалац добија увид у основе поставке различитих мишљења. Видети: Александар Новаковић, „Либерализам и демократија – или о једном недавном покушају помирења непомирљивог”, *Српска политичка мисао*, Vol. 26, број 4/2009, стр. 117-136.

⁵⁰ Драган Симеуновић, *Нововековне политичке идеје у Срба*, Институт за политичке студије, Београд, 2000, стр. 169.

Владимир Јовановић сматра да постоје три облика владавине. Док је један монархијски, други републикански, трећи облик се назива уставно-монархијски или ограничено-монархијски облик. Јовановићево схватање „чисте” монархије ни по чему не одступа од данашњег одређења апсолутне монархије и карактерише га неограничена власт концентрисана у личности владоца, подела на „више” и „ниже” друштвене класе и одсуство демократских права и слобода.

За разлику од монархије, власт у републици је репрезент опште воље, заснована је на начелу избора и тежи општем добру. У републици сви грађани имају једанак права, сразмерне обавезе и исти степен слободе. Трећи, уставно-монархијски облик владавине преузима део карактеристика монархије, а део одлика републиканске власти. Власт шефа државе је наследна, али је ограничена установама које јој не дозвољавају да се претвори у пуку вољу владоца. Сувереност је тако подељена између краља и народа, који се међусобно ограничавају.

Неки аутори истицали су да се Јовановић у теоријском делу залагао за републиканско уређење као најдемократскије, али да је у пракси подржавао монархијски облик власти династије Обреновића.⁵¹ Ова привидна супротност у његовом делу се, чини се, може без много потешкоћа оправдати. Наиме, представници народа су се на Светоандрејској скупштини слободном вољом изјаснили да прихватају наследну владавину монарха из династије Обреновића. Тиме је на потпуно демократски начин извршен пренос дела суверенитета с народа на владара. Даљу борбу за увођење либералних и демократских новина у Србији није, дакле, требало водити променом облика владавине, већ реформама у оквиру саме монархије односно њеним преиначењем у уставну монархију. Поред тога, на оснаживање демократског поретка у Србији могу, по Владимировом мишљењу, да учини и српске традиционалне установе и народни обичаји, као што су побратимство, сабори, славе.⁵²

---

⁵¹ Видети на пример: Михаило Марковић, „Актуелност либерализма Владимира Јовановића”, у зборнику: Михаило Марковић, Александар Костић (приредили), *Друшћивена и ѳолийичка мисао и делайносйй Владимира Јовановића*, САНУ, Београд, 2011, стр. 9.

⁵² Владимир Јовановић, „Српски народ и источно питање”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сйиси (йриредио Бошко Мијайовић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 83-84. О политичкој традицији и другим изворима српског политичког преображаја у 19. веку пише и Живојин Ђурић (Видети: Живојин Ђурић, *Народ-*

Јовановић се бавио не само изучавањем облика владавине и начином институционалног уређења централне власти, већ је своја истраживања усмерио и на однос локалне самоуправе и државних органа. За оно време доста смело, он се супротставља преовлађујућем мишљењу о неопходности централистичког уређења државне власти.

Иако је сматрао да је пропаст српске средњовековне државе (царевине) започела њеном поделом на војводства, Владимир се залаже за широку децентрализацију. Локалне власти треба да имају надлежности у области пореске политике, јавног реда и мира, здравства, социјалних питања, саобраћаја, путне и водоводне инфраструктуре. „Другим речима: сваки човек јесте господар од себе; свака општина јесте властна од свега што се тиче места које она захвата (што је локално): а држава бди над оним што је народно, опште, или што се свију тиче.”⁵³ Насупрот значајних надлежности локалне самоуправе, Јовановић истиче и неопходност остајања у домену послова централне власти оних питања која се тичу општег интереса и сигурности свих грађана.

Иако се о томе експлицитно не изјашњава, несумњиво је да је Владимир Јовановић имао на уму етичка правила понашања локалне власти, којима би се спречавале могућности њене злоупотребе. Локалне власти се теже одупиру искушењима које са собом носи похлепа скопчана ради задовољења сопствених интереса и потреба.⁵⁴ Свестан

на суверености и демократски преображај Србије у 19. веку: историјскоисторијска студија, Институт за политичке студије, Београд, 1999, стр. 31-45), док Милан Парошки српске Народне скупштине XIX века посматра као „ризничаре саборне традиције” (Милан Парошки, „Народне скупштине XIX века - ризничари саборне традиције”, *Политичка ревија*, Vol. 25, број 3/2010, стр. 33-46.). Посебан проблем у данашње доба представља вредновање националне традиције. О томе видети: Бојан Јовановић, „Вредновање националне традиције”, *Национални интерес*, Vol. 11, број 2/2011, стр. 87-99.

⁵³ Владимир Јовановић, „Општина”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сјиси (ирегдио Бошко Мијајовић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 238.

⁵⁴ „Искушења произилазе из: похлепе, као нечега што постоји као могућност у човековој природи; из жеље за моћи која ће бити демонстрирана над другима; из лојалности према онима који су изнад њега у хијерархији, посебно онима на важним политичким функцијама у оквиру власти; из лојалности према породици, која може да доведе до злоупотребе положаја, односно запошљавања чланова породице који немају потребне квалификације или омогућавања послова за које немају довољне услове.” Милица Јоковић, „Етика јавне службе у локалној самоуправи”

тога, Владимир Јовановић нуди компромисно решење по коме „свака општина јесте властна од свега што се тиче места које она захвата (што је локално): а држава бди над оним што је народно, опште, или што се свију тиче”⁵⁵.

2.3. Слобода привредне активности

Владимир Јовановић се и у привредном животу залагао за слободу деловања. Сматрао је да слободна економска активност даје најбоље резултате стварајући веће друштвено богатство и благостање за највећи број људи. У том циљу, Владимир је заговарао поправљање услова који доприносе несметаној привредној активности. Истицао је да је потребно побољшати саобраћајну инфраструктуру у земљи, улагати у алате, машине и кадар, али спровести и многе либералне тековине кроз реформу пореског система и убрзавање судских процеса, промену застарелих прописа и доношење нових, који би били у складу с потребама привреде.

Међутим, и поред тога што хвали физиократски принцип *laissez faire, laissez passer*, Јовановић се налазио на становишту да држава не треба у потпуности да напусти економско поље. Он апелује на државу да се, поред осталог, брине „за оснивање, потпомагање и неспречено употребљавање помоћних средстава за индустријални и трговачки развитак, као завода за распрострањавање знања, одговарајући потребама индустријалног и трговачког времена; за пробуђење предузимљивости: за обезбеђење капитала и кредита...”⁵⁶

И поред тога што остаје при ставу да економска слобода даје најбоље резултате, Владимир Јовановић, ипак, сматра да државна власт треба да је надзире и, када је то потребно, ограничава. Увођењем моралног аргумента у расправу, Владимир поставља питање правичности расподеле произведене вредности на капиталисте и раднике. Ако у тржишној утакмици једни добијају а други губе, задатак државе

Социолошки *џрејлед*, Vol. 55, број 3/2021, стр. 1001.

⁵⁵ Владимир Јовановић, „Општина”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сјиси (џриредџо Бошко Мијажовић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 238.

⁵⁶ Владимир Јовановић, „Како да спасемо народ да се не задужује зеленашима”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сјиси (џриредџо Бошко Мијажовић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 36.

није само да променом прописа побољша положај радника, већ и да мерама социјалне политике помогне угроженима.

Неодговрајућа расподела, како сматра Јовановић, није само последица разлика у расподели произведених добара, већ проистиче и из позиција неједнаке моћи у трговини. Тако економски снажни појединци и државе користе свој положај како би експлоатисали сиромашне. Стога Владимир примећује: „Дух индивидуализма, којим она дише, када се примени на привредни и друштвени живот отвара широко поље и нередовном покрету личних интереса. Отуд у слободној конкуренцији све осетнији сукоби личних и народних интереса, па и све јача лична и народна саможивост и грамзивост.”⁵⁷

У самој бити економске мисли Владимира Јовановића стоји задовољење правде према свим социјалним слојевима. Зато је сматрао неправедним односно неправичним сваки облик задуживања земље под рискантним условима, сматрајући да су овакви зајмови обележили период српске политичке историје када је на њеном челу била напредњачка влада.⁵⁸ Као жестоки критичар напредњачке власти, одбијао је учешће у свему за шта је сматрао да штети државним интересима. У том духу је био жестоки критичар владине финансијске политике, почев од Бонтуових зајмова до Карлсбардског аранжмана.⁵⁹ Мишљење о томе изложио је у расправама о финансијском стању у *Гласнику српској ученој друштва* и у *Архиву Правној факултета у Београду*.

---

⁵⁷ Владимир Јовановић, „Привредни ред и покрет у друштвеном и међународном животу”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сјиси (йриредидо Бошко Мијатовић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 450.

⁵⁸ Тадашња штампа је о штетности државних зајмова, у светлу лоше вођене финансијске политике у земљи, објављивала опсежне чланке. Видети чланак: „Финансијско питање”, објављен у дневним новинама *Српска независност*, број 27, од 14. фебруара 1882. године.

⁵⁹ „Главни заговорник принудне конверзије дугова био је Стојан Новаковић, пошто је веровао да је нужна хитна интервенција. Једини је Владимир Јовановић, по сопственим речима, био против редукције без сагласности поверилаца, тврдећи да би то било маскирано банкротство које би уништило кредит Србије на европској новчаној пијаци и да би зато текући добитак био мањи од дугорочне штете, а због тежих услова на будуће зајмове.” Бошко Мијатовић, „Конверзија српских дугова: Карлсбадски аранжман 1895. године”, *Годишњак за друштвену теорију*, Vol. 19, број 3/2012, стр. 45.

Једна од ових расправа прештампана је у посебну књигу, под називом *Ера сџраних зајмова у Србији*.⁶⁰

Негативне стране капитализма Јовановић сажима на једном месту у рукопису *Покрећ економске мисли*. Упоредјујући их с Владимировим почетним ставовима у економској сфери, Обрен Благојевић закључује следеће: „Очевидно је да се овај велики идеалист, негдашњи апостол либерализма и заступник правде засноване на приватној својини и слободној конкуренцији, гледајући током свог дугог века све мрачнији лик капитализма и, нарочито, присуствујући почетку његовог рушења у великој октобарској револуцији, и сам све јаче уверавао и у празнину и у илузорност својих негдашњих идеала. Само тако, заиста, могу се објаснити све оне критике савременог му друштва, чији број и оштрина расту исто онако као што се ублажава његов опозициони став према социјализму, упоредо са дегенерисањем либералног капитализма у монополски империјализам.”⁶¹

Социјална дегенерација либералног капитализма, прожетог монополским империјализмом, утицала је на појаву извесних симпатија Владимира Јовановића према социјалистичком покрету.⁶² Разлог томе лежи у чињеници да Владимир Јовановић није дочекао све негативно-сти које је социјализам произвео на штету слободе мисли у Србији односно Југославији, јер да је поживео неколико деценија дуже, могао би да се увери у претварање социјализма у тоталитарни поредак.⁶³

Наведене флукуације у економској мисли Владимира Јовановића, проистекле из разочарања либералним капитализмом, не могу, међутим, нарушити његово чврсто опредељење према слободи при-

---

⁶⁰ Владимир Јовановић, *Успомене*, БИГЗ, Београд, 1988, стр. 486.

⁶¹ Обрен Благојевић, *Економска мисао у Србији до Друјој свейској рајиа*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1980, стр. 217.

⁶² Исто.

⁶³ „Скоро пола века касније само потврђује своје мишљење о социјализму, када наглашава да бољшевизам у пракси излази на негацију своје доктрине, јер зла са којих су социјалисти анатемисали буржоаску и капиталистичку владавину, бољшевизам није искоренио, а добра, која је у доктрини обећавао, није у пракси остварио. На Октобарску револуцију гледа само као на још један доказ више да се друштвени преображаји не изводе насилно и на пречац, као неком чаробном силом, него само поступном дуговременом еволуцијом.” Борис Милосављевић, „Либерализам, позитивизам и патриотизам Владимира Јовановића”, *Култура*, број 134, 2012, стр. 252.

ватне својине. Слободу у сфери економије сматра важном до границе када она постаје штетна по општи интерес у земљи. Овде се већ назира енглески утилитаризам и позитивизам Владимира Јовановића, што га сврстава у ред поклоника и утемељитеља ових идеја у Србији његова времена.⁶⁴

Превише би било рећи да је Владимир Јовановић напустио поставке класичног либерализма у области економије, јер се он и даље залагао за заштиту приватне својине, а слободно економско деловање је заступао докле год оно не постане штетно по општи интерес. То примећује и Благојевић, када само пасус касније додаје: „У суштини, иако критичан према многим негативним странама капитализма и разочаран у оно чему је пред његовим очима одвео либерализам XIX века, он је остао приврженик приватне својине, слободне конкуренције и буржоаске демократије. Тим духом, неспорно, и поред многих недоследности, одише основна нит и садржина свих његових дела, укључив и она која су остала у рукописима.”⁶⁵

Тако је Владимир у основи сачувао свој класично либерални став, али је он током времена еволуирао доживевши делимичне корекције, а засигурно је извршио и одређена померања у правцу социјалдемократије. Такво Јовановићево становиште још више јача око 1920. године када, подстакнут привредном кризом, говори и о другој страни капитализма: о егоизму, грабежи, експлоатацији и богаћењу на рачун сиромашних, стварању картела и монопола.

Економску мисао у Србији Владимир Јовановић је задужио и преводилачким радом односно преводом најпознатијег дела свог професора Вилхелма Рошера *Систем народне њивреде* (W. Roscher, *System der Volkswirtschaft*), који је издао у две књиге: *Начела народне њивреде* (1863) и *Народна економика њољске њивреде* (1872).

Слободарска мисао Владимира Јовановића имала је узоре и у теоријској мисли Џона Стјуарта Мила. Мил је у књизи *О слободи* изложио основне поставке свог поимања слободе појединаца у друштву. У

---

⁶⁴ Сличног мишљења је Бешлин остављајући могућност да се то не може потпуно тачно утврдити. Овај аутор, у својој обимној монографији о српском либерализму, сматра да је Владимир Јовановић „заразио” друге у Србији овим идејама. Видети: Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2005, стр. 757.

⁶⁵ Обрен Благојевић, *нав. дело*, стр. 217-218.

предговору ове књиге, њен преводацац, а будући српски краљ Петар I Карађорђевић, апострофира Милове уводне речи, истичући „да се слобода не може применити на недозреле људе или народе, који се налазе, тако рећи још у своме детињству, па још нису дозрели, да могу уживати слободу”⁶⁶.

Своја уверења, али и преводачке способности, Владимир Јовановић је потврдио и преводом другог дела Џона Стјуарта Мила, *О њредсџавничкој влади*. Није случајно што се Јовановић одлучио да преведе Милову књигу, јер су његове идеје биле теоријска основа разумевања слободе и улоге представничке демократије. Описујући снагу идеје и слабост интересног активизма људи, Мил наводи: „Мислити тако значило би заборавити да је и само мене је једна од највећих активних сила друштва. Један човек са једном мисли јесте друштвена снага, која вреди колико деведесет и девет других људи што имају само интереса. Они који би могли успети, да доведу цело друштво до уверења, да извџстан облик владе, или ма која друга друштвена ствар, заслужује првенство, учинили би скоро најважнији корак који треба да се учини, па да се силе друштва на своју страну добију.”⁶⁷

На основу свеукупног научног опуса Владимира Јовановића, скопчаног с правцима његовог професионалног кретања, може се закључити да није напустио либералне идеје. Уместо тога, свој почетни став, прожет хвалоспџвима о либерализму, донекле је кориговао упознајући се с практичним аспектима његове примене. Еволуција теоријске мисли и идеолошких усмерења Владимира Јовановића кретала се тако линијом делимичног отклџна према социјалдемократији. Томе је допринела и привредна криза двадесетих година прошлог века, када је капитализам нескривено показао своје наличје.

3. Схватање спољне слободе у делу Владимира Јовановића

У претходном поглављу су истакнута либерална опредељења Владимира Јовановића, али и његово практично залагање за спровођење слободарских начела у свим областима човековог живота и свим људ-

⁶⁶ Џон Стјуарт Мил, *О слободи*, Талија, Ниш, 2019.

⁶⁷ Џон Стјуарт Мил, *О њредсџавничкој влади (џревео В. Јовановић)*, Државна штампарија, Београд, 1876, стр. 13.

ским приватним и јавним односима, од породице, општине, државе до међународних односа. Међутим, Јовановић у својим делима не само да истиче темељне принципе на основу којих треба заштитити основна права и слободе појединаца у оквиру државног уређења, већ се залаже и за ширење простора слободе на народе који се налазе под туђинском влашћу.

Такво схватање је било у складу с размишљањима бораца за ослобођење у другим европским државама тог доба, међу којима су предњачили Мацини и Гарибалди. Свима њима је било заједничко да су се залагали за остварење слободе, али не треба скрајнути чињеницу да су у вишенационалним државама многи желели да извојевају такву слободу која би се односила искључиво на њихов, а не и на друге народе у тим земљама. Слобода би тако остала народни покретач само у периоду борбе за настанак нове државе, а потом би уступила место истој оној неслободи претходника.

Владимирова предност у односу на друге српске либерале тог доба је не само у томе што је живео дуго (1833-1922), већ и што је током живота био сведок слободарских тежњи свог народа које су за последицу имале велико ширење територије српске државе, али, поред тога, и значајне промене њеног међународног статуса - од аутономне кнежевине, до независне државе, која потом мења државно уређење и постаје краљевина, да би на крају ушла у састав новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

3.1. Шта је спољна слобода

Слобода представља појам чије значење оптира између различитих теоријских ставова и уверења у научном подручју политикологије, права, филозофије, социологије и других наука. Према мишљењу Јована Ђорђевића, „слобода, као акт самоодређења, претпоставља ослобођење од *ишуђе* власти, тачније од доминације, и способност човека да одржи тај *слободни сѿаишус*. У том смислу, једнакост је неодвојива од слободе односно од превазилажења оног типа владавине у којем једни људи владају другима, нарочито кад су ови први, што је правило, мањина у друштву”⁶⁸.

---

⁶⁸ Јован Ђорђевић, „Слобода и једнакост”, *Анали Правној факултету*, Vol. 31,

Владимир Јовановић није схватање слободе с којим се суочио током студирања и живота на Западу дословно пренео у своју теорију, нити ју је, на другој страни, сматрао нужним идеалом свог практичног пренућа. Заправо, он је такво либерално виђење слободе преиначио, прилагодивши га условима у српском друштву и држави у другој половини XIX века. Циљ на Јовановићев начин схваћене слободе није био само економски, политички и културни преображај још увек само аутономне Кнежевине Србије, већ и ширење такве унутрашње грађанске слободе на још неослобођене крајеве насељене српским односно другим словенским становништвом.⁶⁹

Одредити такво разумевање слободе искључиво као либерално значило би приказати само један део, један сегмент који, тек укључивши у себе патриотску ноту, добија целовит изглед. Потпуна спољна слобода је заснована на свим идејама које карактеришу схватање унутрашње слободе код Владимира Јовановића, али је и проширена на нове географске просторе. У бити, она потпуно одговара слободи унутар државних граница. Додавањем патриотског елемента, Јовановић ни на један начин не престаје бити либерал, али терминолошка прецизност захтева да, користећи баш његово одређење сопственог учења, такав вид либерализма назовемо патриотским. Колико је сам Владимир себе одређивао као либералног патриоту, може се схватити читањем његових аутобиографских бележака, где он на малом простору израз либерални патриоти употребљава чак пет пута.⁷⁰

Концептуализација либерализма, у научном и искуственом схватању Владимира Јовановића, заснована је на постизању, а потом и

број 1-4/1983, стр. 313.

⁶⁹ Без обзира на идеолошка разилажења код свих странака које се формирају у ондашњој Србији, јавља се осећај потребе за националним ослобођењем. Саша Јованчевић о томе пише: „Поред развоја класичног конзервативизма и либерализма, социјализма и народњачког радикализма, у Србији се упоредо са идејном диференцијацијом ових идеологија снажно, као саставни део сваке од ње, развија родољубиви национализам. Реч је о неподељеном јединству узрастајуће самосвести читавог српског народа о потреби националног ослобођења. У том смислу није било претераних разлика ма о којем од поменутих идеолошких праваца да се радило.” Саша Јованчевић, „Модернизација српског друштва у XIX веку”, *Политичка ревија*, Vol. 23, бр. 1/2010, стр. 431.

⁷⁰ *Аутобиографске белешке Владимира Јовановића*, Штампарија Драг. Грегорића, Београд, 1936.

непрестаном одржавању, друштвене слободе, у чијем окриљу важно место заузимају политички и економски сегменти. Стога не треба доводити у питање његов патриотизам као, уосталом, и патриотске тенденције српских либерала из времена романтичарско-националних тенденција насталих средином XIX века.

Иако би недовољно упућени могли извести закључак да либерализам и патриотизам у Јовановићевој мисли представљају антиподе, суштински су ствари изгледале сасвим другачије. На основу упознавања с опсежним грађом, може се констатовати да је Владимир либерализам подупрт национализмом. Штавише, патриотизам је био базна основа на којој се распростирао српски либерализам.⁷¹

Владимир Јовановић се залагао за значајан степен економске, политичке и, уопште, друштвене слободе, а Јовановићево либерално опредељење, као и либерализам целе групе такозваних либерала од 1858. године (светоандрејски либерали), произишло је из патриотске ноте. „Либерална странка изникла је из романтичног националног врења педесетих година деветнаестог века и видела унутрашњи друштвени напредак у националном ослобођењу.”⁷² Овај став Милана Ст. Протића дели и Слободан Јовановић, истичући: „Либерали од 1858. били су исто толико националисти колико либерали; њихов либерализам управо проистиче из њиховог национализма.”⁷³

Патриотизам и либерализам у то време нису представљали два појма чији би спој у оквиру једне теоријске концепције или практичног подухвата представљао нелогичност или стварао појмовну напетост. Отуда је Јовановићев либерализам вапај за свеколиком слободом, а не некаква економска теорија која даје примат слободи појединца над једнакошћу. Зато се патриотизам овде не јавља као противтежа либерализму, већ као његова потпора и допуна, односно као инструментариј за распростирање либералних идеја. На том трагу је

---

⁷¹ „У посвети сину Слободану из 1870. године може се видети како је Владимир Јовановић национализам утемељио у либерализму. Наглашава да је Слободану дао највише што је могао да да, а то је име што ће опомињати на слободу, којом Србин као човек напредовати може.” Борис Милосављевић, „Либерализам, позитивизам и патриотизам Владимира Јовановића”, *Култура*, број 134, 2012, стр. 254.

⁷² Милан Ст. Протић, *Радикали у Србији: идеје и њихови: 1881-1903*, АИЗ Доције и САНУ, Београд, 1990, стр. 85.

⁷³ Слободан Јовановић, *Уставодбраници и њихова влада*, друго допуњено издање, Издавачка књижарница Напредак, Београд, 1925, стр. 211.

и Мирко Зуровац када каже: „Између ових речи не постоји исконска мржња и неслагање, већ дубока веза и узајамно допуњавање, јер обе почивају на истој претпоставци: та претпоставка је слобода.”⁷⁴

У околностима када је највећи део европских народа био под туђинском влашћу, национално ослобођење је, без сумње, представљало значајно политичко питање. Новонастајућој политичкој карти Европе, али и сваком од њених народа, били су потребни људи слободарског духа. Опредељење не само за слободу, него за српску слободу, Јовановић је приказао и променом назива листа који је издавао у Женеви - из *Слободе у Српску слободу*. Међутим, српска слобода се не треба схватити искључиво као национални ексклузивитет Срба, или било ког другог народа, а на рачун других, већ представља сусрет универзалистичке и националне компоненте који ствара нов, бољи квалитет односа. Штитећи национално, универзалистичко се ни на један начин не негира. Заправо, појединачно и посебно се, задржавајући неке своје особености, само уклапају у опште.

3.2. Простор спољне слободе

Појам и значење слободе Владимир Јовановић одређује на следећи начин: „Слобода јесте природно право свакога човека и свију људи; слободом се човек развија и усавршава, она је извор снаге и напредка, она обште добро и обшти интерес људи. Као право, интерес и добро свију који сачињавају друштво, слобода постаје истоветна са цели друштва. Власт, која је израз обште воље, не може бити противу слободе, која је обште добро, него мора бити за слободу. Да поштује, да чува и брани слободу, то је позив власти. Потоме власт је услов за друштво које хоће да дише духом слободе. Т. ј. власт је нужна ради слободе, и у томе смислу нужност власти сачињава право њено. Власт треба да буде снажна, али под условом да своју снагу употреби за заштиту и одбрану слободе. Власт која извире из обште воље, може и

---

⁷⁴ Мирко Зуровац, „Либерализам и патриотизам (Патриотски либерализам Владимира Јовановића)”, у зборнику: *Друшћивена и йолийичка мисао и делайносйй Владимира Јовановића: зборник радова са научној скуйа одржаной 22. и 23. маја 2008. йодине (йриредили: Михаило Марковић, Александар Косййић)*, САНУ, Београд, 2011, стр. 60.

своју снагу само у јачини обште воље наћи; а ту ће је наћи ако се не шири даље од права свога, права да брани или заштићује слободу, или ако се неизмеће у насиље, него се стално оснива и подупире за обшту вољу изражену као закон.”⁷⁵

На основу наведеног, под спољном слободом се може сматрати стање у коме једна држава и њени становници имају слободу према другима. Упознајући се с европском националном историјом друге половине XIX века, може се уочити тежња европских народа да остану да живе у држави којој традиционално припадају. Кнежевина Србија није била међународно призната, а није ни у целости територијално обухватала српски етницитет, који је остао расут у суседним земљама. Свестан тога, Владимир Јовановић је био мишљења да се дугорочни државни интерес поклапа с националним интересом. Њиховом симбиозом требало је проширити територијално подручје на коме је живео српски народ.

Слобода се може сматрати општом тежњом према универзалном добру и парцијалном тежњом ради достизања националне слободе. Док је Владимир Јовановић отворено исказивао потребу да се његов народ ослободи од туђинске (турске и аустријске) власти, тиме није негирао идентична права других (окупираних) народа у Европи. Штавише, циљано је слободу сматрао примарном вредношћу која представља неизоставну етапу у процесу освајања свеопште слободе.

Ступањем на сцену свеопште слободе не долази до ништења постојећих веза унутар једног народа. Те везе добијају нове димензије као интегрирајући фактор међуодноса код људи. Оно што их разликује, у односу на претходне периоде, јесте чињеница да, уместо доминантно националних и верских, долази до успостављања идеолошких и програмских веза. Једном речју, надомешћивање једних веза другим не доводи до урушавања националног идентитета једног народа. Његово постојање се везује за афирмисање слободарског духа, који представља доминантан фактор повезивања људи у држави. Тако је Владимир Јовановић показао да слободарске идеје представљају основу његовог схватања либералне демократије.

---

⁷⁵ Приликом цитирања је коришћено изворно навођење речи Владимира Јовановића без њиховог превођења. Владимир Јовановић, *Политички речник (свеска В)*, Државна штампарија, Београд, 1872, стр. 555.

Три основне карактеристике сваке државе су: територија, становништво и власт. Да би се било која држава конституисала, неспорно је, мора да заузме одређену територију. Отуда су европске нације у настајању у другој половини XIX века тежиле да створе националне државе на територији где живе припадници њеног народа. Јасно је да би идеална територија сваке од ових држава требало да одговара етничком простору који насељава доминантни народ у њој, али етнички хомогене државе је тешко формирати из више разлога. Прво, није лако повући тачну географску границу која јасно раздваја етнички простор једног народа од других. Друго, на неким просторима постоји велика измешаност различитих етничких, језичких и религијских група. Треће, многи појединци, па и читаве етничке и религијске групе, у том периоду још увек нису формирали своју националну свест.⁷⁶

Кнежевина Србија у то време још увек није била међународно призната држава, а није територијално обухватала ни већински део српског етничког простора. Потпуно у складу са тим, Јовановић примећује: „На броју има више од 5.000.000 Срба, који живе у Црној Гори, у кнежевини Србији, у Славонији, у Угарској и Хрватској, у Далмацији, у Херцеговини, у Босни, у Албанији, Сјарој Србији и Македонији.”⁷⁷ Иако је територијално, војно и политички Србија била инфериорна у односу на државе које су владале преосталим српским (или макар доминантно српским) етничким простором, дугорочни државни интерес Кнежевине Србије поклапао се с националним интересом српског народа, а оба су тежила проширењу територије на земље насељене српским и другим јужнословенским становништвом.⁷⁸

Овде се опет треба вратити на разликовање универзалне жеље за слободом и парцијалне тежње ка остваривању слободе сопственог

---

⁷⁶ Такав је случај с Македонцима, који су били „нација без националне свести”, а на њихово национално опредељење утицале су српска, бугарска, грчка и румунска пропаганда, при чему су активну улогу играле цркве и школе. Видети: Божидар Језерник, *Дивља Европа: Балкан у очима њујорка са Зайада*, Библиотека XX век, Београд, 2007, стр. 191-218.

⁷⁷ Владимир Јовановић, „Српски народ и источно питање”, у: Владимир Јовановић, *Изабарани сјиси (ирепедио Бошко Мијатковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 78.

⁷⁸ За преглед првих нововековних концепата српске државе видети: Драган Симеуновић, *Нововековне политичке идеје у Срба*, Институт за политичке студије, Београд, 2000, стр. 39-81.

народа. Док се Јовановић, у духу патриотизма, залаже за ослобођење српског народа од аустријске и турске власти, он тиме не негира потребу за ослобођењем других народа, међусобном толеранцијом и сарадњом. Слобода је код Владимира примарна вредност, а национална слобода је само део путање односно фаза процеса који резултује остварењем свеопште слободе.

Доласком свеопште слободе, везе појединаца у оквиру неког народа губе на значају. „Снажна је крвна свеза која привлачи сродна племена у народ и сродне народе у расу; али је још јача свеза мисли и убеђења, ума и свести, узајамних потреба и инетреса - свеза што све људе зближује и уједињава као синове опште отаџбине - слободе: Швајцарска и савез слободних држава Америке пред очима су нам, да бисмо видели, како разлика народности и расе уступа пред једнакошћу слободе и права.”⁷⁹ На овај начин Владимир себе још једном одређује као патриоту, човека слободарског духа, али поново доказује и да је слобода, а не искључиво национална слобода српског народа, водиља његовог политичког деловања.

3.3. Међународни контекст

Остваривање народних слободарских тежњи није само последица идеолошког и практичног пренућа његових припадника ка стицању независне националне државе, јер да би такав подухват имао шансе за успешно остваривање, неопходно је да се испуни још читав низ фактора. Тако Марија Тодорова истиче да су на стварање државних граница на Балкану пресудно утицали: отоманска административна традиција, аспирације националних покрета које су биле засноване на два (неретко неспојива) основа, историјским правима и праву на самоопредељење и стратешки интереси великих сила.⁸⁰ Границе административних територија у турском царству добрим делом су пра-

---

⁷⁹ Владимир Јовановић, „Покушаји за слободу и народ”, стр. 53. Нав. према: Владимир Јовановић, „Основи снаге и величине српске”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сјиси (јирредии Бошко Мијајовић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 215.

⁸⁰ Марија Тодорова, *Имајнарни Балкан*, Библиотека XX век, Књижара Круг, Београд, 2006, стр. 322.

тиле границе балканских држава из периода пре турске најезде. Неке од тих разделина су дуго опстале и касније постале територијални оквир нових националних држава на Балкану, док је у случају Србије територија Београдског пашалука била само клица настанка нововековне српске државе.

Наведене факторе треба процењивати и у контексту укупног положаја српског народа у турској империји. Положај Срба се посебно погоршава Портином реформом из 1896. године и реформском акцијом великих сила, која је трајала од 1903. до 1908. године.⁸¹ Спроводећи одлуке Берлинског конгреса, у Србији је радила инспекциона комисија за судске, финансијске и полицијске послове. Међутим, и поред великих очекивања, рад ове комисије није уродио плодом. То довољно говори о пресудном утицају великих сила на балканско подручје. Отуда административне границе унутар отоманске империје прерастају у државне границе по њеном повлачењу с Балканског полуострва.⁸²

Дакле, фактор који је пресудно утицао на стварање и територијалну распрострањеност новонастајућих балканских држава био је, нема двојбе, стратешки интерес великих сила. Свака велика сила је подржавајући одређене балканске национализме, а увек на штету других, у периодима када им је њихово деловање одговарало, а одвраћајући их када с њима нису имали компатибилне циљеве, покушавала да оствари сопствене интересе. Међусобни сукоби народа на Балкану само су потпомогли тај процес. У том смислу, анализирајући политику Аустрије према балканским народима, Владимир Јовановић исправно

---

⁸¹ „Да би предухитрио реформни план великих сила, нарочито Аустро-Угарске и Русије, које су по члану 23. Берлинског уговора имале право заштите хришћанског становништва у Турској, султан Абдул Хамид II је у новембру 1902. године објавио реформни програм. Турски реформни план предвиђао је следеће: жандармерија ће бити састављена од хришћана и муслимана, према броју локалног становништва и према локалним потребама; валија ће се старати о унапређењу пољопривреде, трговине и изградњи саобраћајне мреже; систем опорезивања остаје и даље исти; сваки вилајет ће добити по једног кајмакама у вилајетском центру за административне послове; основаће се грађански судови састављени од хришћана и муслимана; установиће се звање главног инспектора за сваку провинцију европске Турске; именоване се комисија од четири члана која ће вршити контролу над радом валије и главног инспектора у духу реформи.” Славиша Недељковић, „Стара Србија и турске реформе”, *Теме*, Vol. 30, број 2/2006, стр. 236.

⁸² Ђорђе Микић, „Између балканских суседа и великих сила”; у: *Историја српског народа (шестна књига, први том)*, Београд, 1983, стр. 319.

закључује: „Да би створила расуло међу народима, који би могли једног дана сложити се, те саставити један велики, слободан и независан савез на Блиском истоку, Аустрија не престаје сејати семе неслоге и непријатељства међу тим народима, потпирујући систематски религиозна, територијална, и друга питања, која их неизбежно деле.”⁸³

Аустријска држава је имала велики утицај на Балкану. Њене вековне тежње биле су супротстављене српским националним интересима. Главну препреку остварењу планова владајућих кругова у Бечу представљале су српске територије на потезу између Новопазарског и Приштинског санџака до града Скопља. Пригушене аспирације Србије нису се могле трајно усмеравати, чиме је сваки политички поремећај у Европи отварао (н)ово територијално питање на Балкану. Присуство српских националних тежњи алармирало је Беч да својом пропагандом, крајем XIX и почетком XX века, креира крилатицу о тобожњој „великосрпској опасности”. Нажалост, с много успеха, она је постала средство плашења других народа на Балкану, које се одржало све до данашњих дана.⁸⁴

Супротстављајући се спољној политици Аустрије, Јовановић, али и други ондашњи српски либерали, били су у спољној политици нагло оклоњени царској Русији, а подршку за своје идеје добијали су и од вишег православног свештенства. У време избијања Херцеговачког устанка српски либерали су били принуђени да траже подршку из Русије. Њихова политика је била супротстављена аустроугарским аспирацијама на Балкану. Званична Русија је своју подршку давала словенофилским круговима, који су наступали под идејом пружања помоћи православној српској браћи. Међутим, пасиван однос службе Русије, праћен сарадњом са западним силама, доводи у питање њену решеност да се помоћ Србији реализује у целости. Њена помоћ либералној Влади у Србији кретала се линијом задовољења обостраних интереса. Тако је потоње разочарање стварном улогом званичне Русије и повлачење словенофила освежило добро знану мудрост да у политици великих сила нема искреног пријатељства.⁸⁵

---

⁸³ Владимир Јовановић, „Проблеми Блиског истока и пангерманска опасност”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сјиси (јирредигио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 487-8.

⁸⁴ Душан Батаковић, „Велике силе, Србија и албанско питање”, *Баштџина*, број 7/1996, стр. 188.

⁸⁵ Милан Суботић, *Срицање слободе*, Градина, Ниш, Институт за филозофију и

У неподударности времена настанка националних покрета за ослобођење појединачних балканских народа и непостојању заједничког деловања усмереног ка њиховом ослобађању, Владимир Јовановић је видео главну кочницу коначног слома турске царевине. Владимиров оптимизам, али и либерализам, показују се кроз његово уверење „да би `источни хришћани` били у стању сами својом снагом извојевати своје народно ослобођење и уједињење, ако би се `гарантне силе` сагласиле на *неинтервенцију*”⁸⁶.

Јовановић не само да сматра да је међусобна сарадња балканских народа пожељна, већ истиче да је она и реална, ако би ове државе међусобно ускладиле своје интересе, па и уступањем другима територија на које претендују. Тако би излаз Црне Горе на море био обезбеђен уступањем Спича у Далмацији, а Србији преко неког малог пристаништа на Јадранском мору. „Балкански савез, у коме би свака држава очувала своју индивидуалност и сувереност, а све државе би ујединиле своје снаге, ради одбране оштих интереса, не само да би појачао балканске државе против спољашњих напада, него, што је још много важније, он би смањио опасност економског супарништва и политичке суревњивости, којима је понекад отежавано и спречавано напредовање тих држава.”⁸⁷

Овако схваћен Савез балканских држава требало би да по ослобођењу Балкана од турске власти постане неутрализована територија, по угледу на Швајцарску и Белгију, а интерес велих сила да гарантују неутралност балканским државама био би да, помогавши стварање овог савеза, обезбеде слободан и сигуран саобраћај Дунавском долином и Црним, Егејским, Јадранским и Средоземним морем. Ради се, дакле, о таквом савезу држава који би допринео побољшању економских, културних и политичких веза балканских народа, али би и обезбедио остваривање економских и политичких интереса великих сила. Односи између народа који би сачињавали савез треба да буду блиски. „Разлике вере и расе, и територијалне границе не

друштвену теорију, Београд, 1992, стр. 155.

⁸⁶ Владимир Јовановић, „Балкански савез”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сјиси (ирегидио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 510.

⁸⁷ Владимир Јовановић, „Проблеми Блиског истока и пангерманска опасност”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сјиси (ирегидио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 506.

смеју сметати збраћењу народа, који само у трајном и сталном савезу и непрекидној слози могу обезбедити себи безбрижну и сјајну будућност. Никакви облик супрематије једне расе над другом не сме допустити ни трпити супрот начела равноправности, без које не може бити поуздане основе за трајан и сталан савез.”⁸⁸

Резимирајући разумевање међународних односа Владимира Јовановића, с посебним освртом на балканске прилике крајем XIX и почетком XX века, могу се уочити два важна момента његовог научног и политичког опуса:

- 1) Правилно разумевање суштине међуодноса балканских народа у времену њиховог постепеног осамостаљивања од отоманске власти. Мање или више успешно одолевање утицају великих сила на њихово директно и индиректно мешање у домаће прилике.
- 2) Нереалан оптимизам у погледу даље судбине балканских прилика. Уместо да ти процеси воде постепеном зближавању ових народа, догодило се супротно. Тако су се они у наредним годинама крваво обрачунавали, служећи интересима великих сила. У таквим околностима потпуно је обесмишљено развијање интегративних процеса на Балкану. Ако се упореде Владимирова оптимистична предвиђања о Балканском савезу с историјом међусобних односа балканских народа у XIX веку, може се закључити да је она у једном периоду била успешна, али да су периоде добрих међунационалних и међудржавних односа, па и заједничког подухвата ослобођења Балкана од турске власти у Првом балканском рату, пратила велика разочарања кроз снажне епизоде етнички мотивисаног насиља у оба светска рата и, коначно, у ратовима који су се деведесетих година XX века одиграли на простору бивше Југославије.

3.4. Источно питање

Јовановић се залагао и за сарадњу с другим либералима и покретима који су тежили уједињењу својих народа. У том смислу треба поменути Мацинија и Кошута, вође ослободилачких покрета у Италији и Мађарској.

---

⁸⁸ Владимир Јовановић, „Балкански савез”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани сјиси (ѝрпредио Бошко Мијайновић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 518.

Сарадња с Мацинијем нарочито је интензивирана за време српско-турског сукоба и бомбардовања Београда 1862. године.⁸⁹ Мацини и Владимир су сматрали да је неопходно да Италија и Србија започну сарадњу на ослобођењу својих сународника истовремено, јер би током сукоба Срба са Турском Аустрија морала да појача бројност својих оружаних снага на граници са Србијом, а тако смањена борбена моћ Аустрије ишла би у прилог Италијанима. С друге стране, ангажовањем у војном сукобу против Италије, Аустрија не би имала довољно војних капацитета да помогне Турској у сукобу са Србијом. Тако би коначан пораз и распад аустријског и турског царства допринео стварању немачке и италијанске државе на свом целокупном етничком простору, а отворила би се и могућност формирања националних држава балканских народа.

Владимир Јовановић је у Лондону током 1862/3. године водио разговоре и с руским емигрантима Бакуњиним, Агаревим и Херценом, али и мађарским револуционаром Кошутом, генералом Тиром и Ференцом Деаком о формирању Дунавске конфедерације. Покушавајући да одреди могућности сарадње српских и мађарских патриота, али и будућност српско-мађарских односа, Јовановић примећује да „Кошут признаје само грађанску равноправност са Мађарима, а хтео би да Мађари имају националну супрематију над осталим угарским народима, те да им могу своју вољу наметати...”. Овакав став Владимир даље проширује, наглашавајући „да од мађарских државника, били они `Кошутовци`, или револуционари, били `Деаковци` или еволуционисти, Словени у Угарској уопште, а Срби посебце, не могу очекивати признање и поштовање оних права, која су им привилегијама ујемчена”⁹⁰.

Суочен с таквом могућношћу, Владимир Јовановић се јасно опредељује за остваривање начела равноправности народа, а на основама швајцарског модела. Према његовом мишљењу, сваки народ, ма колико малобројан на некој територији био, има право на остварење соп-

---

⁸⁹ О бомбардовању Београда 1862. године, видети: Јован Ристић, *Бомбардовање Београда (1862. године)*, Библиотека града Београда, Београд, 2004.

⁹⁰ Владимир Стојанчевић, „Владимир Јовановић: Европа и источно питање средином XIX века”, у зборнику: Михаило Марковић, Александар Костић (приредили), *Друштво и политичка мисао и делатности Владимира Јовановића: зборник радова са научне скупштине одржане 22. и 23. маја 2008. године*, САНУ, Београд, 2011, стр. 22-23.

ствене слободе, не угрожавајући притом слободу других народа. Тиме се Владимир још једном показује као борац за слободу свих народа.

У Лондону 1862/3. Владимир Јовановић је водио разговоре и с представницима енглеске државе и цркве. У процесу придобијања подршке енглеског јавног мњења за „српску ствар” помогао му је протестантски пастор Вилијам Дентон, који је написао просрпски оријентисану књигу „Servia and the Servians”. У енглеској престоници Владимир се срео и с високом достојницама Англиканске цркве и Виљемом Гледстоном.

Током боравка у Лондону Јовановић 1863. године пише спис „Српски народ и источно питање”. У њему читаоцима нуди кратку историјско-политичку студију српске државе од средњег века, преко доба под турском влашћу до периода стицања аутономије, али и политичко-антрополошку слику српског народа. Он наглашава „политичку зрелост” Срба за демократију и на тај начин још једном потврђује тежњу српског народа за слободом, али негира и његову потребу за туторством великих сила.

У доба стварања негативне перцепције људи на Западу према Турцима⁹¹ и њеног одржавања и јачања, симпатије западноевропског јавног мњења према хришћанима који су живели под турском влашћу су се могле остварити, али то није значило и да ће се њихове владе заложити за остварење независности балканских држава. За такав подухват неопходно је било убедити их у постојање њиховог државног и националног интереса.

Схватајући основне принципе реал-политике, Владимир Јовановић у настојању стварања нових држава „источних хришћана” налази и енглески интерес, по коме „би се преображајем `простране Турске царевине, која пресеца линију инглеске свезе (комуникације) са Индијом` у снажне, независне и слободне хришћанске државе, са богатим изворима земаљског производства и свеколиким географским користима, како би се тим преображајем не само постигао поузданији темељ за инглиску свезу (комуникацију) са Истоком, већ би се њиме отворило и шире поље за употребљење инглеских капитала и за

---

⁹¹ Због пораза турске војске 1683. године почетком наредног века углед турског царства и његове цивилизације почиње да опада. Мења се и слика о муслиманима на Западу. Ислам почевши од тада означава кочницу прогреса. Божидар Језерник, *нав. дело*, стр. 42-43.

развитак трговине много корисније, него што се може очекивати од такве земље, која се опустошава ћуди турских господара”⁹². Тако Јовановићев апел за решавање Источног питања, поред моралне, добија и нову, реал-политичку, међународну и геостратешку компоненту.

Допринос Владимира Јовановића, али и целокупне средње генерације српских либерала, питањима унутрашње и спољне слободе српског народа није био без значаја. „У политичком животу Србије либерали из 1858. године остварили су неколико врло значајних дела, као што су: успостављање династије Обреновића, борба за либералне и демократске установе Србије, а нарочито у сарадњи са млађим, умереним, либералима ратови са Турском из којих је Србија изашла са значајним територијалним проширењем и оствареном независношћу.”⁹³

3.5. Мешање страних дипломатских представника у унутрашње послове Србије

У периоду када се Србија тек уздизала из окриља турске царевине, утирући пут својој аутономији и каснијој независности, полако је, макар на неко време, место првом уступио један други сукоб за остварење народне слободе. Народ и његови представници су се, борећи се за остварење народног суверенитета, супротстављали апсолутној кнежевској власти. Ипак, фактори који су утицали на ограничавање народне суверености, али и слободе националне државе у настајању, били су бројнији и сложенији.

Владимир Јовановић је био од оних друштвених и политичких делатника који је, још у периоду када Србија није ни постала формално независна држава, приметио да се, осим Турске, и друге силе, посредством својих дипломатских представника, мешају у њене унутрашње ствари и тако ограничавају народну слободу.

Користећи своју моћ и утицај у међународним односима, велике и снажне државе су покушавале да утичу и мешају се у унутрашње

---

⁹² Владимир Јовановић, „Српски народ и источно питање”, у: Владимир Јовановић, *Изабарани сјиси (ирепредго Бошко Мијајовић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 85.

⁹³ Јован Базић, „Решавање српског националног питања у време либерала на власти у Србији 1868-1893”, *Српска ђолићичка мисао*, бр. 1-4/2000-2002, стр. 206.

односе малих и економски неразвијених земаља. Тако су страни конзули, уместо да штите права својих грађана који се налазе у Србији и да доприносе побољшању економских и политичких односа својих и српског народа, неретко утицали и на доношење одлука књаза и владе, чак и на персонална решења.

Ипак, Владимир није желео да за страно мешање у унутрашње односе Србије оптужи само једну земљу, или више њих, а да неку другу силу, или силе, потпуно амнестира, већ је том послу приступио вредносно и интересно неутрално. На тај начин, Јовановић се приказује као истински борац за слободу, а не као присталица остварења интереса било које од великих сила. Такво Владимирово опредељење је у блиској вези с његовим схватањем спољне слободе.

ТРЕЋА ГЛАВА

Политичка мисао Слободана Јовановића

1. Политичка мисао као део филозофског дискурса

Док историјска наука представља учитељицу живота, филозофија је учитељица мудрости. Она садржи основна сазнања о свим важнијим питањима једног друштва, државе, и човека који у њима живи, ради и ствара. Зато се чини неодвојивим разматрање односа филозофије према другим наукама и на њима заснованим сазнањима. Политика се, као верни пратилац сваке државне организације, значајним делом ослања на филозофску мисао. Будући да су први творци политичке мисли били антички филозофи, сасвим је јасан циљ њиховог бављења филозофијом. Наступајући као полихистори, настојали су да утврде шири, животни смисао бављења политиком.

Савремена политичка филозофија сазнања заснива на два основна задатка. Ако првим настоји да се одреди адекватан оквир у коме се налази простор и предмет филозофског делања, на основу овог процеса другим се филозофија жели условно разграничити у односу на политичке науке, политичку теорију и практичну политику. Стога је ово питање разлог спорења међу филозофима.⁹⁴ Надаље, политички домети филозофске мисли имају одредиште у филозофији политике. Она је повезана с различитим филозофским дисциплинама и не може почети без одређења онтолошког, гносеолошког, аксиолошког, антрополошког основа политике и без промишљања метода филозофије политике. Повезана је с филозофијом друштва, етиком, филозофијом права, филозофијом историје. Историја се у филозофији политике схвата различито, као поприште могуће слободе и као време у коме се јављају нови облици неслободе, а разни облици насиља и манипулисања јавношћу и појединцима утичу на одустајање од истине и одлагање слободе.⁹⁵

---

⁹⁴ Миша Ђурковић, „О савременом изучавању политичке филозофије у Србији”, *Српска филозофска мисао*, Vol. 37, број 3/2012, стр. 219.

⁹⁵ Бошко Телебаковић, „Нека питања филозофије политике”, *Политика*, Vol. 2,

Крећући се линијом раздвајања између традиционалне и савремене филозофије, Слободан Јовановић је уважавао научну тежину, теоријске и практичне домете оба филозофска периода. У његовом научном раду можемо препознати потребу да се филозофска мисао посматра из угла теоријске и практичне политике. Овако изражен интегрални приступ присутан је у делима Слободана Јовановића, што његов научни опус чини јединственим.

1.1. Политичка мисао у античкој филозофији

Антички филозофи су своје теорије и погледе на свет утемељили на стеченом искуству и размишљањима о најбољем државном уређењу и месту човека у њему. Разумевање демократије у полисима заснивали су на једнаким правима и слободама, али не свих људи, већ само оних који су имали грађански статус. Жене, странци и робови нису могли да учествују у демократским процесима, јер рођењем нису добили статус грађанина.⁹⁶

„Као посебан и највиши облик сазнања и истраживања стварности, филозофија је заузимала средишње место у културном животу старе Грчке.”⁹⁷ Антички филозофи су у својим делима износили ставове у ком правцу треба усмеравати развој друштва. Ипак, иако постоји већи број филозофа који су самостално, или у оквиру одређених филозофских школа, развијали политичку мисао која не одговара данашњим схватањима демократије и добро уређеног друштва, несумњиво је да античка Грчка представља колевку филозофске традиције и демократије.

Слободан Јовановић је у својим делима разматрао развој античке политичке мисли. Иако се његово истраживање античке филозофије задржало на Платону, важно је указати и на Сократово разумевање државе и њених закона. Сократ је био „средишња личност читаве грчке филозофије”⁹⁸, али и Платонов учитељ.

број 3/2012, стр. 100.

⁹⁶ Предраг Терзић, „Принцип ексклузивног грађанства и статус странца”, *Друштвени хоризонти*, Vol. 1, број 1, стр. 16.

⁹⁷ Михаило Ђурић, *Историја јолијичке филозофије*, Албатрос плус, Београд, 2010, стр. 45.

⁹⁸ Исто, стр. 80.

Суђење Сократу представља прекретницу у развоју атинске демократије и показатељ њеног постепеног слабљења и растакања. Против Сократа су три слободна грађанина покренула кривични поступак, стављајући му на терет два недела: вређање богова и кварење омладине. На неки начин, тај поступак се може сматрати суђењем за вербални деликт због јавно изговорене речи. „Данас се приликом оцењивања домета атинске демократије процес Сократу често узима као један од аргумената којим се доказују њена ограничења. Ипак, при том треба имати у виду Сократов провокативни став, те са мање строгости судити о атинском правосуђу и атинским демократским институцијама.”⁹⁹

У својој одбрани Сократ је указао на читаву погубност суђења и спремност да прихвати кривицу. Будући да је био прегласан, осуђен је на смрт. Свесни неправде која је Сократу нанета, његови ученици су желели да организују бекство како би осујетили извршење смртне казне. Међутим, Сократ је мислио да би на тај начин била дата превага безакоњу над законима и, сматрајући да је као грађанин дужан да поштује законе своје државе, одбио је такав предлог. У размишљањима истиче да говорник на суду и другим скуповима код људи не прави разлику између праведног и неправедног, већ само ствара веровање о томе. Отуда се сва моћ реторике може приписати натприродној и божанској вештини самог говорника. Свестан тога, Сократ цени знање баш зато што оно није корисно за стварање уверења код других људи.¹⁰⁰

С обзиром на то да Сократ није оставио писана дела, праве домете његове политичке мисли можемо да сагледамо само посредно, кроз Платонове књиге у којима се помињу Сократова гледишта. Платон у својим делима износи мишљење о свим важнијим питањима атинске демократије. Користећи расправни стил, представљен у форми дијалога, Платон своју филозофску мисао везује за политику. Према његовом схватању, демократија није владавина читавог, већ једног дела народа, који припада вишим друштвеним слојевима.

---

⁹⁹ Сима Аврамовић, *Ойшїа йравна истїорија: сїари и средњи век*, Номос, Београд, 2004, стр. 135.

¹⁰⁰ Драгутин Аврамовић, Илија Јованов, „Релативизација правде кроз реторику - Платонов дијалог `Горгија` као парадигма”, *Зборник радова Правної факултета у Новом Саду*, Vol. 54, број 1/2020, стр. 253-254.

Слободан Јовановић приступа Платону на надамасве специфичан начин. Свестан је да Платон није писао само о филозофији, већ и о политици и друштву. Његова социолошка теорија се може проучавати на два начина:

- 1) Историјски се Платонове идеје могу објашњавати политичким и друштвеним приликама његовог доба. То се онда претвара у историјску студију у којој се Платон тумачи као историјска личност, у контексту друштвених прилика у којима је живео и стварао.
- 2) Проучавање Платонових идеја може се заснивати на проналажењу њихове примењивости у садашњем времену. Такво истраживање би било у функцији разумевања актуелних политичких и друштвених проблема у садашњости. Слободан Јовановић је био наклоњен овом другом гледишту, кога се држао у свом делу.¹⁰¹

Платонова филозофска заоставштина се не може јасно разграничити на различите области. „У њој је све међусобно повезано и испреплетено, тако да нема никакве поделе на области и подручја. Говорити о Платоновој политичкој теорији значи говорити истовремено о целокупној његовој филозофији.”¹⁰²

Ипак, главни допринос Платоновог учења о политици огледа се у њеном уподобљавању с моралом. Према Платоновом мишљењу, бављење политиком излишно је уколико не служи моралном одгоју човека. Савремена актуелизација оваквог његовог става о политици показује да је још у том времену успео да препозна значај моралног владања људи у политици. У атинској држави Платоновог доба приметно је присуство индивидуалног духа у политици. У том периоду појединци почињу да теже задовољењу сопствених интереса без бриге за општи, али и интерес других људи. Зато се политика сматрала средством за постизање индивидуалних циљева. У таквим политичким околностима оправданост опстанка демократије се озбиљно доводила у питање. Политичка афирмација индивидуализма сводила се на уврежено мишљење да је мера човековог успеха сразмерна његовом уживању у благодетима живота. Ако то не успе да оствари, човек,

---

¹⁰¹ Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, књига прва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 1-2.

¹⁰² Михаило Ђурић, *нав. дело*, стр. 95.

према таквом мишљењу, није уопште ни живео на достојан начин. Будући да је Платон потицао из аристократске породице, навикнут на живот човека вишег сталежа, такво порекло и животно искуство представљали су додатни разлог да Сократ своје учење успешно пренесе на њега.¹⁰³

Преломни историјски тренутак за рањиву атинску демократију био је претрпљени пораз у Пелопонеском рату. Овај догађај је покренуо читав друштвени покрет против демократије, која је означена главним кривцем атинског војног неуспеха. Слободан Јовановић сматра да је нова политика, на којој су инсистирали противници демократије, била назадна и непатриотска. Док се назадном сматрала јер је проповедала враћање на раније степене политичког и привредног развоја земље, непатриотском је одређивана због решавања унутрашњих питања помоћу спољног противника, који је представљала Спарта. Међутим, овај политички покрет није успео да остави дубље трагове у атинској држави. Није издржао тест времена и убрзо је олигархијска влада изгубила власт у земљи. Ипак, демократска власт није примењивала сурове методе претходних олигарха, већ је прогласила општу амнестију.¹⁰⁴

Проучавајући Платонову писану заоставштину, Слободан Јовановић је излагање фокусирао на његова позната дела. У њима је настојао да добије одговоре на основна питања државе и права из угла гледања овог старогрчког филозофа. Отуда су у Јовановићевом научном фокусу три Платонова дела: *Држава*, *Државник* и *Закони*.

Држава представља једно од најзначајнијих дела у области историје политичке филозофије, у коме Платон разматра могућност да вођење државе буде поверено филозофима. Он истиче да у свету постоји неправда, коју људи наносе једни другима, при чему државом владају јачи а не праведнији. Ако је неко јак, он може несметано да спроводи неправду над оним који је у праву, али је слаб да би спроводио правду. Зато државу треба посматрати као појединца који је

---

¹⁰³ Једна од нанетих неправди према Сократу, коју је историјска наука одавно разобличила, састојала се у његовом оптуживању за пораст индивидуализма у Атини. Да парадокс буде већи, оптуживали су га они чији је лични интерес био увек испред општег добра.

¹⁰⁴ Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, књига прва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 6-7.

јачи од других, па зато може над њима да влада. Тако држава своју вољу намеће с позиција силе и капацитета да је спроведе, а усмерава је против отвореног или очекиваног отпора грађана. Према томе, Платоново разумевање правде састоји се у потреби разликовања добра од зла. У том смислу, победа правде, уз помоћ добра, добија своје место и постаје корисна у једном друштву.¹⁰⁵

Добра организација и успешно функционисање државе мора бити засновано на „принципу правде, који у себе укључује строгу поделу рада”¹⁰⁶. Реч је о подели рада коју омогућава класно успостављено друштво. Припадајући одређеној класи, сваки човек добија место у државном систему. Следствено томе, неопходно је утврдити карактер и основне одлике ових класа.

У Платоновој идеалној држави има места за три класе:

- 1) класу која државу снабдева храном и другим потрештинама, у коју се убрајају земљорадници, занатлије и трговци
- 2) класу која чува државу и брине о безбедности њених грађана. Њој припадају војници, који чувају државу од унутрашњих и спољашњих неприлика
- 3) класу филозофа, којој је и сам Платон припадао, а чији задатак је да управља државом и брине о добрим наравима грађана.

Све три класе поседују моралне оквире, који су скопчани с долеђеном улогом у држави. Док су привредници усмерени према стварању материјалних добара, без којих ниједна држава не може да опстане, остварујући улогу војника, припадници ове класе подређују свој живот заштити земље. Станују у касарнама и, иако обављају одређени рад, одричу се могућности непосредног стицања материјалних добара. С друге стране, филозофи имају посебну улогу у држави, јер чине симбиозу материјалног и духовног у једној личности. „Да би боље објаснио разлику између ове три класе или слоја у држави, Платон употребљава поређење са металима. Управљачи су као људи који би били састављени од злата, ратници састављени од сребра, а произвођачи – од гвожђа и олова.”¹⁰⁷

---

¹⁰⁵ Платон, *Држава*, БИГЗ, Београд, 1993, стр. 196.

¹⁰⁶ Михаило Ђурић, *нав. дело*, стр. 101.

¹⁰⁷ Радомир Лукић, *Историја политичких и правних теорија. I књига: од антике до почетка XVII века*, Научна књига, Београд, 1982, стр. 89.

Развијајући аналогију подељене линије, Платон је поставио основне етике, метафизике и гносеологије. Реалност посматра кроз два поља, које чине два света: *horaton* (видљиви) и *noeton* (умни). Дакле, реч је о два посебна бивствовања која почивају на краљевству рода и регији видљивог односно краљевству рода и регији умног. На основу тога се може закључити да Платон јасно разликује материјалну и духовну сферу филозофске мисли, а обе су опредмећене у личности филозофа који воде државу. Томе доприноси чињеница да је и сам припадао аристократској класи, а уједно био и филозоф, који се целог живота бавио представљањем најбољих (идеалних) решења за правилно функционисање и опстанак атинске државе.¹⁰⁸

Међутим, изложени елементи Платонове идеалне државе наилазе на озбиљне потешкоће у практичној примени. Будући да је Слободан Јовановић Платоново схватање државе сагледавао с велике временске дистанце, могао је да, користећи историјско искуство, идентификује њене главне недостатке. Водећи се Платоновом мишљу, Јовановић закључује да филозофи, ипак, нису најбоље решење за управљање државом. Како филозофи нису бројни и нерадо се баве политиком као начином управљања државом, народ их ни не жели, јер појавом и интелектом превазилазе домет његовог разумевања ствари. Они, заправо, представљају страног тело које се налази изван народне воље, па зато никад не би могли да имају легитимитет да владају државом. Стога држава, којом управљају филозофи, не би била дугог века и трајања. Међутим, Платон сматра да би држава, којом не би управљали филозофи, била осуђена на постепено кварење и пропаст. У том погледу износи аргументацију којом побија могућност исправног управљања припадника друге две класе. Наиме, ако бисмо управљање државом препустили војницима, она би се убрзо претворила у тиранију којом управља војска. Илузорно је у таквим околностима говорити о постојању демократије. Она би практично била угажена војничком чизмом, а грађани би били сведени на следеће послушнике, без икакве могућности да доводе у питање исправност одлука у вођењу државом. С друге стране, класа привредника би, као владајућа, управљање државом циљано усмеравала у правцу стицања материјалних користи. Државом би тада завладала плутократија, која не би марила за државне и интересе грађана, већ би владање сводила

---

¹⁰⁸ Платон, *Држава*, БИГЗ, Београд, 1993, стр. 202.

искључиво на додатно богаћење. Оваква држава би практично била доведена на руб пропасти.¹⁰⁹

Слободан Јовановић је настојао да Платоново објашњење државе илуструје историјским примерима. Тако пише о периоду када је атинска држава била у поседу странке олигарха. Користећи околности претходно вођеног Пелопонеског рата, олигарси су свесно умањивали војну моћ Атине, залажући се за укидање морнарнице. Сматрали су да је њено финансирање излишно у тадашњим условима. Уместо морнарнице, определили су се за развијање коњице, која би била оспособљена за вођење копненог рата. Платон је био истог мишљења, будући да је коњица била састављена од виших класа. На тај начин се показује да је Платоново виђење идеалне државе било укорено у његовој аристократској свести, чиме су се свесно сужавали њени демократски донети. Сасвим сигурно је да је Атина након Пелопонеског рата делила судбину многих поражених држава, које су у оваквим условима убрзо постале аристократско-војнички уређене. С друге стране, Спарта је изашла као победник Пелопонеског рата, па је разумљиво што је њено уређење постало модел управљања државом.

У контексту разматрања утицаја Пелопонеског рата на атинско уређење, корисно је следеће виђење политичко-војних последица овог ратног сукоба: „Утицај Пелопонеског рата се при томе изражавао двојачко. С једне стране, сукоби су, кроз игнорисање и кршење правила ратовања и друштвених норми, довели у питање схватање права и морала. У исто време су ови ексцеси показали изузетну важност моћи, тиме што су свим учесницима предочили поражавајућу стварност да јачи, тј. победник, може себе некажњено да стави изнад свих важећих норми. С друге стране, рат је интензивирао потребу да се овим ексцесима и бескрупулозном размишљању у категоријама моћи ипак да неки легитимитет. Будући да је то често било веома тешко остварити помоћу постојећих етичких аргумената, стварани су нови етички аргументи, који су опет узвратно деловали дестабилизирајуће, стварајући тако један зачарани круг. Парола *polis tyrannos*, која је настала још пре тог рата, одличан је пример оваквог процеса, јер је по свему судећи допринела развоју учења о праву јачег у поменутом историјском контексту.”¹¹⁰

---

¹⁰⁹ Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, књижа ирва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 31-33.

¹¹⁰ Иван Јордовић, „Историјски корени учења о праву јачег”, *Анали Правној*

Како је добро познавао историјске и политичке прилике у савременој Европи, Слободан Јовановић је изнео поређење Атине са Спартом, и то тако што је положај ових старогрчких полиса поистоветио с приликама које су владале у Енглеској у првој половини XIX века. Наиме, револуционарне прилике у Европи тог доба заобишле су Енглеску, што говори у прилог чврстине њених државних институција и њиховој отпорности на насилне промене и свргавања државне власти. Дакле, институције, а не појединци, заслужни су што је Енглеска одолела утицају и искушењима европских револуционарних покрета и тензија.¹¹¹

Снага и темељ сваке државе морају бити људи који су спремни да њом владају на исправан начин. Зато је Платон посебну пажњу посвећивао васпитању младих људи. Млади чине окосницу будуће државе, која мора бити саздана на патриотизму и брижном односу према њеним добрима. Заправо, васпитање деце и младих представља „државни посао”, који мора обухватити две компоненте њиховог развоја: телесну и духовну. Међутим, спартански начин функционисања државе није сагласан с идејама Платонове политичко-филозофске мисли. Основна разлика се огледа у начину управљања државом. Док су у Спарти војници на челу полиса, у Платоновој држави управљају филозофи, као најумнији делови становништва.

У погледу односа према омладини, Слободан Јовановић сматра да је држава његовог времена посвећенија образовању становништва у односу на Платонову идеалну државу. То аргументује великим износом новца који савремена држава улаже у образовање, сматрајући да тако инвестира у своју будућност. Многобројне државне школе и универзитети, делујући на патриотској основи, стварају код омладине осећај личне слободе и моралне аутономије. Штавише, сматра се да појединац не може постати комплетна личност све док се не ослободи државних стега који га спутавају у томе.¹¹²

Платонова идеална држава је настала на критици постојећег стања ствари у старогрчкој Атини. Оно је производ моралног кварења старијих Атињана, чему је допринео општи привредни напредак друштва.

факултета у Београду, Vol. 57, број 2/2009, стр. 225-226.

¹¹¹ Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, књига прва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 44-45.

¹¹² Исто, стр. 48-49.

Богати људи су тежили стицању материјалних добара, што се постепено преносило на остале делове становништва. Зато је патриотизам почео да бледи, јер није користио грађанима који су желели лагодан живот. Уместо да држава буде испред сваког добра и личног интереса, постала је средство стицања материјалне добити. Такво стање ствари производи општи пад морала, патриотизма и свега што представља духовно благо и ослонац државе у народу. На сцену ступа двоструки морал, који представља идеално средство кварења читавог народа и урушавања државе. Отуда проистиче Платонов вапај за старим временима у којима није било места себичлуку и жеђи за непрестаним богаћењем.

Насупрот постојећој, Платон описује идеалну државу. „Овако састављена идеална држава је савршена држава, држава у којој је остварена врлина, одн. правда, за чијом дефиницијом се и трага. Савршена држава мора поседовати четири врлине: мудрост, храброст, умереност и правду.”¹¹³ Тако изражен метафизички приступ у изградњи Платонове идеалне државе, добрим делом је последица претходног друштвеног стања у Атини. Државна власт мора бити подређена остварењу идеје добра како би оправдала своје постојање. Међутим, посматрано у ширем смислу, у Платоновој идеји добра може се осетити дух нове религије, хришћанства. Иако за свог живота Платон није дочекао стварање идеалне државе, средњи век је опредметио његове идеје, ако их одредимо као правичне, али и потпуно усклађене с хришћанским начелима. Тако су великодостојници Католичке цркве, бринући о спасу душе, као главном циљу земаљског живота, представљали праве господаре средњовековне државе. Међутим, савремена државна организација није остварила Платонове идеале о моралној држави и друштву, јер би таква држава требало служити правилном одгоју, односно поправци људског рода у мери у којој би га требало очистити и заштитити од даљег кварења.¹¹⁴

Државник представља књигу у којој је Платон изложио размишљања и ставове о могућим модалитетима владавине државом. Према његовом мишљењу, најбољи облик владавине је када владар сам доноси законе за сваки појединачан случај. С обзиром на то да

---

¹¹³ Радомир Лукић, *нав. дело*, стр. 90.

¹¹⁴ Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, књига прва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 53-55.

то није било оствариво чак ни у малим старогрчким полисима, Платон настоји да пронађе друге начине управљања државом. Док монархију сматра најприхватљивијим обликом управљања, демократију одређује као најгори могући начин владавине. Разлог томе је „немоћ” и „неупотребљивост” демократије, услед чега демократски поредак није способан за велико добро и зло.

За разлику од многих политичких делатника који су занемаривали значај политичке теорије, Платон је политику схватао превасходно као науку. „Истицање политике као науке од основног је значаја за целокупно Платоново политичко схватање.”¹¹⁵ И Слободан Јовановић констатује да се Платон превасходно теоретски бавио политиком, проучавајући политику на научни начин и организујући Академију, где су се млади подучавали математици, филозофији и политици. Једини Платонов практичан корак у политици био је на Сицилији, којом је владао Дионисије. Док је Дионисије власт војнички устројио, његова тиранска владавина је испрва давала добре резултате. Платон је три пута боравио на Сицилији. Дошао је на Дионисијев позив, који му је наменио улогу сопственог васпитача. Будући да је целог живота теоретисао о политици, прелазак на политичку праксу је Платону представљао изазов. Како је желео да проведе реформе сицилијанског друштва, нашао се у жеку борбе између Диона и Дионисија. Иако историографија оцењује Платона неуспешним у практичној политици, чињенице говоре да се остварило Платоново политичко предсказање шта ће се догодити уколико се не прихвате његови предлози за успостављање новог начина друштвене организације. Уместо да боље организује друштво, Сицилија потпада под туђинску власт и доживљава тешке дане.

Закони настају као производ зрелије Платонове филозофске мисли. Ова књига представља својеврсни филозофско-политички тестамент Платона, у коме су сублимирана сва његова дотадашња знања и искуства. Стиче се утисак да његов идеализам у Закономима постепено уступа место знатно реалнијем приступу. Он се огледа у чињеници да државом морају „владати” закони, а државна власт треба да буде само средство којим се обезбеђује њихова несметана примена.

Како је био добар познавалац политичке теорије, Слободан Јовановић је с посебном пажњом приступао Платоновим делима. Отуда

---

¹¹⁵ Радомир Лукић, *нав. дело*, стр. 96.

исказује интересовање и за *Законе*, сматрајући ову недовршену студију крајњим дометом Платонове политичке мисли. У овој књизи долази до изражаја знатно реалистичнији поглед на државу и законе. Платон чини отклон од дотадашњег утопистичког приступа, сматрајући да, у трагању за најбољим државним уређењем, треба поћи од реалног стања ствари. Основу његовог бављења државом у *Законима* чине постојећи, а не имагинарни оквири. Зато у фокус Платонове филозофске мисли доспева породица као основна ћелија сваког друштва и државе. Нимало случајно, овај старогрчки филозоф указује на класни карактер државе, чију окосницу чине две супротстављене класе. Док су богати малобројни, сиромашни чине већину становништва. Платон антагонизам наведених група становника представља сукобом две државе.

Закони су написани у форми дијалога у коме се расправља о свим важнијим питањима у држави. У вези с јединством правичности и среће, Атињанин појашњава улогу законодавца. Она се своди на његову дужност и потребу да људе ослободи мрака. Мора код њих исправити погрешан суд о томе и треба навикавати људе да, похвалом и проучавањем, стекну уверење да се правичност и неправичност приказују као нека врста сенке и светла. Отуда неправичан живот мора бити срамнији и лошији од честитог и поштеног животог пута. Избором једног или другог начина живота људи сами себе сврставају у добре и лоше.¹¹⁶

Платон државу сматра срећном само ако правилно поступа код додељивања или одузимања части. Његов идеализам, помешан с потребом да државом владају закони, долази до изражаја код утврђивања правилности у редоследу вредности којима треба тежити. На првом месту је душа, затим следе лепота и телесне врлине, а тек на трећем материјална добра изражена у новцу. Свако поступање законодавца противно наведеном реду вредности сматра се недржавничким и треба му се отворено супротстављати. Зато Платон тежњу према стицању материјалних добара сматра главним узроком кварења државе. Свестан да држава и људи не могу постојати без материјалних добара (новца и иметка), циљано ову категорију вредности ставља на зачеље.¹¹⁷

---

¹¹⁶ Платон, *Закони*, БИГЗ, Београд, 1971, стр. 62.

¹¹⁷ Исто, стр. 117.

Расправа о једнакости полази од фактичког стања ствари у антици да државу чине две категорије људи: господари и робови. Док људи из те две категорије никада не могу постати пријатељи, јер су разлике међу њима непремостиве, њихова неједнакост представља и разлог нетрпељивости и сукоба који дубоко погађају државу. Насупрот томе, према Платоновом мишљењу, једнакост међу људима ствара пријатељство и љубав. Платон сматра да постоје две врсте једнакости. „Једну од њих, то јест једнакост по мери, тежини и броју, може сваки законодавац и свака држава увести при подели почаста, остављајући коцки одлуку о самој подели. Међутим, најистинитију и најбољу једнакост не може свако лако схватити. Пресуда о томе припада само Зевсу, а људима је она приступачна увек у незнатној мери. Али све што државе или појединци од ње приме, има као последицу искључиво само добра. Већем онда даје више, а мањем мање, а обојица онолико колико им према њиховим природним способностима припада, дакле и онима који су већи по својој врлини даје увек веће почаста, а онима, напротив, који представљају супротност овима у погледу врлине и образовања даје само оно што им одговара, те на тај начин и једнима и другима дели у праведној размери. А баш у томе се састоји наша државничка мудрост, у *йравичносѝи*.”¹¹⁸

С обзиром на то да је био добар познавалац Платонове политичке мисли, Слободан Јовановић указује на његов специфичан однос према демократији. У *Законима* долази до изражаја Платонова рационалистичка виртуозност, при чему предлаже установе које сматра најпогоднијим моделима за атинску крхку демократију. Друго је питање зашто његово теоретисање није показивало опипљивије резултате у политичкој пракси. Платонову резервисаност према демократији Слободан Јовановић објашњава на примеру аграрне популације у земљи. Заправо, Платон допушта демократију у аграрној држави с мање или више теократском владом, јер сматра да демократски поредак остварује добре резултате међу сеоским становништвом. У прилог овој Платоновој тези, Слободан Јовановић даје пример Швајцарске, чији су земљораднички кантони, у којима живи протестантско становништво, показали највиши степен демократије. Ипак, свестан опасности да, доласком диктатора на власт, демократија прерасте у аутократију, Платон наглашава важност примене закона. Тако у исто-

---

¹¹⁸ Исто, стр. 205-206.

именој књизи истиче принцип да највиша воља у држави треба да буде воља закона.¹¹⁹

Настојећи да правилно утврди сличности и разлике између Платонових дела *Држава* и *Закони*, Слободан Јовановић наводи бројне аргументе. У *Држави* постоје класе које опредељују имовинско разликовање, док се у *Законима* држава дели на три класе засноване на моралним разликама. Допуњујући карактер имају закони који онемогућавају стварање имовинског и породичног егоизма, коме су, по правилу, склоније више класе. Међутим, ако разлике оставимо по страни, *Државу* и *Законе* везује исто основно гледиште. У њиховој основи је атинска демократија, која је прошла кроз две лоше фазе. „Прва је фаза била фаза личне слободе: појединац је тражио од државе да се не меша у његове личне ствари, и да га пусти да живи како хоће. Друга је фаза била фаза једнакости, када су се доњи слојеви узбунили и тражили да их држава узме на свој трошак. Ако не би имала средстава за добротину политику, нека притегне богаташе: узми од онога ко има, па дај ономе ко нема. У обе фазе сматрало се као неспорно да држава постоји ради појединца, а не појединац ради државе, и да стога државно уређење јесте тим боље што више доприноси приватном благостању грађана.”¹²⁰

1.2. Политичка мисао Никола Макијавелија

Историја политичких доктрина обилује теоретичарима различитог интелектуалног нивоа и капацитета да пренесу туђе ставове и изнесу сопствене идеје. Зато није лако одабрати оне ауторе које можемо сматрати творцима научне и политичке баштине. Свестан тога, не желећи да упадне у замку олаког прелажења преко дела значајних аутора, Слободан Јовановић посебно место посвећује Николу Макијавелију, сматрајући га првенцем политичке мисли у новом веку.

Ради лакшег разумевања Макијавелијевих мисли и дела, Слободан Јовановић настоји да читаоцу пружи његове основне биографске податке. Они су у директној корелацији с правцима његовог интелектуалног деловања.

---

¹¹⁹ Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, књига прва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 125-126.

¹²⁰ Исто, стр. 127.

Слободан Јовановић целокупан животни пут Никола Макијавелија дели у два временски подједнака раздобља.

а) У првом (1498-1512. године) истражује његов живот и учешће у власти, у коме је службовао на месту секретара Савета десеторице. Бавећи се дипломатским и војним питањима, Макијавели је био члан изасланстава, које је Република слала императору и папи. Стиче се утисак да Макијавели у овој улози није био политичар, већ административац који је водио службену преписку. Гајио је социолошки приступ према људима и догађајима, настојећи да разуме целину, а занемарујући појединости. Слободан Јовановић примећује да су Макијавелију недостајале управо карактерне црте искусног политичара, који своја сазнања и будуће одлуке темељи на бројним појединостима у делу и поступању других људи у његовом окружењу. Сматра да Макијавели у овом периоду живота, иако је био део државног апарата, није испекао политички занат, јер напосто није очима политичара посматрао и вредновао људе око себе. Мерено политичким аршинима, Макијавели није изградио осећај за мало и појединачно, без којег нема успеха у бављењу политиком. Случајно или намерно, Макијавели се држао општег посматрања ствари, услед чега му је промицала читава гарнитура људи који су се политиком бавили на нижем нивоу, развијајући је као практичну делатност. Слободан Јовановић овакво Макијавелијево поступање приписује карактеру његове личности, у чијем се средишту налази уметничка душа. Зато не чуди што у дипломатским пословима није успео да достигне ранг амбасадора, већ је остао на секретарском положају. Недовољно спретан за практичну политику, карактерних особина које нису одговарале свакодневним политичким дешавањима и борбама, Николо Макијавели није постигао политичку зрелост.

б) У другом (1512-1527. године) почиње Макијавелијев период живота обележен борбом против власти. У том периоду Николо Макијавели доживљава пад Републике и повратак Медичија, након чега губи звања. Оставши без звања, убрзо бива политички прогоњен и доспева у тамницу. Иако доживљава личну несрећу, Макијавели у ово доба живота почиње да пише и објављује своја позната дела. Његову научну заоставштину чине књига *Размајтрања њрвих десети књиџа Тиџа Ливија* (*Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio*) и чувено дело *О кнежевинама* (*De principatibus*), које је познатије под називом

Владалац (II Principe).¹²¹ Поред ових, Макијавели је написао и друге књиге, чиме је стекао научну репутацију несприкосновеног историчара. На тај начин је успео и да оствари везу с Медичијима, који показују интересовање за његов рад и поверавају му писање историје Флоренције. Међутим, Макијавелијево политичко приближавање Медичијима оцењено је негативно у времену поновног успостављања Републике, што га је коштало секретарског места. Чини се да је писац „политичког куvara” за владање опет лоше проценио политичке прилике у земљи.¹²²

Наравно, тиме се не умањује значај Макијавелијевог научног опуса, што су историја и политичке науке, проглашавајући га класиком нововековне политичке мисли, вековима касније и потврдиле. Николо Макијавели је своју политичку мисао опредметио и у историјском виђењу постојећих и будућих догађања. „За разлику од новијег схватања људског времена које подразумева напредовање људског рода са одвијањем историје, Макијавели је сматрао да историја има циклични ток, те да представља вечно враћање истог, само на различитим местима и у различитим временима. И док новије схватање подразумева да цивилизацијски, а у бити највећма технички напредак доводи не само до цивилизовања него и до морализовања људи, да не кажемо и до моралног скока у њима, Макијавели није имао тих илузија. Штавише, био је уверен да људи његовог времена нису ни бољи ни гори од својих далеких предака из старине, а у погледу својих земљака у Италији био је сасвим сигуран да су гори од Римљана из златног доба древног Рима.”¹²³

Дубоке трагове на политичку судбину и лични живот Никола Макијавелија оставила су, према речима Слободана Јовановића, два важна догађаја. Док је први био појава фра Џиролама Саворанола, други је представљала војно-политичка радња Чезара Борџије у Ромањи. Они су подстакли Макијавелија на нова размишљања у вези с актуелним политичким приликама у земљи. Како би дочарао важност фра Џиролама Савораноле у животу Макијавелија, Слободан Јовано-

---

¹²¹ Радомир Лукић, *нав. дело*, стр. 242.

¹²² Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, књига прва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 149-155.

¹²³ Коста Чавошки, „Макијавелијев антрополошки песимизам”, *Анали Правној факултету у Београду*, Vol. 49, број 1-4/2001, стр. 335-336.

вић даје приказ биографских података овог доминиканског калуђера и настојника манастира Светог Марка у Флоренцији. Сматрао га је човеком ретких способности који је имао полихисторско знање, делајући као богословски писац, песник, законодавац, политички агитатор и, у неку руку, демагог. Како је био добар оратор, своје способности је покушавао да употреби ради реформисања тадашње Цркве. Позивајући свет на кајање, Саворанола је пуним заносом прорицао лошу судбину људи неспремних на признање својих грехова. У својој мисији показивао је границе лудила, што се, према речима Слободана Јовановића, може приметити и на његовим сликама.

Говорећи о лошем стању у тадашњој католичкој Цркви, Саворанола је превасходно критиковао папу Александра VI. Склон разврату и лошем животу, овај папа, притом гојазан и неуредан, лично је на човека коме је вера представљала само средство за задовољење сопствених интереса. Зато не чуди што се међусобна нетрпељивост Савораноле и папе претворила у отворени сукоб. С обзиром на Саворанолину популарност међу народом Флоренције, папа је добио велики број верника против себе. То је отежавало коначан папин обрачун са Саворанолом, који је изнео своје гледиште реформисања Цркве, у чијем средишту је било потпуно окретање вери и правом побожном животу. Међутим, исход овог сукоба се завршио у корист папе, што је довело до спаљивања Савораноле на ломачи у самој Флоренцији.

Чињеница да је Саворанола био ванредно утицајан и даровит човек, који је оставио значајан траг у Флоренцији, није произвело дубље утиске на Макијавелија, који је показивао хладан однос према њему, сматрајући га човеком слабије моралне структуре, спремног да својим даровитим проповедима заведе лаковерне људе. Саворанолину неуспешну борбу с папом Макијавели приписује чињеници да није поседовао оружје нити оружане формације које би могле да примене силу. Без тога, примећује Макијавели, није могуће водити борбу против других људи. У прилог својој тези наводи историјске примере других реформатора, попут Мојсија, Кира, Тезеја и Ромула.

Према мишљењу Слободана Јовановића, у знатно већој мери је на Макијавелија оставила утисак војно-политичка радња Чезара Борџије у Ромањи. Будући да је био син Саворанолиног главног непријатеља, папе Александра VI, слично оцу, и Чезаре Борџија је био склон разврату и расипничком животу. Атипичан у начину опхођења према људима, а нарочито женама, маштао је о војним успесима и сла-

ви Александра Великог и Цезара. Прилично сумњива смрт његовог брата, дуге од Гандије, отворила је Чезару Борџији пут ка управљању папском војском. Убрзо се одриче духовног и враћа световном животу, користећи добре односе свога оца папе Александра VI с француским краљем Лујем XII. Давање сагласности папе за развод, подстакло је Луја XII да, у знак захвалности, његовом сину Чезару Борџији преда војводство Валантиноа.

Чезаре Борџија је користио најамничке и француске трупе за обрачун с противницима папства. Међутим, убрзо је уочио да оне нису потпуно поуздане, услед чега је тежио да формира сопствену војску. Ипак, надомак остварења своје војничке жеље догодила се смрт његовог оца, папе Александра VI, која је показала да Чезаре Борџија целокупну своју моћ и војничке успехе неупоредиво више дугује очевом ауторитету и моћи него сопственим способностима и заслугама. Зато убрзо наступа период опадања утицаја Чезара Борџије, који је настао након избора његовог великог противника Јулија дела Ровере на место папе. Добивши име Јулије II, нови папа је желео да рашчисти с претходним стањем. Почео је нескривено да се обрачунава са Чезарем Борџијом, утамничивши га у Риму. Ипак, уместо да се мудро примири, Борџија креће у отворену борбу против новог папе Јулија II, ратујући под папском и француском заставом. Испоставило се, међутим, да је то била још једна у низу лоших политичких и војничких процена, која се окончала његовом смрћу у рату на страни наварског краља. Чини се тако да Чезаре Борџија није најбоље разумео и усвојио познати и владајући принцип папства *једно њело - једна љава*, од ког се никада није одустало.¹²⁴ „Имајући пред собом пример Борџије и Савонароле, Макијавели је утврдио да владалац мора бити пола лав, пола лисица, да мора бити храбар и лукав у исти мах.”¹²⁵

Макијавели је комуницирао са Чезаром Борџијом углавном на тему политике и актуелних прилика у земљи. Иако не тако честа, њихова комуникација је почела с Борџијиним животним успоном, а након тога и падом. То практично значи да је Макијавели имао прилике да се упозна са целокупним животним путем, војничким и политичким, али и успесима и неуспесима Чезара Борџије у променљивим

---

¹²⁴ Владан Станковић, „Утицај папства на Србију и Бугарску крајем XII и почетком XIII века”, *Теме*, Vol. 40, број 2/2016, стр. 593.

¹²⁵ Михаило Ђурић, *нав. дело*, стр. 223.

друштвеним и политичким околностима. Отуда се Макијавелијево мишљење о Чезару Борџији мењало од периода одушевљења до доба разочарања његовим ликом и поступцима.¹²⁶

Књига *Владалац* представља интелектуално оруђе, које Макијавели препоручује сваком будућем властодршцу. Циљано је написана да упутује, али и опомене, на све предности и недостатке бављења влашћу и служења народу. У овој књизи Макијавели пише о монархији и монарху свог доба. Притом, на уму има владоца у италијанским приликама, које су захтевале владара с војничким карактеристикама управљања. Будући да је по опредељењу био републиканац, Макијавели је исказивао симпатије за монарха, као носиоца војне власти, док је изражавао негативне вредносне оцене о монарху као актеру политичких збивања и субјекту доношења политичких одлука. „Макијавели се често представља као утемељивач политике која се не обазире ни на какве моралне обзире, као утемељивач политике као мужевне делатности у којој нема места осећањима, животним слабостима или страстима. Одлуке и поступци оних који управљају државним пословима треба да буду засноване искључиво на рационалним темељима. Политика је, онда, подручје деловања инструменталне рационалности.”¹²⁷ Зато се Макијавелијева теорија враћа на стари начин разумевања државе као највишег облика људског удруживања, која не подразумева постојање виших циљева државне организације које је хришћанство заступало. „У том смислу, тачно је да од Макијавелија почиње модерна политичка теорија ослобођена сваке везе с теологијом.”¹²⁸

Јасно профилишући доброг, али не и идеалног владоца, Николо Макијавели исказује своје ставове у погледу различитих ситуација које прате вршење државне власти. У одељку XXI, под називом „Како треба да се понаша владалац да био био поштован”, Макијавели на-

---

¹²⁶ „Не треба, међутим, сметнути с ума, да Макијавели непрестано одржава двојство људске и зверске природе у личности владоца и да увек наглашава да владалац треба да се служи и једном и другом, како му већ дате околности налажу. И какав год да је, владалац мора остављати утисак да је милосрдан, човечан, искрен и побожан, и да буде такав, дакле, човечан. Али увек мора бити спреман да се послужи и својом заданом, зверском природом.” Коста Чавошки, *нав. дело*, стр. 344.

¹²⁷ Игор Живановић, „Платон, Макијавели и макијавелизам”, *Филозофија и груштво*, Vol. 22, број 3/2011, стр. 58.

¹²⁸ Михаило Ђурић, *нав. дело*, стр. 224.

води разнолика дешавања, препоручујући владару како у њима треба да поступа. Према његовим размишљањима, „неодлучни владоци остају неутрални да би се извукли из садашње неприлике, и најчешће пропадају. Али када отворено пристанеш уз једну страну, ако тај с ким се удружиш победи, он ти је обавезан, воли те, ма колико био моћан, иако си му се предао на милост и немилост, јер људи никад нису тако непоштени да би те потлачили толиком неблагородношћу. Уосталом, победе никад нису тако потпуне да победилац више не осећа потребу да има обзира, нарочито да не заборави на правду. Ако онај на чијој си страни, изгуби битку, он те прима, помаже ти према својим могућностима, ти постајеш судеоник његове среће која се може повратити. У другом случају, када су они који се заједно боре такви да нема потребе да се бојиш победника, биће паметније да се определиш. Ти радиш на пропасти суседа с оним који би требало да га спасе, а победивши њега остаје теби на милост и немилост, а немогуће је да не победи кад га ти помажеш. Напомињем да владалац никад не треба да се удружи са јачим од себе, ако жели да нападне другога, осим кад га невоља натера, као што сам рекао. Јер ако победи он, препуштен си му на милост и немилост, а владоци колико год могу, то увек треба да избегавају.”¹²⁹

Књига *Владалац* је посвећена политичком деловању Лоренца II Медичија, сина Пјера ди Медичија. Писан у духу тог времена, с намером да постане „корисно политичко упутство”, Макијавелијев *Владалац* је несумњиво достигао значајну популарност, јер је постао предмет опсежних политиколошких, филозофских, социолошких и правних расправа у надолазећим вековима. У таквим околностима развија се појам макијавелизам, као заједничка језичка творевина за одређење самог Макијавелија и његовог дела. У дословном смислу, макијавелизам представља облик аморалног понашања које се везује за постизање унапред постављеног циља, без вођења рачуна о средствима које се користе за његово остварење. Тако свако средство погодно за постизање одређеног циља постаје одговарајући начин деловања појединца. Макијавели у *Владаоцу* посебно истиче: „Нека се владалац, дакле, труди само да побеђује и сачува државу, средства којима ће се служити увек ће се сматрати часнима и биће хваљена, јер се светиња задобија спољашњошћу и успешним исходом подухвата, а

---

¹²⁹ Николо Макијавели, *Владалац*, ИП Књига, Нови Београд, Невен, Земун, 2003, стр. 202-203.

у свету постоји само гомила, док мањина излази из сенке само када је већини потребно да се на некога ослони.”¹³⁰

Међутим, иако је Макијавелију приписана максима да „циљ оправдава средства”, он то никада није написао ни у једном свом делу, већ је у *Владаоцу* навео да „циљ одређује средство”. Док прва мисао указује да се у сврху постизања одећеног циља не бирају средства и да је свако средство, било оно морално или неморално, часно или нечасно, законито или у супротности с правним нормама, одговарајуће и прихватљиво уколико води постизању циља, друга подразумева да се на основу постављеног циља бира средство за његово постизање. Дакле, Николо Макијавели допушта избор средстава у складу са циљем који се жели постићи, али корисност употребе одређеног средства не подразумева нужно и његову легитимизацију. Тако се показује да је Макијавелијево одређење односа циља и средстава потпуно другачије у односу на много пута истицану инструментализовану улогу средства у сврху постизања циља. Тако је погрешно интерпретиран однос између циља и средства митологизирао Макијавелијеву личност, дајући јој претежно негативне вредносне квалификације.

Како је тога био свестан, Слободан Јовановић настоји да утврди разлоге који су Макијавелија определили да занемари моралне, а истиче интересне мотиве бављења политиком. Отуда закључује да Макијавелијево идеје нису оригиналне, већ плод познавања античке историје. Користећи њихову мудрост у бављењу политиком, Николо Макијавели сматра да морални обзири морају бити потчињени политичким интересима. У томе се огледа успех староримских политичара, услед чега се величина и дуговечност старог Рима не могу поредити с другим империјама.

Макијавели примећује да људи његовог времена нису у стању да се ослободе моралних обавеза према другима. Из тог разлога не могу имати чак ни краткорочне успехе у бављењу политиком. Свој став поткрепљује примером Ђована Паола Баљонија, тиранина из Перуђе, против којег је папа Јулије II покренуо војску. Иако Баљони није био моралан човек, склон поштењу и исправном односу према људима, без борбе се покорио папи Јулију II, бојећи се његовог ауторитета. Ипак, у брзини папа Јулије II стиже пре своје војске у Перуђу, чиме је самог себе довео у животну опасност. Међутим, уместо да искористи

---

¹³⁰ Исто, стр. 165.

ову папину брзоплетост, Баљони није учинио ништа. Зато Макијавели закључује да је Баљонијева малодушност допринела да пропусти прилику и лиши живота или барем утамничи папу Јулија II.¹³¹

Разматрајући корене политичке малодушности водећих људи свог времена, Николо Макијавели ову њихову карактерну црту приписује хришћанском учењу. Бирајући између римског аморалног начина владавине и верских начела, Макијавели свесно жртвује хришћанство. „Најпре, Макијавели одбацује теолошки поглед на свет, теолошки ток мисли, теолошку аргументацију, наводе из Св. Писма и других црквених списа и разне мистичне тврдње, што се све не може проверавати рационално и што данашњем човеку изгледа попутно неразумљиво, неприхватљиво и далеко.”¹³²

Његово разумевање успешног владаоца подразумева примену свих могућих метода, само ако служе одржавању на власти. Отуда у *Владаоцу* износи следеће: „Наши владоци нека се не жале на судбину што су изгубили своје државе пошто су годинама били на престолу, већ на своју неспособност. У миру никад нису помишљали да се прилике могу променити (људска је мана да се за време среће не помишља на олују), а кад несрећа наиђе, уместо да јој се супротставе, помишљају на бекство, надајући се да ће их народ, кад им досади осиноост победиоца, позвати да се врате. Кад нема шта да очекује, таква одлука је добра, али не ваља због ње пропустити друге могућности. Никад не треба пасти, очекујући наду да ће те неко подићи, то се никада не дешава. Ако се деси, нећеш се спасити нити обезбедити, бранио си се кукавички и одбрана није зависила од тебе. Дакле, нема боље, сигурније и трајније одбране од оне коју си организовао и која зависи од твоје храбрости.”¹³³

1.3. Берков допринос развоју политичке мисли у Енглеској

„Буркеова *Размишљања о француској револуцији*, објављена 1790. године, последице чега ће доживјети велик публицитет, могу се сматрати праизвором контрареволуционарне књижевности и њезиним

---

¹³¹ Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, књига прва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 188-189.

¹³² Радомир Лукић, *нав. дело*, стр. 255.

¹³³ Никола Макијавели, *нав. дело*, стр. 222-223.

најранијим зборником.”¹³⁴ Интересовање Слободана Јовановића за ово дело Едмунда Берка потиче из значаја идеја које је Берк оставио енглеској, али и европској политичкој мисли. Међутим, још увек не постоји научни консензус у погледу правца његовог усмерења у политичкој теорији. Док једни сматрају да је Берк припадао идеалистима, други га сврставају у реалисте, револуционаре, макијавелисте, гроцијанце, кантовце, па и анархисте. Ипак, Берково место није јасно одређено у оквирима било које од наведених теоријских оријентација.¹³⁵

И у српској политичкој теорији влада интересовање за Берково научно наслеђе. Већина истраживача настоји да утврди критеријуме на основу којих би могли прецизније да одреде место његове теоријске мисли унутар и/или изван претходно наведених теоријских оријентација. Како Беркову интелектуалну ширину није могуће ограничити унутар одређеног политичко-идеолошког усмерења, постоје теоретичари који га сматрају политичким филозофом јединствене мисли. На основу таквог уверења, можемо се сложити с мишљењем Невена Цветићанина, који о Берку наводи следеће: „Такав аутор је свакако Едмунд Берк, који је погодан да буде тачка пресека управо зато што стоји у средини између француског контрареволуционарног фанатизма једног Де Местра, песничке распеваности једног Гетеа и блискости либерализму једног Хајека. Поред свега он је био и практичан политичар попут Дизраелија. Берк је занимљив и као од свих признат `отац оснивач` конзервативизма, те се управо у подухвату његовог иноваторства (макар је изумевао нешто у суштини антикварно) могу уочити све врлине и мане конзервативног политичког дискурса. Код оних најобдаренијих, све је знаменито – и погоци и промашаји. Код оних просечних – ништа није вредно помена. Стога смо се определили да конзервативизам прикажемо приказујући један од његових потпорних стубова – учење и личност Едмунда Берка. Једнако тако бисмо могли описати читаву фудбалску игру, описујући мајсторства само једног великог играча.”¹³⁶

---

¹³⁴ Francesco Valentini, *Moderna politička misao*, Školska knjiga, Zagreb, 1982, str. 69.

¹³⁵ David Armitage, „Edmund Burke and reason of state”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 61, no. 4/2000, p. 617.

¹³⁶ Невен Цветићанин, „Врлине и мане конзервативизма”, *Социолошки њрејед*, Vol. 37, број 3-4/2003, стр. 286.

Иако по пореклу Ирац, Берк је постао најзначајнији теоретичар енглеске политичке мисли XVIII века. Рођен у Даблину и одрастао у Ирској, васпитан у верски мешовитој породици, школован на Универзитету у Даблину, Едмунд Берк је био вишестрано оријентисана особа. Слободан Јовановић пише да се у његовој личности помешала протестантска самосталност наслеђена од оца, католичка ревност мајке и квекерска чистота. Склон читању и интелектуалном промишљању, Берк је гајио изразите симпатије према Цицерону и другим староримским писцима.

Беркова сазнања о револуцији у Француској потичу из три извора. Ако је један део сазнања потекао из разговора с пријатељима и приватне преписке, новине су биле додатни извор његовог информисања о револуционарним догађајима. У којој мери су ови извори били поуздани не може се са сигурношћу утврдити. Британска штампа је 1789. и 1790. године преносила прилично уједначену процену догађаја у Француској. Иако се поједини објављени новински чланци делимично разликују, владине новине су почетком 1789. године показивале симпатије према дешавањима у Француској.¹³⁷

Наведени ставови произилазе из чињенице да су предреволуционарни односи у француском друштву у тој мери били нарушени да се револуција сматрала нужним средством његове промене на боље. Тако нескривене симпатије за револуционарна дешавања у Француској можемо уочити и у делима великог немачког филозофа Фридриха Хегела, који је, с много оптимизма и с великим очекивањима, подржавао Француску буржоаску револуцију. Своје ставове темељио је на општем стању у француском предреволуционарном друштву, ког је прожимао осећај неправде. Док је раскошан живот на француском двору произлазио из увођења додатних пореза и намета, окосницу монархистичког режима чинила је дубока верска повећеност укорењена у свести о божанском карактеру власти. На основу тога можемо уочити да је Хегелов идеализам био у потпуном складу с идејама промовисаним у Француској револуцији.¹³⁸

---

¹³⁷ William Palmer, „Edmund Burke and the French Revolution: Notes on the Genesis of the Reflections”, *Colby Library Quarterly*, Vol. 20, no. 4/1984, p. 2.

¹³⁸ Георг Вилхелм Фридрих Хегел, *Филозофија историје*, Федон, Београд, 2006, стр. 505.

Берков изразити конзервативизам, праћен отпором према брзим и насилним променама државног и правног поретка, посебно је уочљив у његовом односу према револуционарним дешавањима у Француској. Своју забринутост за стање у Француској овако објашњава: „Кад узмемо у обзир све околности, Француска револуција је нешто најнеобичније што се до сада догодило у свету. У много случајева се до најчудеснијих ствари долази најапсурднијим и најнеобичнијим путем, на најнеобичнији начин и по свему судећи уз помоћ инструмената достојних највећег презира. Све делује неприродно у овом необичном хаосу лакоумности и свирепости, у коме се мешају злочини и лудорије сваке врсте. Ако погледамо ову монструозну трагикомичну сцену видећемо да на њој најсупротније страсти неизбежно смеђују једна другу, а понекад се и преплићу у људском уму: наизменично презир и огорчење, смех и сузе, поруга и ужас. Међутим, не можемо порећи да неки ову необичну сцену сагледавају на сасвим другачији начин. Она код њих не изазива никаква друга осећања осим ликовања и усхићености.”¹³⁹

Док стање које је Француска добила након рушења краљевске власти Берк назива „куповином несреће”, настојећи, притом, да поборницима Француске буржоаске револуције „прорачуна њихов добитак”. Обраћа им се једноставним речима и објашњава да су их њихове вође, екстравагантним и претенциозним спекулацијама, научиле да презиру своје претке и прошлост све до момента када су и сами постали достојни презира. Едмунд Берк сликовито наводи да је Француска куповала своју несрећу по знатно вишој цени од других земаља. У прилог томе, наводи примере других држава које су мудро градиле срећу, не прекидајући историјску и политичку нит са својом прошлошћу. Њихова моралност није *ad hoc*, већ се заснива на верском и националном наслеђу. Насупрот томе, Француска је испустила узде краљевске власти и ауторитета. Упадајући у замку дивље распуштености и дрске безбожности, француска држава је пренела злосрећне изопачености оличене у „болестима богатства и моћи”. Тако Берк описује и вреднује новоуспостављене принципе једнакости у Француској.¹⁴⁰

---

¹³⁹ Едмунд Берк, *Размишљања о револуцији у Француској*, Филип Вишњић, Београд, 2001, стр. 17-18.

¹⁴⁰ Исто, стр. 49.

Слободан Јовановић пружа широке оквире у анализи Беркове личности и његових политичких ставова. Приговара Едмунду Берку да користи непрактичан метод у извођењу закључака, јер на основу једног случаја, не само у француској, већ и у енглеској политичкој пракси, настоји да генерализује предности и недостатке читаве групе појава и процеса. Јовановић не спори и не доводи у питање тачност Беркових закључака, али критикује његов одабир и анализу случајева на основу којих се дошло до таквих закључака. Дакле, није проблем у коначном исходу Берковог политичког промишљања, али је споран методолошки приступ који се у том процесу користи. Беркова склоност ка преувеличавању и маштовитом вредновању одређених политичких догађаја и личности иде науштрб историјске поузданости и вредности његових списа. Показује се да ствари нису целовито такве каквим их је Едмунд Берк представљао, јер се његова умовања и поуке нису увек у пракси показивали исправним. Зато треба бити опрезан и не прихватати некритички ни све што је Берк написао о појединим личностима из француске и енглеске политичке историје.¹⁴¹

Полазна основа Берковог бављења друштвеним збивањима темељи се на социјалном гледишту. У средишту његове политичке мисли се налазе друштвене организације, традиција, јавно мњење, класе, политичке странке, који отворено или прикривено имају великог утицаја на друштвена збивања. Едмунд Берк сматра да прави државник успева да све ове чиниоце подреди својим интересима и њима управља. Уколико то постигне, избегавају се унутрашња сукобљавања у држави и она може несметано да обавља све уставним и законским нормама поверене функције и надлежности. Отуда су унапред осуђењени на пропаст сви покушаји да државна власт опстане против наведених чинилаца. Берк овакве покушаје назива шарлатантским, поредећи их с надрилекарским покушајима лечења друштвених болести. Иако социологија као наука тада није постојала, овакво гледиште се може сматрати социолошким приступом у идентификацији и вредновању друштвених чинилаца у држави. У том смислу, Слободан Јовановић примећује да одсуство социолошког речника у Берковом изражавању произилази из дубоко укорењеног хуманистичког морализма. Његове „моралне поуке” представљају нужности друштвеног

---

¹⁴¹ Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, књига прва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 313-314.

живота, којих се слепо држи. Јовановић наведено илуструје и путем изрека, односно енглеских политичких пословица. У прилог томе се наводе следеће изреке: „Када се рђави људи скупљају, морају и добри да се удружују”, „Кад једна тиранија прође, она оставља за собом мало присталица”, „Сопственост вуче к себи власт”¹⁴².

Берков конзервативизам се заснива на његовом пристрасном односу према Цркви. Сматрајући Цркву основним стубом сваког друштва, Едмунд Берк наводи низ, према његовом мишљењу, историјских неистина, које су допринеле прогону Цркве у време Француске буржоаске револуције. Највећа од њих је да Црква није плаћала порез у предреволюционарном периоду. Међутим, Берк наводи да су племство и Црква плаћали порезе на потрошну робу, царине и друге врсте индиректних пореза и давања. Могуће је да су они били у мањем износу у односу на друге друштвене групе, али никако не стоји тврдња да су од тих обавеза били изузети. Ипак, ова пропагандна лаж је послужила револуционарима да прогоне свештена лица, окривљујући их за пропаст државе и осиромашење становништва. Притом се занемарује историјска чињеница да је свештенство понудило допринос држави, који, због претеране висине, није био прихваћен. Разлог овом неприхватању се огледа у одсуству воље власти да црквена организација може да помогне држави. Берк сматра да се циљ пројекта састојао у спречавању оздрављења државе путем црквене помоћи. Насупрот томе, тежило се њеном уништавању, које се спроводило путем конфискације.¹⁴³

Корисно је напоменути да је Берков конзервативизам, прожет црквеним учењем о божанском пореклу државе и праву као изразу божје воље коју тумаче свештена лица, наишао на оштру критику револуционарних аутора. Међу њима је предњачио Томас Пејн, учесник Америчког рата за независност и Француске буржоаске револуције. Пејн је оспоравао Беркове ставове о тајанственој и божанској природи државе. Уместо тога, истицао је да су сви људи рођени једнаки, а њихова природна права морају бити под заштитом и будним оком државе. Како је заступао индивидуални рационализам, Томас Пејн је државу схватао као производ договора грађана и власти, постигнутог у обостраном интересу. У његовим размишљањима нема места кон-

---

¹⁴² Исто, стр. 316-317.

¹⁴³ Едмунд Берк, *нав. дело*, стр. 142-143.

зервативизму спојеним с величањем традиције, морала и Цркве у држави. Сваки облик мистицизма, заснован на држави као творевини која постоји изнад човека и његових интереса, Пејн најоштрије критикује. Отворено приговара Берку да ништа не истражује од самог извора, услед чега збуњује људе око себе, стварајући код њих погрешне представе.¹⁴⁴

Беркова критика је усмерена према идеологији на којој је заснована револуција у Француској. Реч је о добро познатим идејама слободе, једнакости и братства, као и принципима народне суверености и права грађана да бирају и мењају власт. Притом се наглашава рационалистички приступ, у коме се здраворазумски бирају најбоља решења. Док се критика револуционарних идеја заснива на њиховој перцепцији могућности рационалног уређења људског друштва, револуционари негирају раније успостављени поредак, традицију и установе, при чему се наглашава значај људских права. Не марећи за људске дужности, револуционарни идеолози у Француској изводе појединца на пиједестал свих друштвених збивања. У својој критици демократије, Едмунд Берк се залаже за природну аристократију и позива на заједничку акцију против Француске буржоаске револуције, сматрајући то изазовом читаве Европе.¹⁴⁵

Конечно, Берковој критици Француске револуције треба придодати однос према „употребљеним” револуционарним методама. Оне су потврдиле његову тезу о предностима еволутивних промена у друштву у којима нема места за сурово обрачунавање с противницима. Слободан Јовановић закључује да се Пејн и Ласки нису бавили оваквим Берковим приступом револуцији.¹⁴⁶

У погледу позитивних и негативних конотација револуционарних дешавања у Француској важно је и мишљење Михаила Поповића, утемељивача модерне социологије у Југославији. Разматрајући улогу људске грешке у историји, он закључује да је Француска буржоаска револуција била експлицитно универзална и општечовечанска

---

¹⁴⁴ Thomas Paine, *The Rights of Man*, J. M. Dent & Sons Ltd., E. P. Dutton & CO. INC., London-New York, 1951, p. 47.

¹⁴⁵ Војислав Становчић, *Политичке идеје и идеологије (ирегидили: Славииа Орловић и Слободан Марковић)*, Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2022, стр. 181.

¹⁴⁶ Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, књија ирва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 386.

по својим општим циљевима. Међутим, имплицитно је буржоаска и капиталистичка, јер је објективно допринела изградњи таквог друштва.¹⁴⁷

2. Француска буржоаска револуција

На основу целокупног научног опуса Слободана Јовановића, несумњиво се може закључити да припада ауторима који не подржавају идеју револуције. Нарочито јер се револуција сматра неподесним начином промене државне власти. „Револуционарна дешавања сматрао је противзаконитим феноменом, који доводи у питање легалистички концепт функционисања државе. Међутим, био је свестан да револуција неретко представља историјску нужност и друштвену реалност. Она представља крајње средство (*ultima ratio*) у одбрани грађана од ауторитарног поретка, коме су потчињени. Иако Француска буржоаска револуција, у очима већине, представља грандиозан европски догађај, Слободан Јовановић овом догађају опрезно приступа, трудећи се да у својој анализи задржи научну објективност и људску (не) пристрасност.”¹⁴⁸

Остављајући по страни различите интерпретације Француске буржоаске револуције, било да долазе из табора њених присталица или противника, Слободан Јовановић посебну пажњу посвећује њеним вођама. Анализирајући њихово политичко деловање, моралне дилеме, конкретне поступке, изазове које пружа ненадано и неограничено вршење државне власти, Јовановић употпуњује слику дешавања у револуционарној Француској. Отуда његова решеност да напише књигу посвећену вођама Француске буржоаске револуције - Мирабоу, Димурију, Дантону и Робеспјеру.

Вође Француске буржоаске револуције су пред собом имале тежак задатак. Раскидајући с учмалом прошлошћу и борећи се за будућност природно једнаких људи, тражили су себи поуздан ослонац. „Неопходност француских револуционара да порекну своју аристократску и феудалну прошлост, да одвоје католичку цркву као битан

¹⁴⁷ Михаило Поповић, „Улога људске грешке у историји”, *Социолошки њрејед*, Vol. 36, број 3-4/2002, стр. 310.

¹⁴⁸ Предраг Терзић, Иван Јоксић, „Француска буржоаска револуција из пера Слободана Јовановића”, *Политичка ревија*, Vol. 68, број 2/2021, стр. 315.

ослонац француског аристократског друштва у прошлости од нове демократске државе-нације тражила је од њих развиће демократске филозофије и теорије о универзалности природних права. За разлику од Американаца који нису имали потребе да улажу велике напоре у стварању апстракција како би себе прогласили слободним и једнаким (њихови су социјални услови били блиски овим идеалима, јер су енглески пуританци и други иселјеници оставили у старом свету аристократски поредак да би у новом живели као слободни и једнаки), француски револуционарни мислиоци то су морали чинити, јер њихова историја није нудила подршку за тврдњу о слободи и једнакости француских грађана.”¹⁴⁹

Феномен накнадне памети нарочито проналази место у постреволуционарним дешавањима. Он показује праве размере позитивних и негативних страна изведене и/или изневерене револуције. У политичкој теорији можемо уочити различите приступе револуционарним дешавањима, као екстремним друштвено-политичким феноменима. Ако бисмо политичку мисао фокусирали на Француску револуцију, могли бисмо уочити различите ставове у вези с њеним крајњим политичким и историјским дометима. У том смислу, значајна је Токвилова политичку мисао, у којој се Француској буржоаској револуцији приписује постављање политичког и културног модела будућности. Тако догађаји у Француској постају узор будућим револуционарним дешавањима, који усвајају принципе утемељене на слободи, једнакости и братству. Мишљења о природи Француске револуције нису подударна. Док је за једне она позитиван, за друге се ради о негативном историјском догађају. Ипак, Токвил сматра неспорном чињеницу да су последице Француске буржоаске револуције одавно превазишле њене државне границе. „Зближила је или пак раздвојила људе упркос законима, традицијама, ћудима, језику, земљаке каткад претварајући у непријатеље, а странце у браћу; или, радије, изнад свију појединачних националности образовала је једну заједничку духовну домовину чијим су грађанима могли постати људи свију нација. Стога, желимо ли да будемо схваћени помоћу аналогije, француску револуцију треба да поредимо с верским револуцијама.”¹⁵⁰

---

¹⁴⁹ Будимир Кошутић, „Идеја револуције и држава народа српског”, *Анали Правној факултету у Београду*, Vol. 46, број 4-6/1998, стр. 328.

¹⁵⁰ Алексис де Токвил, *Сјари режим и револуција*, Издавачка књижевница Зо-

Посебност Француске буржоаске револуције огледа се у њеном значају за даљи развој политичке мисли. Одговор на питање о њеној историјског улози додатно отежавају претходна два револуционарна дешавања, револуција у Енглеској у XVII веку и Рат за независност САД, која су на неки начин занемаривана у поређењу с Француском револуцијом. Према мишљењу хрватског политиколога Калеа, разлог томе је чињеница да историјска збивања у Енглеској и САД нису имала истинску дубину, темељитост и свеобухватност, што је пресудно утицало на њихове скромне историјске домете.¹⁵¹ Такво мишљење се може сматрати логичним објашњењем историјске улоге и политичког значаја Француске револуције.

2.1. Вођи Француске револуције

Будући да је користио персонализован приступ револуционарним дешавањима у Француској, Слободан Јовановић своје дело насловљава *Вођи Француске револуције*. У њему описује улогу сваког од четири вође, Мирабоа, Димуријеа, Дантона и Робеспјера. Из текста ове књиге провејава научна решеност Јовановића да, пишући о њеним вођама, пружи сопствени суд у вези с историјским значајем Француске буржоаске револуције.

2.1.1. Мирабо

Габријел Хоноре Рикети, гроф Мирабо, прва је од личности који-ма Слободан Јовановић посвећује пажњу у свом капиталном делу *Вођи Француске револуције*. Како је Мирабо одиграо важну улогу у револуционарним догађајима у Француској, може се сврстати у ред значајних личности његовог времена. Припадао је угледној породици племенитог порекла и завидног имовног стања. По природи радознао и необуздан, показивао је склоност за променом постојећег поретка. Без обзира на родитељска усмеравања у супротном смеру, његов дух је у основи остао револуционаран. Зато је убрзо утамничен, што теш-

---

рана Стојановића, Сремски Карловци, 1994, стр. 41.

¹⁵¹ Eduard Kale, „Francuska revolucija i novo doba”, *Politička misao*, Vol. 26, broj 3/1989, str. 67-68.

ко пада природи његове личности.¹⁵²

Док је у лошем управљању финансијама показивао нерационалност, беседничке склоности приказивао је на сваком месту. Захваљујући затворским данима, које проводи читајући и пишући, Мирабо постаје позната личност у Француској. Тако у време Револуције улази интелектуално поткован. Међутим, његов приватан живот је, у најмању руку, био препун скандала. Улазио је у отворене сукобе са члановима своје породице, оцем, мајком и женом. Епилог његовог распусног живота, праћеног бројним љубавним скандалима, огледао се и у прекомерном задуживању. Ипак, у оваквим животним борбама и недаћама, гроф Мирабо се прекалио, изоштривши своје способности.¹⁵³

Како је остао без новца, Мирабо почиње да пише у корист оних који плаћају. Док безрезервно пише по вољи других о периферним питањима, остаје морално недодирљив у важним стварима. Под тим Слободан Јовановић сматра начела којих се гроф Мирабо непокорно држао по цену сопствене штете и страдања. Иако се не може рећи да је у целости био поткупљив, несумњиво је да је у тешким материјалним околностима отпочео период Мирабоовог моралног изопачења. У том времену опозиционарство се није сматрало исплативом делатношћу, али Мирабо није нагињао компромисима. Међутим, то није вредело, јер се у његову непоткупљивост више није веровало. Тако му је морална неугледност постала главна кочница у политичкој каријери. Отуда је листом био одбијан за постављење у иностраним посланствима. Очигледно да је рђав глас однео победу над интелектуалним способностима у политици.¹⁵⁴

Описујући политичке ставове и стремљења грофа Мирабоа, Слободан Јовановић износи интересантна запажања у погледу његовог односа према француском краљу. Тако Мирабо сматра да извор свих зала у француском друштву не проистиче од краља, већ од министара и повлашћених редова. Они су се толико осилили, истовремено приграбивши власт, да су краља стављали у други план. Краљ је номинално владао, али није управљао државом. Постао је играчка у туђим

---

¹⁵² Слободан Јовановић, *Вођи Француске револуције*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 49.

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ Исто, стр. 52-53.

рукама, чиме је владалачки апсолутизам претворен у деспотизам себичних дворјана. Трагајући за узроцима оваквог стања, Мирабо закључује да краљева немоћ проистиче из његовог удаљавања од народа. Овакво стање је наступило услед тога што су дворјани циљано окруживали краља, одвојивши га од народних маса као извора суверености. Користећи краљево име, они су несметано владали државом и продубљивали настали јаз. Свестан тога, Мирабо предлаже да се краљ поново удружи с народом против племства, а све како би препородио монархију и повратио себи државничку моћ.¹⁵⁵

С обзиром на то да је дубоко проникао у Мирабовљеву личност и дело, Слободан Јовановић подрбно износи своја запажања у погледу његовог карактера. Анализу почиње питањем може ли се Мирабо сматрати сасвим искреним човеком. Искреном се може сматрати његова жеља за успостављањем краљевске власти, али методи деловања у том правцу изазивају сумње. Такође, важан моменат представља чињеница да је Мирабо тада деловао у оквиру Јакобинског клуба. Као његов председник, циљано се приближио левици, држећи демагошке говоре народним масама. Под претпоставком да је истински желео да служи краљу, поступци грофа Мирабоа се могу означити крајње демагошким. Повлађивањем се приближавао маси, желећи да је у крајњем резултату превари и подреди сопственим интересима. Ако у томе не би успео, сву штету би претрпео краљ, док би Мирабоова личност и углед у народу остали неокрњени. У прилог тој тези, Слободан Јовановић изворно цитира човека који је добро познавао Мирабоа, а који истиче да на њега треба добро пазити, јер „он има увек лукавства на свој лични рачун”¹⁵⁶.

Слободан Јовановић извор Мирабоовог лукавства проналази у његовим беседничким способностима. Варварско богатство његове реторике темељи се на коришћењу готових фраза, распаљивих реченица и крупних речи. Наступајући пред народним масама и у скупштини, Мирабо употребљава читаве блокове беседа, које прати повећање тона и ритмике. Таквим способностима успева да своју прикривену демагогију доведе до савршенства. Међутим, Јовановић Мирабоу замера сувоћу говора и одсуство емоција. Биће да је Мирабовљева рачунљивост и склоност постизању практичних користи

---

¹⁵⁵ Исто, стр. 57-58.

¹⁵⁶ Исто, стр. 120-121.

допринела одсуству емотивних садржаја, али илузорно је и очекивати од прорачунатог човека изливе емоција и плаховите речи у говорима.

Иако се рационалистички приступ у политици сматра корисним у говорничком обраћању, неретко може да постане и оптерећујући елемент. Отуда Мирабо не робује чињеницама, већ идејама, а све у намери да их оствари говором као средством. Он је, заправо, својим говорима унапред давао употребну вредност, која се могла уочити у настојању да одржава равнотежу државничке моћи између краља и парламента. Овако изражена политичка лукавост омогућила је Мирабоу просторно деловање. Оно се огледало у одмереном постављању ствари на своје место, како би користиле остварењу његове основне идеје. У крајњој инстанци, Слободан Јовановић сматра да Мирабо, користећи латинску властољубивост, мајсторију и борбеност, спаја латински рационализам, јасни преглед целине и фино осећање складности.¹⁵⁷

Најзад, ваља рећи да се Мирабо сматра заслужним за доношење Декларације о правима човека и грађанина из 1789. године. У свом реторичком стилу наводи, између осталог, да је овај документ написан за сва времена, за све народе и у односу на све географске ширине земаљске кугле.¹⁵⁸

На основу изнетог може се констатовати да је гроф Мирабо успео да очува своју моралну чистоту у главним стварима, а да је подлегао њеном кварењу у погледу, за револуцију, мање важних питања. Његове карактерне црте пружале су отпор да се у датим околностима приклони полуинтелектуалном свету који, градећи своје место у условима успостављања нове власти, одриче повезаност с пораженима.¹⁵⁹

2.1.2. Димурије

Шарл Франсоа Димурије је по професији био официр, генерал, а по опредељењу политичар у доба Француске буржоаске револуције. Због ангажовања у револуционарним условима, уврштен је међу њене истакнутије вође. Димуријеов животни пут и каријера се одликују бројним успонима и падовима, што његову личност чини специфич-

---

¹⁵⁷ Исто, стр. 139-140.

¹⁵⁸ Михаило Поповић, *нав. дело*, стр. 309.

¹⁵⁹ Предраг Терзић, Иван Јоксић, *нав. дело*, стр. 315-316.

ном. Тако је каријеру започео у државној служби, у којој је испекао занат бављења државним пословима. Иако је испрва био затворен у злогласној тамници Бастиљи, захваљујући способностима и бритком уму, успева да добије постављење у дипломатској мисији. Свестан неминовности револуционарних дешавања у Француској, убрзо им се прикључује и постаје запажен међу вођама.

Прихватајући револуционарне идеје, Димурије активно учествује у друштвеним и политичким догађајима од 1792. године. Као министар спољних послова активно је спроводио револуционарне одлуке, на начин како је претходно говорио и најављивао. Док је, неселективно уклањајући ранији кадар у свом министарству, учинио радикалан отклон с претходним режимом, новопостављени људи су у државну службу донели револуционарне идеје. Поред новог револуционарног духа у поступању, Димурије није укинуо, већ је, насупрот томе, повећао тајни фонд.¹⁶⁰

Иако га је одликовала политичка гипкост, Димурије убрзо долази у сукоб са жирондинцима. Красио га је објективан приступ у постављењу административног апарата, при чему није водио рачуна о идеолошкој и страначкој припадности запослених, већ се руководио њиховим знањем и способностима. Отуда су у канцеларијама министарства спољних послова седели људи који, по жирондинским аршинима, нису могли били оцењени као поуздани. Након сукоба с Роланом, који подноси оставку, Димурије постаје министар војни. У Димуријеовом кабинету, по недовољно израженој сагласности краља, није било ниједног жирондинца. Ипак, његов план за формирање народних логора и протеривање свештеника који се нису заклели на револуционарне законе о уређењу свештенства, краљ је делимично подржао у првом, али не и у другом делу. Тако, уместо да изигра жирондинце, Димурије бива изигран и проглашен лакрдијашем и непоузданом особом. На крају, и поред тога што је сматран лукавим човеком, бистрог ума и бритког језика, Димурије је ипак надигран, а његов политички пад и остатак без функције у француској јавности су дочекани с одушевљењем.¹⁶¹

---

¹⁶⁰ Слободан Јовановић, *Вођи Француске револуције*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 148.

¹⁶¹ Исто, стр. 156-163.

Димурије није био склон прихватању туђих савета. Себе је сматрао супериорнијим од савременика, што је једна од његових основних карактерних особина. Његов непокоран дух и природно уграђена свест да је изнад осталих одвећ су се показали кобним. Тако је одбијао да прихвати чињеницу да се војничком логиком не може управљати политичким дешавањима, а није желео ни да промени мишљење, верујући у исправност сопственог погледа на револуцију. Узалуд је Дантон покушавао да га уразуми и приземљи у револуционарним условима, Димурије остаје глув и слеп на актуелна дешавања у Француској.¹⁶²

Подробно анализирајући Димуријеову личност, професионалне и политичке домете, Слободан Јовановић његов револуционарни ангажман везује за кратак временски период од свега једне године. Почевши од марта 1792. године, када постаје министар у жирондинском кабинету, па до априла 1793. године, када је одбегао Аустријанцима, Димуријеу се могу приписати следећи резултати:

- заустављање аустро-пруског упада у Француску
- освајање Белгије
- отпочето освајање Холандије
- поразни исходи у Белгији и Холандији
- пребачен натраг у Француску, остављен од своје војске, због покушаја да се побуни против републиканске владе у Паризу.¹⁶³

Као човек ранијег времена и традиционалног војничког кова, Димурије није у пуној мери поседовао капацитете великог револуционара. Тиме се никако не ниподаштавају његови лични потенцијали, који га чине човеком чије су способности биле значајније у односу на већину политичара и људи запослених у државном апарату. У прилог томе говори и чињеница да је Димурије успео да се издигне у политичком смислу и у периоду револуције, која је представљала доба нестабилних друштвених и политичких прилика. Међутим, каријерно уздизање и трајање обележио је прекратак временски период у његовом дугом животу. Зато се чини оправданом Дантонова тврдња да је Димурије „имао слабу душу”, која није била на висини какву револуција поставља њеним вођама.

---

¹⁶² Предраг Терзић, Иван Јоксић, *нав. дело*, стр. 316-317.

¹⁶³ Слободан Јовановић, *Вођи Француске револуције*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 213.

2.1.3. Дантон

Жорж Жак Дантон је оставио дубок траг у револуционарним дешавањима у Француској. У литератури преовлађује мишљење да Дантон припада реду запаженијих личности међу вођама Француске буржоаске револуције. Красила га је урођена даровитост за јавни наступ, коју је усавршавао обраћајући се народним масама. У готово свакодневним уличним наступима у Паризу, успевао је да масе убеди у исправност сопствених погледа на друштвена и политичка збивања у земљи. Слободан Јовановић ове околности сматра нарочито важним у каснијој Дантоновој политичкој каријери. Зато га и ословљава вођом гомиле, краљем санкилота и великим човеком свог кварта.

Локални приступ у грађењу политичке каријере омогућио је Дантону да повеже народну вољу с изабраним лицима. Свој троеобни приступ вођењу политике определио је преко државне, општинске и кварталне власти. Међутим, без обзира на чињеницу да је касније постао водећи човек револуције, Дантон се није одрекао кварта, сматрајући га и даље основном политичком ћелијом државног организма. У складу с принципом структурне хијерархије, он кварталну власт претпоставља државној и општинској. Зато је погрешно схватање према коме се Дантонова троеобност власти поистовећује с њиховом равноправношћу.

Усвајајући доктрину о надмоћи кварталне власти над општинском, Дантон људе који се на кварталним скуповима бирају у општинску управу сматра кварталним изасланицима. Њихова је обавеза да гласају у потпуном складу с упутствима кварта коме припадају, што значи да их квартал, због лоших резултата, може и приморати на оставку. Механизам надзора над понашањем изасланика подразумева да се на одржаним седницама претресају сва питања која долазе пред општинску управу. Дантон се, дакле, залагао да мандат општинских одборника буде заповедни, императиван. Овој доктрини се приклања теза да, поред државне и општинске, постоји још једна власт, на нивоу кварта, којој мора бити подређено извршење свих одлука других власти у кварту као територијалној јединици.¹⁶⁴

---

¹⁶⁴ Исто, стр. 227-228.

Следећи своју критичку мисао и потребу да друштво мења личним ангажманом, Дантон отпочиње читаву серију вербалних напада упућених краљу. Они се односе на лоше краљево владање, чиме су *prima facie* озбиљно угрожени државни интереси. Циљано покреће петиције, које потписују незадовољни грађани, како би легитимизовао крајњу намеру да краља искључи из свих државних токова у земљи. Овакав однос Дантона према краљу, укључујући методе његовог политичког деловања, ствара подозрење код других људи. Присутна је сумњичавост у Дантонове искрене намере, чиме се доводи у питање морална основаност његових одлука и метода политичког деловања. Неретко се примећује и да Дантон припада плаћеним бучкачима, који тајно сарађују с онима које су јавно и беспштедно нападали. Колико у томе има истине, лажи, (не)намерних претеривања или непознавања његове личности, не може се поуздано утврдити из данашње перспективе. Чињеница да Дантон није оставио писане трагове о револуционарним дешавањима пружа само могућност да се закључци доносе на основу посредних извора. У том случају није могуће сачувати се у потпуности од сугестивних ставова самих аутора, који се неретко налазе у великом временском раскораку у односу на догађаје о којима пишу. Зато не чуди што многи истраживачи Дантона и друге револуционаре описују као дивље вође, који су произвели негативне последице у потоњој европској историји. Одатле произилази и мишљење да Немци не треба да опонашају Французе, јер махнитост није немачка особина.¹⁶⁵

Гајећи посебан однос према Дантону и његовим заслугама у Француској револуцији, Слободан Јовановић сматра неспорном његову природну виспреност. Будући да је по образовању био правник и адвокат по професионалном усмерењу, Дантонов другачији однос према људима произилази из школовања и радног искуства. У томе се разликује од других револуционарних вођа, који нису поседовали интелектуалну ширину и смисао да одговоре револуционарном тренутку. Како је двор препознао његове интелектуалне капацитете, али и склоност према богаћењу, он успева да значајно увећа иметак у односу на предреволуционарни период. Зато не треба да чуди чињеница да

---

¹⁶⁵ Нав. према: Александар Молнар, „Француска револуција у раним делима Ернста Морица Арнта”, *Анали Правној факултету у Београду*, Vol. 53, број 1/2005, стр. 30.

Дантон успоставља сарадњу с противницима револуције. Међутим, не треба само Дантону приписивати овакав однос према двору. „Револуционари су били неповерљиви према краљу, али су сматрали да им је он потребан. Зато је монархија задржана. Они су истовремено зазирали од масе, бојећи се да она не преплави и не дочепа се власти. То објашњава њихов однос према бирачком праву. Они нису имали поверење ни у краља који је још пре усвајања устава побегао у Варен и отуда је силом враћен у Париз.”¹⁶⁶

Дантоново правничко знање дошло је до изражаја у времену формирања судске и извршне власти. Одиграо је важну улогу у оснивању кривичног суда с мандатом да суди противницима револуције. Реч је о врсти преког суда, чије одлуке нису биле искључиво засноване на праву, већ и на потребама тренутка. Потреба за јаком централном влашћу испуњена је, пак, оснивањем Одбора јавног спасења. Овај одбор је радио тајно и убрзо је успео да концентрише сву власт у рукама својих чланова. Међутим, Дантоново претерано бављење спољном политиком узело је данак на пољу решавања унутрашњих односа у земљи. На томе су му замерали јакобинци, који су сматрали да на тај начин Дантон губи конце у рукама. Епилог је његово изbacивање из одбора, при чему није пружао очекивани отпор. Чини се да је Дантон био свестан постепеног слабљења свог политичког утицаја у земљи. Његова политичка моћ је била на заласку, као и његова политичка енергија. Осећао се уморним и неспремним да настави политичку борбу.¹⁶⁷

Иако свестан опасности коју носи повлачење из политике, Дантон мења курс опхођења према другима. Окружује се обичним и необразованим људима, који нису имали друштвени утицај на политичка збивања у земљи. Иронично се односи према актуелним политичким дешавањима, истовремено исмевајући њихове актере. На тај начин се продубљује јаз између њега и непријатеља, који настављају деловање унутар државне власти. У оваквим околностима се намеће питање: шта је довело до тога да велики револуционар и правник постане упорни критизер система, у чијем стварању је одиграо важну улогу? Одговор се састоји у чињеници да је Дантон био способан да изгради

---

¹⁶⁶ Момир Милојевић, „Француска револуција и људска права”, *Анали Правној факултету у Београду*, Vol. 39, број 4/1991, стр. 375.

¹⁶⁷ Наведено према: Предраг Терзић, Иван Јоксић, *нав. дело*, стр. 318-319.

целовит систем, али недовољно виспрен да њиме и управља. Док се одлично сналазио у кризним ситуацијама, када је долазила до изражаја његова моћ говора, способност убеђивања и харизма народног вође, у систематском вођењу државних послова и вршењу управне делатности наглашаване су његове слабости и одсуство ажурности.¹⁶⁸

Упоређујући Дантона с његовим политичким такмацима, Слободан Јовановић темељито износи своја запажања. Она се заснивају на особитој природи Дантонове личности, која долази до изражаја у непосредном опхођењу с народним масама. Заједно с Мирабоом, Верњоом и Робеспјером, Дантон спада у ред највећих беседника Француске револуције. Његови говори су пуни практичних импровизација, праћених сликама свакодневног живота људи. За разлику од других револуционара, несклон апстракцијама, Дантон је освајао срца народних маса непосредним односом, лишеним дебатарства и олаког посезања за немуштим обећањима. Док су његови говори изражавали тренутно дејство, садржајно су губили своју величину и ефекат деловања на друге када се накнадно приступало њиховом читању. Отуда Слободан Јовановић Дантона сматра неком врстом говорника ситуације.¹⁶⁹

Најзад, Дантону пристаје улога значајне личности, али не пристаје или, боље речено, ствара проблеме улога малог, свакодневног човека. Дантонов политички такмац и заклето непријатељ Робеспјер је био свестан његових способности да преобрати народне масе, зато је и инсистирао да се суђење Дантону брзо заврши и смртна казна одмах изведе, чиме би се предупредила могућност за промену одлуке. Тако је Дантон осуђен на смрт без ваљаних писаних доказа. Пркосан, какав је био, пред губилиштем је послао јасну поруку народу да ће живети и после смрти. Према мишљењу једних - оспораван као поткупљив и склон кварењу, по ставовима других - честит и смео, Дантон је заиста наставио да живи и после смрти.¹⁷⁰

---

¹⁶⁸ Hippolyte Taine, „Tri velika: Marat, Danton, Robespier”, *Politička misao*, Vol. 26, br. 3/1989, str. 86-87.

¹⁶⁹ Слободан Јовановић, *Вођи Француске револуције*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 303-304.

¹⁷⁰ Предраг Терзић, Иван Јоксић, *нав. дело*, стр. 319.

2.1.4. Робеспјер

Максимилијан Робеспјер је личност која завређује највише пажње у револуционарним догађајима у Француској. Практично се сматра човеком који је управљао главним револуционарним процесима и правим владарем после пада монархије. Робеспјерове присталице истичу моралну страну његове личности и поседовање бескомпромисног личног ауторитета према другима. Зато и не чуди да се његово понашање и начин вођења политике супстанцијално разликују у односу на друге револуционарне вође. Међутим, методи Робеспјеровог револуционарног деловања откривају негативну страну његове личности, јер је у временском периоду од свега девет месеци под његовим терором гиљотинирано више од 50.000 људи.¹⁷¹

Робеспјерова професија адвоката допринела је стицању угледа у друштву. Његов патриотизам ни у једном револуционарном тренутку није био довођен у питање, а надахнут патриотским заносом се и прикључио револуцији, желећи да своју земљу учини бољом и просперитетнијом. Лична добра, укључујући и сам живот, подређивао је остварењу општег добра. Док се, свестан значаја јавног наступа и непосредног комуницирања с народним масама, студиозно припремао пажљиво састављајући своје говоре, Робеспјер циљано није препуштао случају ниједан сегмент јавног ангажмана. Поистовећујући морална и политичка начела, наступао је у својству човека који ради у корист општег добра. Красио га је систематичан и целовит приступ. Како је био отпоран на спољашње изазове и унутрашње недоумице, којима су друге вође револуције биле склоније, Робеспјер је остао упамћен као предводник јакобинске диктатуре, која је у другој фази револуције оставила највеће друштвене и политичке последице. Темељно је реформисао друштво, протерао непријатеље из земље и

---

¹⁷¹ Док се Робеспјер често помиње као диктатор, његови непријатељи га називају тиранином. Међутим, како се револуција даље одвијала, Робеспјер је ширио свој утицај унутар и изван Француске. Његова диктатура није била без утицаја других органа, попут Комитета јавне безбедности. Неки од чланова овог Комитета су отворено исказивали мржњу према Робеспјеру, желећи му скори крај. Ипак, остварила су се предвиђања да ће његов физички нестанак последично довести до тријумфа реакције. Peter Kropotkin, *The Great French Revolution 1789–1793*, Vanguard Printings, New York, 1909, p. 563.

сачинио револуционарни календар. Његовим заслугама треба приписати и постепено увођење реда, који је омогућавао успостављање реформисаног друштвеног поретка. Робеспјеров непоткупљиви карактер утицао је да моралне врлине дођу на највише место у друштву. Отуда проистиче Хегелова тврдња да је Робеспјер својим деловањем овако уопштени принцип учинио озбиљним. Његова субјективна врлина уводи принцип владавине утемељен на моралном осећању. Међутим, овакав начин управљања државом произвео је стравичну диктатуру.¹⁷²

На самом почетку политичког деловања, Максимилијан Робеспјер се показао склоним славољубљу. Водио је рачуна да свака ситница буде усмерена у правцу уздицања његове личности у народу. Будно је пратио однос народа према свима који су учествовали у куштинском раду како би то искористио да претекне своје противнике, притом стално радећи на себи и водећи рачуна да буде једнако допадљив члановима скупштине, али и народу. Штампa, као једини медиј у револуционарно време, била је наклоњена Робеспјеру. Његова репутација поштеног човека помогла му је да побере симпатије међу обичним светом, а у томе му је циљано помагао и Мара, најреволуционарнији новинар, чији текстови су имали одјека у народу. Мара је Робеспјера описао као неподмитљивог, што га је пратило током читаве политичке каријере.¹⁷³

Робеспјерови правци револуционарног деловања били су усмерени и на сегменте духовне регенерације становништва. У његовим ставовима је изражена отворена критика постојећег конзервативно-религијског стања у француском друштву. На предлог Максимилијана Робеспјера, Конвент је установио „веру највишег бића”, према ком се француском народу сугерише вера у постојање највишег бића и бесмртност душе. Њима се мора служити вршењем „човечанских дужности”. Међутим, овакви ставови означени су јеретичким погледом на човека и доживели су наојштрије осуде конзервативних кругова. Конзервативци су чак позивали на отворену борбу с нарастајућим јеретизмом, који су прокламовале вође Француске револуције.¹⁷⁴

---

¹⁷² Георг Вилхелм Фридрих Хегел, *нав. дело*, стр. 509.

¹⁷³ Слободан Јовановић, *Вођи Француске револуције*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 325-327.

¹⁷⁴ „Хришћанска Европа мора да се отараси те интелектуалне подршке бого-

Оштрина револуционарне мисли Максимилијана Робеспјера почиње, међутим, да бледи под ударима његових противника, који у говорима и поступцима овог вође Француске револуције проналазе разлоге лошег стања у друштву. Тако Робеспјерови јавни наступи имају све мање успеха, јер постају неуверљиви. Чињеницу да се Конвент сложио с његовим предлозима, засенило је излагање супарника. Називајући га тиранином, који је дошао главе ранијим противницима, непријатељи захтевају Робеспјерово притварање и смртну казну. Напослетку, живот Максимилијана Робеспјера је окончан гиљотинирањем. Тако је човек који је друге слао на гиљотину завршио на исти начин.

Иако исказује симпатије према Робеспјеровом револуционарном деловању, Слободан Јовановић даје критичку анализу његових политичких ставова и револуционарног деловања. Резимирајући своје излагање о Робеспјеру, примећује да његове идеје нису у сагласју с данашњом демократијом заснованом на општем праву гласа. Тек оснивањем Треће републике у Француској су коначно напуштене Робеспјерове идеје, јер су уставност и парламентаризам били у отвореној колизији с револуционарном демократијом заснованом на диктатури мањине. Међутим, Јовановић закључује да су идеје Максимилијана Робеспјера пронашле плодно тло у бољшевизму, као рогобатном начину успостављања и одржавања новог друштвеног поретка.

2.2. Два начина схватања друштвених промена: енглеско vs француско искуство

Просветитељска филозофија, њено идеалистичко веровање у разум, одбацивање традиције и искуства, уз русоовско схватање антрополошког оптимизма, били су покретач француских револуционарних тежњи, као и њиховог виђења друштвеног напретка. У делу *Вођи француске револуције* Слободан Јовановић приказује сталешко

борачком, изопаченом, сатанском чину, какав је била Револуција, и остави иза себе свако оспоравање онога што се мора поштовати – властитог порекла. Код Местра је ово уверење наглашено и чак профетски интонирано, али га начелно деле сви рани конзервативци.” Предраг Крстић, „Рана конзервативна критика просветитељства”, *Годишњак Факултета историјских наука*, Vol. 9, број 13, 2015, стр. 218.

порекло, животне прилике, карактерне особине и уверења четворице револуционара, који су припадали групи вођа Француске револуције – Мирабоа, Димуријеа, Дантона и Робеспјера.

Револуција није јединствен процес. Она има свој ток, у коме се могу разликовати различите фазе. Док је одметнути аристократа Мирабо био потребан у фази покретања револуције, Димурије је као војни најамник и генерал револуционарне војске одиграо улогу у презимању власти. Амбициозан, скоројевић, млади париски адвокат Дантон бруталним револуционарством руши последња упоришта племства. Иако је, позивајући се на начела слободе, братства и једнакости, буржоазија преузела власт, тиме се није завршила и последња фаза револуције. Док је Дантон револуцију посматрао као средство напретка у оквиру новонастајуће друштвене структуре, његов колега, адвокат из унутрашњости, Робеспјер, фанатичним одушевљењем одређује револуцију као циљ. „Код Револуције карактеристично је баш то што се њоме не да управљати. Они који се сматрају као њени вођи, више су вођени него што воде. Они повлађују револуционарним страстима и дају се носити догађајима.”¹⁷⁵

С друге стране, Јовановић Едмунда Берка одређује као критичара савремене демократије и политичког рационализма. Берк у својим *Размишљањима о револуцији у Француској* износи критику апстрактних начела слободе, братства и једнакости, на којима су се заснивале француске револуционарне промене из 1789. године. Уместо тих начела, предност даје историји, традицији и искуству. Док политика почива на моралним принципима, колективни морални карактер проистиче из историјског искуства. Тако из моралне дисциплине настаје морална корисност, али и политичка вештина, сматра Едмунд Берк.

„Француска револуција начинила је Енглезе неповерљивима према сваком покушају реформе и појачала њихову приврженост старим установама.”¹⁷⁶ Џереми Бентам је као мерило ваљаности установа одређивао корисност највећег броја, а његов утилитаристички покрет, који је у првој половини XIX века постао доминантна идеологија енглеске интелигенције, није се противио променама установа

---

¹⁷⁵ Слободан Јовановић, *Вођи Француске револуције*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 413.

¹⁷⁶ Слободан Јовановић, *Примери политичке социологије: Енглеска Француска Немачка: 1815-1914*, Геца Кон, Београд, 1940, стр. 28.

друштвеног и политичког живота. Насупрот револуционарном путу мењања установа, утилитаристи теже постепеним променама, заснованим на рационалном законодавству. Ако је реформом парламента из 1829. године укинут повлашћени положај протестантизма, реформом из 1832. и аристократија је изгубила доминантну улогу, али још увек није уведено опште право гласа. Смањење улоге протестантске цркве и аристократије, водило је, ипак, повећаном учешћу грађанства у избору посланика. Народно представништво је тако превазишло оквир градских олигархија.

Тек 1867. дошло је до проширивања права гласа, које је ниским изборним цензусом у градовима постало готово опште. Трећа, последња изборна реформа у Енглеској у XIX веку, из 1884. године, омогућила је широко право гласа и сеоском становништву. Тако су енглеске изборне реформе, које су трајале читавих 55 година, омогућиле широко право гласа свим слојевима енглеског друштва. Док је Француска успоставила опште бирачко право револуционарним путем, Енглеска је исти резултат остварила постепеним променама. Прва је крвавим сукобима произвела друштвене и политичке потресе, а друга је успела да компромисом очува стабилност постојећег поретка.

3. Идеја слободе и разумевање полуинтелектуалца као фактора квариња државне власти

Значајну пажњу Слободан Јовановић је посветио и идеји слободе. Приказујући значај слободе у демократским, али и њене недостатке у фашистичким и нацистичким државама, Јовановић објашњава потребу друштва за оснивањем и очувањем институција државе. Тако његове анализе различитих идеолошких праваца, и на њима насталих државних уређења, у периоду између два светска рата, представљају значајно штиво из области политичке историје и историје политичких идеја.

Слободан Јовановић се, у оквиру правне, политичке, али и социолошке теорије, бавио и анализом полуинтелектуалца, као фактора квариња државне власти. Ова истраживања се налазе у оквирима политичких, правних и социолошких наука, а омогућавају читаоцу и да, кроз историјске личности, али и примере из садашњости, стекне увид у штетне последице деловања полуинтелектуалаца.

3.1. Идеја слободе у правно-политичким списима Слободана Јовановића

Двотомна студија Слободана Јовановића *Држава* објављена је 1906. године као уџбеник општег државног права, намењена студентима Правног факултета у Београду. Прерађивана је 1914. године, допуњавана у издању од 1922. и, коначно, у издању од 1936, додат је нов одељак који описује установе и државне идеологије настале у периоду након Првог светског рата.¹⁷⁷ У студији се појашњава појам државе, одређују њене главне функције, елементи државне власти и структура државних органа, преко којих се државне функције остварују. Разликујући идеалну од типске државе, Слободан Јовановић говори и о настанку државе, њеним елементима и задацима, односу државе и права, државним савезима и савезној држави.

Индивидуалистичка школа је повезала државну интервенцију и друштвени развитак, али Слободан Јовановић наводи неколико приговора индивидуалистичкој школи, који се односе на поистовећивање сваке врсте промена и друштвеног развитака, али и изједначавање било ког облика друштвеног развитака с друштвеним напретком. Према мишљењу теоретичара индивидуалистичке школе, промене настају надметањем између чланова друштва. Приступ индивидуалистичке школе се заснива на схватању слободе из угла либералне идеологије, али Јовановић се противи тако схваћеној законитости, истичући да „постоје и такве друштвене средине у којима успевају гори друштвени елементи, а не бољи”¹⁷⁸.

Друштвени напредак не проистиче из међусобног такмичења појединаца који чине друштво, јер се они надмећу како би остварили бољи положај у оквирима постојећег социјалног система, а не како би извели одређене друштвене промене. „Борба између појединаца оставља друштвену средину неизмењену; борба између група тежи да друштвену средину промени. То што се зове друштвени развитак, може бити само резултат борбе између група.”¹⁷⁹

Док се индивидуалистичка, либерална школа, штитећи економску слободу и принцип слободног тржишта, противи државном интер-

---

¹⁷⁷ Слободан Јовановић, *Држава, књија прва. Појам државе: државе функције*, Геца Кон, Београд, 1935, стр IXX

¹⁷⁸ Исто, стр. 127.

¹⁷⁹ Исто, стр. 129.

венционизму, посматрајући га „као једно зло које треба свести на што мању меру”¹⁸⁰, Јовановић сматра да држава не сме остати неутрална, јер се тржишна утакмица не води само између појединаца, већ долази и до сукоба различитих класа, које теже да потчине једна другу. „Што су разлике између социалних класа веће, код њих је све слабија свест о њиховим заједничким интересима; њихов међусобни мир све је теже одржати, - и држава, која их обухвата све мање има јединства и снаге”¹⁸¹. Држава не сме да остане неми посматрач у тржишном такмичењу, већ има обавезу да, по потреби, као неутрална сила реагује, али и да заштити радничку класу, јер је њена снага мања у односу на послодавце. Међутим, како државна интервенција од изузетка не би постала правило и како би се сачувала слобода економског деловања, важно је одредити границе државног интервенционизма.

Неутралност је у модерној држави постигнута бирократизовањем судства и управе, али законодавна власт у држави с општим правом гласа и даље носи могућност превладавања интереса бројнијих друштвених класа, по правилу нижих. Опште бирачко право у таквим друштвеним околностима прераста у „тиранију већине”, чиме се угрожава политичка слобода.

Слободан Јовановић у другом тому *Државе* истражује начело поделе власти, начин организације законодавне власти, а у последњем делу приказује државну организацију, политичке и економске установе у Великој Британији, Француској, Италији, Немачкој и Русији у периоду између Првог и Другог светског рата.

Идеолошку основу политичких система Италије и Немачке чинили су фашизам и нацизам. За разлику од демократије, фашизам тежи да свесно и плански организује знатно шире области друштвеног живота, али фашизам и, слично макијавелизму, „проглашава државу за највишу друштвену вредност”¹⁸². Насупрот слободи и жељи за остваривањем „благостања великог броја”¹⁸³, фашизам државу поставља као циљ сам по себи, а обожавање државе „се лако изопачава у слепу покорност према тренутним и случајним носиоцима државне власти,

---

¹⁸⁰ Исто, стр. 145.

¹⁸¹ Исто, стр. 133.

¹⁸² Слободан Јовановић, *Држава, књига два. Државна организација: њорайна држава*, Геца Кон, Београд, 1935, стр. 420.

¹⁸³ Исто, стр. 421.

- и лако се изопачава у слепу мржњу према свима другим државама осем своје властите”¹⁸⁴.

Слично фашизму, и нацизам је тежио да из државне организације искључи све елементе федерализма, како би се остварило државно јединство, оличено у јединственој немачкој држави, с вођом на челу. Укидање „антидржавних” странака и земаљских парламената, а тиме и аутономије држава у оквиру Немачке, водило је том циљу, а након смрти Хинденбурга сва власт је концентрисана у личности Адолфа Хитлера. Монократски систем управљања постао је правило – од врха државне структуре до локалних управа. Док су надлежности судске власти умањене, усвојено је начело јединства, а не поделе власти, новинари су стављени под државни надзор, а Националсоцијалистичка партија је постала јавноправна корпорација. „У недостатку парламента, она је та која посредује између владе и народа; помоћу ње влада ствара потребне струје у народу, и обавештава се о струјама које би у њему саме од себе постале.”¹⁸⁵ Председник странке је у исто време и главна политичка фигура у влади и читавој држави. Једном речју – вођа.

Нацистичка држава допушта државни интервенционизам, али не у интересу радничке класе, као што то чини социјализам, већ за рачун националне целине. Народ је највиша вредност нацистичке идеологије, али народ нацисти не одређују ни као политичку нити као културну заједницу, већ као природну заједницу, насталу на основу заједничког порекла, језика, простора и културе. Док је главна разлика између фашизма и нацизма у томе што „фашизам преуноси државну идеју, а националсоцијализам националну”¹⁸⁶, њихова сличност произилази из упорног кршења сваке идеје слободе.

3.2. Полуинтелектуалац као фактор кварења државне власти

Феномен државне власти заокупљао је пажњу аутора различитих усмерења. Они су, у складу са својим религијским, идеолошким, страначким и другим погледима, указивали на позитивне и негативне стране вршења државне власти. Упоредо с важним друштвеним

---

¹⁸⁴ Исто, стр. 422.

¹⁸⁵ Исто, стр. 433-434.

¹⁸⁶ Исто, стр. 445.

и историјским догађајима, у чијем средишту се налази тежња за променом постојећег и успостављањем новог друштвено-економског поретка, долази до вертикалних и хоризонталних промена у државној структури. Негде преран и неочекиван, а понегде (не)оправдано закаснили, овај процес је присутан у готово свим државама. Међутим, облици његовог испољавања неодвојиви су од датих временских и просторних момената. Историја је показала да се оправданост и нужност одређених друштвених промена не могу сагледавати у времену њиховог дешавања, већ је неопходно да постоји одређена временска дистанца. Зато се критичко мишљење не може априорно формирати, већ његов настанак проистиче тек из искуственог сагледавања целине друштвених збивања.

Одсуство критичког мишљења посебно узима данак у проматрању процеса који управљају најважнијим друштвеним збивањима. Из таквог односа се рађа и одржава конформизам, који може бити помешан с корупцијско-шићарцијским менталитетом, ослоњеним искључиво на личне интересе. У таквој друштвеној атмосфери нема места за појединце и друштвене групе које дају примат сопственим убеђењима над интересима. Опасност кварења интелектуалаца се састоји у могућности да, у стању недостатка критичке мисли и надмоћи личних интереса, постану полуинтелектуалци с претходно наведеним карактерним цртама. Управо они стреме државној власти као извору сопственог бића. Свесни чињенице да је државна власт плодносна, а несвесни чињенице да учествују у сопственом аутокварењу, показују изузетну довитљивост и отпорност на друштвене промене. Управо такве личности су инспирисале Слободана Јовановића да напише чланак „О полуинтелектуалцу”.

Јовановићева размишљања и ставови о полуинтелектуалцу као фактору кварења државне власти препознатљиви су у његовим делима. Она изворно припадају политичкој и правној науци, али и социологији, и прате их извесна прилагођавања конкретним историјским догађајима. У интелектуалном опусу Слободана Јовановића налази се и отклон према одређеним личностима и догађајима, који су негативно утицали на светске историјске токове. Иако се претежно бавио српском политичком и правном историјом, Јовановић није запостављао ни личности које су оставиле наднационални историјски печат. Презирући непотребне компромисе и људе нагодбеног карак-

тера, овај аутор формира слику о полуинтелектуалцу као (под)бићу које урушава државну власт. Дилеме је износио наводећи конкретне примере људи који, газећи сопствена убеђења, постају аморални и теже непрестаном трајању. У средишту овог процеса је човек, као главни фактор кварења државне власти.

Важан моменат у анализи делатности полуинтелектуалаца чине револуционарна дешавања. Овде посебно долази до изражаја њихова способност манипулације и преузимања улоге која им омогућава учешће у успостављеној револуционарној власти. Слободан Јовановић револуцију сматра незаконитим чином, а њене одлуке противправним и изнуђеним актима, који производе дуготрајне и штетне последице. Међутим, револуција представља фактички догађај којим се врши радикалан прекид с постојећим и успоставља нов друштвени, економски, политички и културни поредак.

Свесна опасности од настанка револуције, државна власт настоји да своје активности усмери ка остварењу заједничких интереса. У таквим условима, будући револуционари, свесни да у уређеном систему не могу остварити своје амбиције, отворено упућују претње државној власти. Међу њима су најбројнији полуинтелектуалци, који своју шансу за успех препознају у револуционарном стању. У овим дешавањима долазе до изражаја неморалност, одсуство емпатије, способност ситуационог прилагођавања, што скупа представља карактерне црте полуинтелектуалца. Оне му омогућавају да једнако „успешно” остварује своје циљеве у предреволуционарном, револуционарном и постреволуционарном периоду. Слободан Јовановић на изванредан начин персонализује револуционарне догађаје, настојећи да преко делатности њених вођа објективно прикаже стање ствари. Два важна револуционарна дешавања, у Француској и Русији, показују у којој мери се делатност полуинтелектуалаца показала плодносном приликом рушења постојећег и успостављања новог поретка.

3.2.1. Моралне дилеме о полуинтелектуалцу

Дилеме у чијем средишту се налази разликовање моралног и неморалног у човеку датирају од прастарих времена. Упоредо с уздицањем људског друштва моралне дилеме постају све бројније. Оне по-

стају критеријуми који се заснивају на отклону од свега што друштво сматра морално неприхватљивим. Намера да се унапред представе оквири дозвољеног од забрањеног понашања, са становишта моралних особина, производ је потребе читавог људског друштва. Разуме се да интелектуално промишљање у овом правцу посебно добија на значају у условима кризе морала и одсуства јасних показатеља у ком правцу је потребно кренути у важним историјским и друштвеним моментима. Притом се друштвени напредак не заснива на међусобном такмичењу појединаца који чине друштво. Они се надмећу зарад постизања бољег положаја, у оквирима постојећег социјалног система, а да би произвели или бар учествовали у одређеним друштвеним променама.¹⁸⁷

Анализа неког друштвеног проблема, чије решавање може циљано довести или одвести појединце у (не)жељеном правцу, напосто није могућа без улажења у средиште ствари. Каталог фактора, који имају карактер услова који су допринели и узрока који су произвели одређено стање у друштву, не може бити потпун без разматрања важних личности које управљају друштвеним кретањима. Свестан тога, Слободан Јовановић део свог научног опуса посвећује појединцима који су учествовали у важним друштвеним догађајима у Србији, Краљевини СХС и Југославији, али и у другим државама. Јовановић настоји да открије који мотивишући фактори доприносе да једна личност, наоко моралног карактера и завидног степена образовања, у додиру с влашћу, постаје непоправљиви каријериста. Оваква личност бескомпромисно штити сопствени положај, па и по цену ускраћавања животних потреба других људи.

Трагајући за историјским примерима, Слободан Јовановић у својим књига и другим делима нуди читаву лепезу полуинтелектуалаца. Они постају огледни примери опште кризе морала у једном друштву, у коме се вреднује способност трајања по сваку цену. Отуда се Јовановићеви интелектуални донети сударају с поражавајућом чињеницом да се у средишту политичких догађања налазе људи који то, према објективним критеријумима, не заслужују. Њихови интелектуални и морални капацитети нису били у стању да одговоре захтевима времена у коме су живели и простора у коме су имали моћ

---

¹⁸⁷ Предраг Терзић, „Идеја слободе у правно-политичким делима Слободана Јовановића”, *Српска ђилошничка мисао*, Vol 68, број 2/2020, стр. 79-98.

одлучивања. Поражавајућа је чињеница да се ова категорија људи показала отпорном на промене и способном да их превазиђе, штитећи превасходно сопствене интересе. Зато Јовановић изражава позитиван однос према енглеском премијеру Артуру Балфуру, који се разликовао од великог броја ондашњих, али и од већине данашњих политичара. Сматрао га је високо образованим човеком, који се бавио политиком испуњавајући дужност према заједници, а не зарад остварења својих амбиција. Његова величина се огледа у томе што своју улогу није посматрао само кроз призму тренутне ситуације, него је далекосежно проматрао и оно што после ње има да дође.¹⁸⁸

Држава у којој је Слободан Јовановић живео у свом наличју је изнедрила читав друштвени слој оваквих људи. Зато њима овај истакнути интелектуалац посвећује свој рад. Јовановић истиче чињеницу да ови људи, користећи своје формално образовање, остварују значајан, неретко и пресудан утицај на важна друштвена и политичка дешавања. Иако формално образовани, али и свесни своје интелектуалне скромности, они усвајају ауто-демагошки приступ, у чијем средишту је лична корист као средство и циљ бављења јавним послом.¹⁸⁹

Дубоко у свести и бити полуинтелектуалног света укоренила се максима да се највећи успех човека огледа у његовом трајању. Притом се потпуно игноришу две кључне одреднице: коришћење средстава и плаћање цене дуготрајног опстајања.

а) Под средствима се подразумевају начини којима се користи полуинтелектуалац ради одржавања у врху државне структуре и друштвене лествице. У ту сврху су дозвољена сва средства, па и непоштена и неморална, како би се осигурало дуготрајно присуство на важним државним позицијама. По принципу сличности, полуинтелектуалци се међусобно повезују формирајући кланове, као добро

---

¹⁸⁸ Борис Милосављевић, „Либерализам, позитивизам и патриотизам Владимира Јовановића”, *Култура*, број 134, 2012, стр. 135.

¹⁸⁹ У том смислу се Слободан Јовановић не појављује као пасионирани колекционар, сакупљач разних политичких и демократских идеја, већ као помни изучавалац политике и права, државе и политичког система у амбијенту друштвености. Овде постоји видљива и скривена мапа интересних утицаја, норми, моћи, притисака, институција, које битно утичу на индивидуално и друштвено-политичко бивствовање човека у модерној политичкој заједници (Радивој Степанов, Љубиша Деспотовић, „Пледоаје за демократију Слободана Јовановића”, *Гласник Адвокаатске коморе Војводине*, Vol. 57, број 7-8/1997, стр. 268).

повезане интересне целине.¹⁹⁰ Унутар ових група протеже се и влада „царство” интереса. Они се остварују прљавим методама политичког деловања које се, по правилу, своде на типичне облике мешета-рења. Тако се као важно средство манипулације полуинтелектуалца појављује циљано претварање себе у тобожњу жртву политичког прогона. На тај начин се ствара клима општег сажаљења према „жртви”, чиме се тежи додатном добијању на популарности. Овај начин политичког трајања полуинтелектуалца експлоатише се све док не постане сасвим очигледно да је у стварности „жртва” заправо „прогонитељ”.

б) Цена дуготрајног опстајања на високим позицијама полуинтелектуалца се може посматрати из угла крајњег исхода. Чињеница је да полуинтелектуалац долази у ситуацију да му се тло под ногама измиче. Свестан тога, посеже за склапањем непримерених компромиса, који омогућавају миран прелазак у нове политичке редове. Будући да је лишен моралних скрупула и кочница, каквих има у личности поштеног човека, полуинтелектуалац настоји да избегне политички пад, као цену свог пређашњег учешћа у државној структури. Он, једноставно, није спреман да плати ту цену. Уместо тога, стреми новим позицијама, упорно доказујући да није онај „стари” већ „нови човек”, без кога се, напосто, не може. Његово претварање иде до те мере да преко ноћи мења начин изражавања, изглед, стил облачења, како би направио радикалан отклон од прошлих и приближио се садашњим центрима моћи. Тежња ка моћи прожима целокупну личност полуинтелектуалца, тако да се његове спољашње манифестације могу разумети као средства моћи. Пратећи историјску нит у развоју државе, Слободан Јовановић констатује да смењивање на власти различитих идеолошких концепата није могуће ако њене вође не поседују фактичку моћ. Зато су револуције најефикаснији начин експресног достизања моћи, без које није могућа изградња новог поретка.

Инспирисан стварним личностима које је имао прилике да препозна у времену у ком је живео, Слободан Јовановић објављује

---

¹⁹⁰ Разматрајући Платонове заслуге за развој концепта „идеалне” државе, Слободан Јовановић указује на важност моралног поступања. Истиче да је Платон први увидео моралну међузависност државе и појединца, и то кроз однос: морални грађанин у моралној држави (Слободан Јовановић, *Из историје њолиничких док-шрина, књија йрва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 146.).

чланак о полуинтелектуалцу. У описивању полуинтелектуалца он конструише прототип морално посрнулог човека. Јовановићевим језиком и слогом, личност полуинтелектуалца се, у најпотпунијем и најизразитијем виду, испољава у форми човека који је успешно завршио школовање, али низак ниво културног образовања и моралног васпитања показују основне слабости његове личности. Истражујући даље, Слободан Јовановић у више текстова, насупротив полуинтелектуалцу као типу личности којег су у кругу његових пријатеља називали различитим именима, од којих је најупечатљивије „др гур-гур”, поставља џентлменски тип човека.¹⁹¹

3.2.2. Карактерне црте и природне склоности „вечитог” полуинтелектуалца

Слободан Јовановић у опису полуинтелектуалца иде корак даље од почетног одређења. Јовановић апострофира (не)моралну страну личности која доминира у односу према себи и другима. Признаје дејство спољашњих и унутрашњих фактора, који су допринели да полуинтелектуалац „духовне вредности не разуме и не цени”. То је последица посебног односа унутрашње стране његове личности према материјалним добрима. Полуинтелектуалац тежи прикупљању материјалних добара и све своје поступке подређује сталном увећању имовине, притом не марећи за духовне вредности и градећи култ материјалне аутоодрживости. Сваки облик емпатије му је далек и не-сврсисходан, при чему сматра да људи у његовом окружењу постоје искључиво зарад остварења његових интереса.

Примитивна страна личности полуинтелектуалца има примат над моралним и културним цртама. Сечену диплому сматра улазницом у свет успешних, коме, према сопственом мишљењу, неизоставно припада. Одмах ступа у акцију освајања новог простора тако што гази све пред собом. Присуство моралне окамењености, у синтези с одсуством скрупула, помажу му да убрзано напредује. Притом, није свестан своје заблуде да напредовање није резултат његових квалитета. Лактајући се, супарнике немилосрдно понижава, а све у жељи да

---

¹⁹¹ Борис Милосављевић, *Свети и време Слободана Јовановића (1869–1958)*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2019, стр. 115.

предупреди потенцијалне могућности угрожавања сопственог примата. У том смислу, полуинтелектуално деловање није могуће сврстати у било који облик друштвено пожељног понашања.¹⁹²

Несвестан своје имагинарне моћи, полуинтелектуалац тежи даљем напредовању. Политичке амбиције подређује остварењу сопствених интереса, без имало интересовања за виши односно општи интерес. Слободан Јовановић хипотетички наводи стицај околности у којима полуинтелектуалац добија министарски положај. Сасвим сигурно ће се његово понашање на положају сводити на жељу за личним богаћењем. Заправо, политичку амбицију полуинтелектуалца не можемо посматрати у класичном смислу. Можемо констатовати његову моралну закржљалост, која долази до изражаја у тренуцима доминације на високом односно министарском положају. „Поред типа успешног, постоји и тип неуспешног полуинтелектуалца. Јовановић истиче да је прави интелектуалац који је незапослен или запостављен, неизбежно опозиционар, а да је полуинтелектуалац у том положају опасан, јер нема моралних обзира који би могли да ублаже његову огорченост.”¹⁹³

Идеалан терен за политичко преживљавање полуинтелектуалца, према мишљењу Слободана Јовановића, представљало је појављивање комунистичке идеологије. Будући да се у њеном средишту налази колектив, супротстављен индивидуи која другачије мисли, отварају се врата за улазак већег броја морално закржљалих и функционално неписмених људи. Историја памти, а историчари бележе, стравичне поступке високопозиционираних полуинтелектуалаца, који постају оруђе „класне борбе”. Они у таквим околностима проналазе идеално тло за ширење утицаја на друге и достизање незаслужених позиција у државној структури.

Оцењујући полуинтелектуалца болесном друштвеном појавом, Јовановић у истоименом есеју примећује две ствари:

---

¹⁹² Историјски примери оваквих личности показују да су оне верни пратилац развоја људског друштва. Тога је био свестан и римски правник Доментије Улпијан формулишући три начела која имају руководни карактер. Он их сматра заповестима права, а то су: живети часно (*honeste vive*), никога не повређивати (*neminem laede*), свакоме дати оно што је његово (*suum cuique tribue*). Отфрид Хефе, *Правда: филозофски увод*, Академска књига, Нови Сад, 2008, стр. 51.

¹⁹³ Борис Милосављевић, „Либерализам, позитивизам и патриотизам Владимира Јовановића”, *Култура*, број 134, 2012, стр. 128.

1. да је културни образац потребна допуна националног и политичког обрасца, што се нарочито осећа онда када утицај та два обрасца престане да слаби
2. да школа која се ограничава на давање знања, без упоредног васпитавања карактера, није у стању да спречи појаву таквог друштвеног типа као што је полуинтелектуалац.

Апострофирање развијања и усвајања културног обрасца мора бити у функцији допуне националног и политичког бића сваког човека. У овој равни школа игра пресудну улогу само ако у исто време остварује своју васпитну и образовну улогу. У противном, она постаје извориште нових полуинтелектуалаца, лишених моралних обзира. У данашњем времену постоји погрешна перцепција да је добро образовање испуњено искључиво стицањем знања. Тако запостављање васпитне улоге коју остварује школа, као васпитно–образовна институција, доприноси амфирмисању практично применљивог знања, али показује и недостатке у васпитању младих нараштаја. У својим списима о Слободану Јовановићу потоњи аутори нескривено указују на његов став да полуинтелектуалац представља производ лошег образовања.¹⁹⁴

3.2.3. Револуционарна дешавања као (не)морални полигони њихових вођа

У историјском ходу једне државе могуће су различите промене њене структуре и носилаца централне власти. Прве припадају мирној или тихој трансформацији постојећег поретка и успостављању новог, уз пуно уважавање уставних и законских норми. То се односи на ста-

---

¹⁹⁴ Вреднујући научни допринос Слободана Јовановића, Исидора Секулић даје шири приказ његове личности. Пишући у духу моралне карактеризације Јовановићевог човека – полуинтелектуалца, она наводи следеће: „Што се не може увек казати за писце лепе литературе, може се с нагласком казати за овог писца из научне области: на свакој страници његова писања држи се живот. Све је за Г. Јовановића интерпретатор живота и човека, и у његовој струци све: држава и државници, политички системи и закони, појмови и речи, криза духова и атентати. Г. Јовановић је књижевник пре свега по духу свом, па тек затим по чувеном стилу свом. Он је артист да погледа и угледа ансамбле и звезде за интерпретацију живота, за интерпретацију ‘дунгле живота’ у држави, породицама, појединцима...” (Време, 2001).

билне демократије, где је промена државне власти, у виду доласка нових политичких групација, интегративни део њеног функционисања. Друге подразумевају револуционарне промене, најчешће праћене насилним средствима и методима свргавања постојеће власти, а оличене су у лику једног човека и неколицине њему оданих људи, који управљају најважнијим полугама државног апарата. Избор једног или другог пута промене државне власти представља стицај историјских, геополитичких, економских и других околности у датом временском тренутку. Историја нас учи да је могуће, неретко и пожељно, одабрати пут револуционарних промена у ситуацији када је постојећи поредак ретроградан и противан демократским начелима.¹⁹⁵

Револуционарни догађаји нису могући без револуционарних вођа, који настоје да радикалним путем одредите своја идеолошка усмерења и тежње. Иако свака револуција са собом носи низ позитивних и негативних догађаја, несумњиво је да су методи њеног извођења, у многим сегментима, подударни. Зато се чини важним указати у којој мери се ток револуционарних догађаја може приписати њеним вођама, а колико другим факторима. Историјска искуства у вези с револуционарним дешавањима, укључујући периоде пре и након револуције, показују да револуција није могућа без помоћи споља. Помоћ може бити непосредна, оличена у пружању конкретне помоћи и логистике, или посредна, у виду охрабривања револуционарно опредељених делова друштва. Оваква врста помоћи се односи и на догађаје који по својој форми и начину испољавања нису били револуционарни, али су својим резултатима неретко сматрани од њих важнијим.¹⁹⁶

---

¹⁹⁵ Поред нужности, које са собом носи актуелни историјски и друштвени тренутак, неопходно је узети у обзир природу човекове личности која може бити извор његовог сукобљавања с другима. У том смислу, Хобс наводи да извор сукоба може бити у сталној људској потреби да му други придају ону вредност коју је сам себи приписао. Тако човек свесно другима наноси штету, реагујући на сваки знак презира или потцењивања, који долазе од оних који га омаловажавају (Томас Хобс, *Левијатајан*, Култура, Београд, 1961, стр. 107).

¹⁹⁶ Слободан Јовановић има у виду и дешавања која, по начину испољавања, нису револуционарна, али их по својим ефектима могу превазићи. Управо описујући крај династије Обреновић и убиство краља Александра Обреновића, Слободан Јовановић указује на губљење његовог упоришта у официрским круговима и значајном делу грађанства. Под утицајем радикала охрабрени, официрски кругови су сматрали краљево убиство јединим могућим решењем кризе у земљи. Зато је овај догађај, по својим последицама, раван револуционарним дешавањима. У том смис-

Слободан Јовановић је изнад свега био легалиста, а легитимност државне власти проналазио је у народној вољи. Зато је био опредељен у правцу систематских промена у држави, али којима се не излази из оквира уставних и законских норми, укључујући и међународне правне инструменте у области људских права. Међутим, Јовановић различито приступа у оцени револуционарних дешавања у појединим земљама. Док је с једне стране близак, али и критичан, према француским револуционарима, с друге стране исказује искључиво негативне вредносне оцене према социјалистичким револуционарима. Присутна дихотомија, у теоријској и политичкој мисли Слободана Јовановића, садржана је у анализама револуционарних дешавања у којима претежно доминира персонални приступ.¹⁹⁷

3.2.4. Социјално-етички изазови социјалистичких револуционара

Октобарска револуција у Русији је побудила пажњу Слободана Јовановића у контексту негативних друштвених догађаја. Пружио је детаљну анализу прилика у бољшевичкој Русији, где је власт предузимала прве кораке у правцу изградње бескласног друштва. Унутрашње уређење нове државе заснивало се на строгим социјалистичким принципима, утемељеним на комунистичкој идеологији.¹⁹⁸ Јовановић је анализирао основне слабости социјалистичко-комунистичког погледа на свет, у коме није било места за политички плурализам. Тако је одсуство критичког мишљења, другачијих идеја и демократског

лу, Слободан Јовановић на једном месту примећује да је краљ Александар Обреновић „хтео истовремено да наметне официрима Драгу за краљицу, и да насупротив радикалима успостави лични режим. Таква борба на два фронта премашала је његову снагу, и његова пропаст била је неизбежна” (Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књижа њрећа*, Геца Кон, Београд, 1936, 378).

¹⁹⁷ У критичком осврту на социјални контекст и политичке прилике у Француској, а под утицајем Едмунда Берка, Слободан Јовановић сматра да револуционари полазе од претпоставке да је наш ум у стању да изнађе савршено друштвено уређење, услед којег наступа период општег благостања. Сматра да не треба доводити у питање часне намере учесника револуције. Уместо тога, исправније је судити њиховим лошим резултатима у пракси. Терзић, Јоксић, *нав. дело*, стр. 314.

¹⁹⁸ Предраг Терзић, Иван Јоксић, „Државно питање у теоријској мисли Слободана Јовановића”, *Српска политичка мисао*, Vol. 71, број 1/2021, стр. 75.

начина управљања државом најављивало почетак тоталитаризма у свим сферама друштвеног живота.¹⁹⁹

Слободан Јовановић је указивао на одсуство моралних квалитета вођа социјалистичких револуција у свету. Посебно се задржао на примерима Русије и Југославије. Није крио разочарање у чињеницу да су комунистичке идеје пронашле плодно тло у његовој земљи, чија је жртва, поред многобројних интелектуалаца, био и он. Његова критика је била начелног карактера, јер је сматрао излишним бавити се онима који су, газећи преко једних, управљали другима, а забрањивали долазак у земљу трећима. Последњима је припадао управо Слободан Јовановић.²⁰⁰

У својим књигама, Слободан полази од истраживања аутентичне Марксове мисли Владимира Јовановића. Она се у знатној мери разликује од каснијих интерпретација идеологије Карла Маркса. Важно је приметити да се Слободан Јовановић бави социјалистичком револуцијом из њему доступне литературе. Није имао могућности да се непосредно упозна са социјалистичким револуционарима и приликама које су владале након успостављања нове, социјалистичке власти у Југославији. Међутим, ставове и закључке износио је наводећи основне поставке теоријске мисли марксистичких аутора, попут Кауцког, Бернштајна, Мана, Бухарина и других. Дајући јединствену оцену марксистичког погледа на свет, Слободан Јовановић указује на њихово разилажење у три главна питања: технике, демократије и слома капитализма.

Иако безрезервно критикује марксистичко поимање демократије, Јовановић у погледу њеног успостављања издваја две групе мишљења.

---

¹⁹⁹ Насупрот демократији, Маркс се залагао за отворену диктатуру пролетаријата. Према његовом мишљењу, између капиталистичког и комунистичког друштва, постоји период револуционарног преображаја првог у друго. У том периоду држава не може бити ништа друго већ револуционарна диктатура пролетаријата. Слободан Антонић, „Класни рат: Лењиново наслеђе”, *Социолошки њреглед*, Vol. 45, број 2/2010, стр. 159-204.

²⁰⁰ Отпором државе према припадницима различитих религијских, идеолошких, културних и других усмерења омогућава се доминација колективитета над појединцем. Држава негира значај различитости и специфичности које појединац стиче припадношћу разноликим етничким, религијским и културним групама. Отуда се не признаје статус грађанина за групе које не припадају некој од већина. Предраг Терзић, „Принцип ексклузивног грађанства и статус странца”, *Друштвени хоризонти*, Vol. 1, број 1, стр. 23.

Док умеренији демократију сматрају природним путем ка социјализму, екстремнији одбацују демократске процесе. Према мишљењу екстремнијих, демократија, заправо, успављује револуцију, чиме губи на оштрини свог деловања. Револуција није посао већине, већ подухват одлучне мањине, која има јасно постављене циљеве. Иако овакво виђење револуције не одговара оригиналној Марксовој мисли, у пракси се показало „делотворнијим”. Једном речју, оно што је већина уочила на крају, Слободан Јовановић је приметио на самом почетку успостављања социјалистичког поретка.²⁰¹

3.2.5. Кварење државе као производ делатности (револуционарних) полуинтелектуалаца

Слободан Јовановић у својим радовима провлачи тезу да држава није прост збир појединаца који ступају у међусобне односе. Она представља творевину с изграђеним механизмима, који омогућавају њено трајање. Ако је већ тако, поставља се питање (не)моћи полуинтелектуалних личности да искваре здрав државни организам. Одговор лежи у супстанцијалном приказу полуинтелектуалаца у доба када се домогну важних државних позиција. Тада до изражаја долази њихова склоност ка интересним повезивањима. Поред тога, полуинтелектуалци циљано прибегавају практичним решењима, којима додатно учвршћују свој положај у државној хијерархији.

Свесни празнина у свом образовању и култури, полуинтелектуалци примењују специфичне начине опхођења према другима. Упада у очи њихова претерана љубазност и наводна спремност да саслушају туђе проблеме. Тако настоје да убеду друге да желе да им помогну, иако се и у тим ситуацијама руководе искључиво сопственим интересима. „Принцип двоструког морала” доводе до савршенства, водећи истовремено рачуна о тренутним потребама и интересима политичке групације којој припадају. Нажалост, њихове „жртве” тога бивају свесне тек када буду искоришћене.

Полуинтелектуалци иду корак даље у обесмишљавању морала у себи и око себе. Много полагају на одевање, користе грађанске манире, док понашање прилагођавају конкретној прилици. У јавном и

---

²⁰¹ Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, књига друга*, Геца Кон, Београд, 1935, стр. 155-158.

колегијалном обраћању користе језик и слог чије значење површно разумеју, па неретко бивају извргнути руглу када буду разоткривени. Ипак, они се и тада прилично добро сналазе, јер критичко обраћање проглашавају јеретичким и ненародним, свесно идентификујући себе с народом. Свој демагошки карактер, у форми увежбаног јавног наступа пуног политичке фразеологије, сматрају савршеним оруђем обмане. У томе се препознају политички противници Слободана Јовановића у социјалистичкој Југославији.²⁰²

Намеће се питање да ли су револуционари политички мисионари или полуинтелектуалци који су искористили одређени историјски тренутак. Иако не постоји универзални одговор, несумњиво је да се полуинтелектуалци најбоље сналазе у кризним временима, када су и најповољније могућности њиховог деловања. После извесног времена, својим деловањем урушавају револуцију и обесмишљавају идеализам који је покренуо народне масе.²⁰³

---

²⁰² „Оштрији став према Слободану Јовановићу марксистички аутори зазимају очи рата и за време рата. После рата, када долази до потпуног стапања марксистичке филозофије са идеологијом и практичном партијском политиком, уследио је покушај брисања сећања на Слободана Јовановића - лажног научника и народног непријатеља”. Нечасну улогу у томе имао је и Душан Недељковић, који постаје једини професор (марксистичке) филозофије на Универзитету у Београду, декан Филозофског факултета, проректор Универзитета, члан Суда части Универзитета у Београду и председник Државне (југословенске) комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Југославији, која је Слободана Јовановића прогласила за ратног злочинца. Борис Милосављевић, „Марксистичка критика студије Слободана Јовановића о Марксу: пракса и дијалектика”, *Theoria*, Vol. 56, број 3/2013, стр. 24.

²⁰³ „Наиме, од Француске револуције су на снази – преврати, ратови, национализми и империјализми, и можемо рећи да је она у политичко поље пустила стицијске силе које ће мучити Европу готово век и по. Тек са завршетком Другог светског рата перманентно ванредно стање Европе прелази у редовно, које ће чак и у призми хладноратовских супротстављености омогућавати формирање грађанског политичког обрасца (који више неће бити класично-модеран, већ постмодеран, односно постграђански) коме увек треба редовно политичко стање, док му никако не погодују разна ванредна стања. Тај новоуспостављени постграђански политички образац ће бити постмодеран зато што се у њему спајају тековине (модернистичке) револуције с тековинама (антимодернистичке) рестаурације, те епоха тако више неће бити ни класично-модерна, ни анти-модерна, већ ће једноставно живети своје постмодерно доба. Било како било, Европа тек после Другог светског рата излази из кризе коју јој је наметнула Француска револуција”, Невен Цветићанин, „Превази-

Полуинтелектуалац у теоријској мисли Слободана Јовановића представља особен тип личности. Његово понашање је вишеструко индуковано утицајима више фактора, међу којима доминирају урођени и стечени. Будући да није могуће у целости представити универзални модел полуинтелектуалца, неопходно је базирати се на личностима које имају политичку тежину у одређеним историјским периодима.

Јовановић користи персонални принцип, на основу кога даје дубинску анализу значајнијих револуционара, политичара и других друштвених делатника који су својим ауторитетом и државним положајем били у прилици да утичу на важне друштвене догађаје. Слободан Јовановић прати трансформацију људи различитих религијских, идеолошких и политичких уверења, притом настојећи да објасни факторе који формирају личност полуинтелектуалца.

Анализирајући порекло, степен образовања и моралне квалитете француских и социјалистичких револуционара, Јовановић жели да укаже у којој мери они припадају категорији квази односно полуинтелектуалаца. Такође, настоји да утврди повезаност кварења личности на власти и кварења државе којом у одређеним историјским тренуцима управљају. Следствено томе, на основу сопствених запажања, завидног политичког, правничког и научног искуства, Слободан Јовановић издваја полуинтелектуалца као главног фактора кварења државне власти.

4. Српска политичка мисао

Представљање српске политичке мисли подразумева превасходно упознавање с њеним носиоцима, идеолошким школама и личностима које су обележиле одређени период политичког живота у Србији. Они се разликују према времену у коме су живели и радили, теоријским донетима, практичним доприносима, националној и идеолошкој оријентацији, као и пасивном или активном учешћу у важним политичким дешавањима. Отуда и подлежу различитим оценама истраживача из области политичке историје и теорије политике, који

лажење контекста француске револуције у постмодерном добу – потирање поделе политичкога поља на левицу и десницу”, *Социолошки преглед*, Vol. 42, број 1/2008, стр. 103-104.

настоје да изуче целокупну теоријску заоставштину и практичну делатност важних личности у политичкој историји. У временском смислу, њихово деловање се протеже од периода Првог и Другог српског устанка, преко стицања аутономије Кнежевине Србије, успостављања независности и проглашења Краљевине, па све до балканских, Великог рата и завршетка Другог светског рата. Тако Слободан Јовановић у својим делима издваја одређене личности, које сматра значајним за историју српске политичке мисли.

4.1. Светозар Марковић

Светозар Марковић се сматра творцем српске социјалистичке мисли друге половине XIX века. Рођен је у Зајечару 1846. године, школовао се у Крагујевцу, Београду и Петрограду, а у Швајцарској се бавио проучавањем научног социјализма. „Он је први од свих тих швајцарско-руских ученика, као одиста јавни раденик, изашао на површину, и показао се највреднији од њих, и као човек од пера и од убеђења.”²⁰⁴ Ипак, изневши критике против Јована Ристића и Миливоја Блазнавца, Марковић губи право на државну стипендију и враћа се у Београд. Иако се у образложењу наводи да је држава Светозара Марковића стипендирала за студије на техничким наукама, а не за бављење политиком, прави разлог губитка стипендије је била његова отворена критика либералне Владе и начина доношења Намесничког устава, који су либерали прогласили напредним. „Марковић је у новосадској Застави у јесен 1869. године објавио чланак *Наше обмане* (касније познат као *Српске обмане*), у коме је изнео принципијелну критику Намесничког устава и режима који је њиме озакоњен. Поред тога он је у чланку без политичке жестине извршио начелну анализу политике либерала и показао њихово право лице.”²⁰⁵

Ако је Светозар Марковић рано ступио у додир с теоретичарима социјалистичке мисли у тадашњој Русији, своје практично поли-

---

²⁰⁴ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, књ. 2, *Од пројаве независности Србије до абдикације краља Милана: 1878-1889*, Геца Кон, Београд, 1924, стр. 119.

²⁰⁵ Витомир Р. Вулетић, *Светозар Марковић и руски револуционарни демократи*, Матица српска, Нови Сад, 1964, стр. 48.

тичко деловање је започео поставши члан руских револуционарних кружока. Зачеци његових идеја на подручју тзв. аграрног социјализма настају као производ упознавања с делима Чернишевског, Маркса, Ласала, Диринга, а једним делом и Луја Блана и Прудона. По узору на ове ауторе, али из угла младог левичара, Светозар Марковић развија сопствени поглед на свет. У њему се сажимају политичко-економске доктрине у којима се указује на етичку, васпитну и алтруистичку улогу социјализма у друштву. Знања и искуства стечена у иностранству Марковић је желео да пренесе у Србију. Зато објављује текстове у којима отворено критикује постојеће стање у српском друштву и предлаже његово трансформисање на социјалистичким принципима, притом посебно наглашавајући аграрни сектор. Сматрао је да то није могуће без извођења револуције, којом би се учинио радикалан раскид с постојећим поретком. Светозар Марковић истиче да интерес Србије не сме бити жртвован ради задовољења интереса једне породице и неколико властољубаца. Међутим, приликом заговарања револуционарних промена, Марковић наглашава неопходност да оне захвате све балканске народе и државе, како би се ослободили експлоататорских поредака и након тога донели одлуку како желе да живе, кроз начин организације савез општина – жупанија – држава.²⁰⁶

Слободан Јовановић је у својим делима развио посебан однос према Светозару Марковићу. Томе је допринела и чињеница да нису делили исте идеолошке погледе и ставове, већ су у решавању проблема српског друштва и државе наступали на супротним позицијама. За разлику од западних земаља, у којима се развила индустрија, Србија је била сељачко друштво, у којој је највећи део пољопривредног земљишта припадао ситним поседницима. Тако је 1863. године свега 77.606 становника, односно 7,0 процената укупне популације, живело у местима с више од 2.000 становника. Једанаест година касније, тај број се увећао на 113.871 становника, односно тек 8,4 процента становништва.²⁰⁷ Велики број сеоског становништва у тадашњој Србији пратила је и доминација ситнопоседничких пољопривредника. Док се 1896. године пољопривредом бавило чак 90,02 одсто грађана Србије,

---

²⁰⁶ Светозар Марковић, *Србија на истоку*, Српска народна задружна штампа-рија, Нови Сад, 1872, стр. 160.

²⁰⁷ Мајкл Паларе, *Балканске њивреде око 1800. до 1914. године: еволуција без развоја*, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 45.

мање од 3,5 хектара земљишта поседовало је више од половине или 56,87 одсто земљорадника.²⁰⁸

Како социјална структура Србије у другој половини XIX века није одговарала остварењу социјалистичких идеја, Светозар Марковић је друштвено упориште левице пронашао у другој групи. Тако је уместо радништва, које у тадашњој Србији готово да није ни постојало, сељаштво требало да постане носилац социјализма. Иако је Слободан Јовановић отворено критиковао тзв. аграрни социјализам Светозара Марковића, није оспоравао његово добро познавање теорије социјализма и социјалистичког покрета. „Чак истиче да је он за разлику од других присталица ове идеје у Србији за своје време, био један европски образован социјалист.”²⁰⁹

Светозар Марковић је развио и критику бирократије у Србији. Уместо неутралног приказивања добрих, али и лоших страна бирократског апарата, „Марковић је сматрао да је бирократија главни корен свих несрећа и зала у којима је грцало друштво у Србији његовог доба”²¹⁰. Бирократија је, према таквом схватању, представљала бескористан друштвени слој, који је паразитирао на раду најброније друштвене групе, сељаштва. Његов „антибирократизам води порекло од три основна извора: друштвено-политичке стварности Србије његовог времена, спонтаног антибирократизма који се развио из ње и тумачења Владимира Јовановића, изнетих, углавном, у његовој брошури *Србџа и њојован*.”²¹¹

Ипак, Марковићева критика бирократског система у Србији не наилази на одобравање Слободана Јовановића, који је сматра супстанцијално неутемељеном. Разлог томе је чињеница да између чиновника и сељака не постоји економска међузависност по угледу на раднике и власнике средстава за производњу. Поред тога, Јовановић сматра да Светозар Марковић не прави суштинску разлику између социјалној њројдања сељака и економској назадовања народа. Бу-

---

²⁰⁸ Никола Вучо, *Привредна историја Србије до Друјој светској рајна*, Научна књига, Београд, 1955, стр. 171-172, 178.

²⁰⁹ Љубиша Деспотовић, *Срјска њолијичка модерна*, Каирос, Сремски Карловци, 2020, стр. 179.

²¹⁰ Драгослав Јанковић, *О њолијичким стјранкама у Србији XIX века*, Просвета, Београд, 1951, стр. 166.

²¹¹ Јован Милићевић, „Порекло антибирократских идеја Светозара Марковића”, у: Јован Милићевић, *Друшћивене њојаве у Србији XIX века (њриредио Радош Љушић)*, Српска књижевна задруга, Београд, 2002, стр. 284.

дући да у својим делима није довољно разликовао ова два процеса, настојао их је објаснити истовремено. Тако је измешао аргументе о социјалном пропадању сељака с аргументима о економском назадовању народа. Притом је у оба процеса главним кривцем означен бирократски систем у земљи.²¹²

Опонирајући Светозару Марковићу у развијању његове тезе о бирократизацији као кључном фактору економског пропадања земље, Слободан Јовановић нуди научну анализу овог питања. У првом тому *Полиитичких и њравних расїрава*, он даје приказ Марковићеве аргументације, према којој је за пад извоза стоке у Србији најзаслужнија бирократија, која већ дуго времена систематски уништава српско сељаштво. У прилог томе, приказани су статистички подаци који потврђују опадајуће трендове у извозу пољопривредних производа. Међутим, Јовановић изражава сумњу у релевантност тезе о економском назадовању Србије, износећи две методолошке погрешке Марковићевог објашњења, које се своде на следеће:

- 1) Статистички подаци се односе само на три године. То је сувише мало да би могли да се изведу закључци о економским приликама у погледу напредовања или назадовања земље.
- 2) Није дат укупан преглед нашег извоза и увоза различитих артикала. Уместо тога, Марковић објављује податке о само једној врсти извоза робе (стоке), што не може бити поуздан показатељ укупних увозно-извозних кретања у земљи. У прилог својој сумњи у релевантност Марковићевих закључака, Слободан Јовановић наводи да је у истом временском периоду јачала српска произвођачка и потрошачка снага. На тај начин се показује неоснованом тврдња о економском назадовању Србије, проистекла из писања Светозара Марковића.²¹³

Поред исказаних неслагања са ставовима Светозара Марковића у вези с економским темама, положајем суда и чиновништва, Слободан Јовановић доводи у питање и његова схватања начина државног уређења. Марковић се супротстављао стварању велике српске државе, и, уместо тога, предлагао је настанак неке врсте Балканске конфедерације држава. Међутим, на другом месту, Јовановић каже да је

---

²¹² Слободан Јовановић, *Полиитичке и њравне расїраве, књиџа њрва*, Издавачко и књиџарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 106.

²¹³ Слободан Јовановић, *Полиитичке и њравне расїраве, књиџа њрва*, Издавачко и књиџарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 108-111.

Светозар Марковић био „добар патриот”, који је заступао космополитске ставове и уграђивао их у своја идеолошка опредељења, чијем остварењу је непрекидно и неуморно тежио. „Он је носио у глави један идеал политичког уређења за све земље и за све народе, и тим је идеалом био толико занет да је с његовим остварењем хтео пошто пото везати уједињење српског народа. Он је толико говорио о политичком уређењу уједињеног Српства да се могло мислити да је за њега важније то уређење него сам чин уједињења. Његов доктринаризам учинио је да се посумња у његов патриотизам и за свога живота он је више био нападан као ненационалист него као несоцијалист.”²¹⁴

Светозар Марковић је био оштар противник монархије. Иако јој признаје историјску нужност, њено постојање везује за губитак слободе, јачање државе, бирократије и великосрпску идеологију. Према његовом мишљењу, владалац је завршна фаза развоја старешинске власти у држави, при чему истиче да је историјски развој формирао три типа старешине: „вожда”, господара и владара.²¹⁵

Марковић признаје заслуге које је монархија имала на путу осамостаљења Србије, а првенствено престанак мешања Турске у српску политику, чиме је оснажила положај државе на Балканском полуострву. Ипак, ове, за Светозара Марковића неспориве тековине монархије, у новој држави постају, према његовом мишљењу, препрека слободе и напретка српског народа. Отуда је интерес државе и народа важнији од интереса једне породице и неколицине властољубаца, а једини могући излаз из ове ситуације, у којој монархија неће да одступи с државног трона, Марковић види у извођењу револуције, којом би се успоставило праведно друштво једнаких људи.²¹⁶

Овакав однос Слободана Јовановића према лику и делу Светозара Марковића изложили су оштрој критици каснији аутори социјалистичке оријентације. Међу њима вреди издвојити совјетског историчара В. Г. Карасјова који, у својој кандидатској дисертацији, приступа Светозару Марковићу с марксистичко-лењинистичких позиција. Овај аутор критички однос према Светозару Марковићу приписује

---

²¹⁴ Исто, стр. 221.

²¹⁵ Слободанка Бакић-Дамњановић, „Светозар Марковић и критика бирократије”, *Анали Правној факултету у Београду*, Vol. 23, број 3/1975, стр. 296.

²¹⁶ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд, 1982, стр. 234.

српским грађанским историчарима, називајући их „ученим помагачима великосрпске буржоазије”. Међу њима препознаје „окорелог револуционара” Слободана Јовановића, „либералног буржуја” Јована Скерлића и „српског мењшевика” Драгишу Лапчевића. Они су се, према речима Карасјова, постарали да, што је могуће више, изопачују и фалсификују стварне погледе Светозара Марковића, делујући у корист сопствених класних интереса.²¹⁷

Ипак, међуратни југословенски аутори, наступајући с марксистичких позиција, различито се односе према лику и делу Светозара Марковића. Иако нису доводили у питање његове заслуге за развој социјалистичког покрета, благотворност његовог целокупног ангажмана постаје предмет прокритичког размишљања. У томе предњачи Веселин Маслеша, који истиче да „без обзира на то да ли сматрамо да се Светозарев утицај прецењује и да се уколико га је било не може сматрати као благотворан, како то мисли Слободан Јовановић, или пак да је његов покрет бујао као горски поток у пролеће, како то држи Јован Скерлић, или пак да је извршио на друштвени и политички покрет у Србији већи утицај него ма који појединац пре и после њега, како тврди др Драгољуб Јовановић, — Светозар Марковић је за свега седам година рада створио један покрет и остварио један утицај”.²¹⁸

Основна слабост политичке и научне мисли Светозара Марковића односи се на његово пренаглашавање и претпостављање политичких слобода економском ослобођењу земље. Главно политичко средство постизања овог циља је револуција, коју програмски опредељује социјализам. Међутим, изложено учење Светозара Марковића је претрпело критике потоњих социјалиста, који су његово опредељење сматрали превише крутим и затвореним. Међу њима се истицао Драгиша Станојевић, који је, у критици Марковићеве расправе, те разлике овако представио: „...Слобода као што се данас разуме и као што постоји у самој Швајцарској иде у корист само капиталисти, само неким а не свима, по томе не ваља. Али из тога не иде да је слобода по себи зло, већ да је треба тако удесити да користи свима. Кад

---

²¹⁷ Латинка Перовић, *Српски социјалистички 19. века, књижа група*, Издавачка радна организација „Рад”, Београд, 1985, стр. 113.

²¹⁸ Ружица Гузина, „Неке савремене оцене идеја и социјалистичког покрета Светозара Марковића”, *Анали Правној факултету у Београду*, Vol. 19, број 1-2/1971, стр. 59.

слободе има само за неке а не за све, онда је то непотпуна слобода... Отимајући слободу мисли другима, ви приписујете непогрешивост вашој партији; бранећи апсолутну слободу мисли ја признајем слабост појединца и држим да треба садејство свију да би се до опште среће дошло...”²¹⁹

На крају, Слободан Јовановић нам систематично пружа анализу саме личности Светозара Марковића. Наводи да је његов прекратак животни век био испуњен великим (само)прегором и стваралачким, интелектуалним радом. У објављеним делима не можемо видети почетника већ „господара своје мисли”, коју одликује чврсто веровање у победу социјализма над буржоаским друштвеним поретком. Отуда се стиче утисак да је Марковић грабио да што више напише, свестан озбиљности свог здравственог стања. Јовановић истиче и да се Марковићева интелигенција не може спорити, иако додаје да није била високог ранга. Ипак, поседовао је ђачку бистрину развијену до крајњих граница. Међутим, поред истакнутих способности, Марковићу се замера што је своју моћ уопштавања неретко злоупотребљавао. Користећи два-три факта, подупрта статистичким подацима, успевао је да развије читаву теорију о предностима и недостацима одређеног начина управљања државом. Одсуство способности резоновања доводило је до ситуација да су одређене партикуларне поставке постајале темељи генералних закључака Светозара Марковића. То потврђује и чињеница да је у својим чланцима доказивао да српски народ сиромаша због чиновника. Међутим, то му није нимало сметало да, у приватним писмима, износи децидне тврдње да се српски сељак, као газда, нема против кога бунити осим против самог себе.²²⁰

Ипак, потребно је указати на то да су левичарски кругови исказивали негативне вредносне оцене о начину на који је Слободан Јовановић приступао социјалистичкој мисли у Србији. Иначе, Јовановић је мало писао о српској грађанској левици, јер се она јавља тек почетком XX века, који није био у средишту његовог проучавања идеје левнице у Србији.

---

²¹⁹ Латинка Перовић, *Српски социјалисти 19. века, књига прва*, Издавачка радна организација „Рад”, Београд, 1985, стр. 264-265.

²²⁰ Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе, књига прва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 250-253.

Пореклом из имућне грађанске породице, сматран конзервативцем, Слободан Јовановић је, из угла левичарски настројене јавности, написао студију о Светозару Марковићу, која се није могла одредити као научно објективна: „У левичарском часопису *Умешности и критика*, који је уочи Другог светског рата излазио у Београду, та је јединственост добро схваћена и тачно изражена. Ако упоредимо, речено је тамо, Скерлићеву анализу Светозара Марковића са књигом Слободана Јовановића, лако ћемо установити да су неке теоретске поставке Слободана Јовановића у критици Светозара Марковића правилније него поставке Скерлића, али у цјелини Скерлићева оцјена далеко нам је ближа него оцјена конзервативца Слободана Јовановића.”²²¹

4.2. Пера Тодоровић

Петроније Пера Тодоровић је био идеолошки следбеник Светозара Марковића и један од оснивача Народне радикалне странке, уредник њеног гласила *Самоуправа*, уредник социјалистичког листа *Раг*, али и писац. Проучавајући његову заоставштину, Слободан Јовановић наглашава да се Тодоровић истицао стилем и полемичким темпераментом. „Пера Тодоровић се бавио политиком и књижевношћу и интересовао се за различита занимања, али себе је пре свега називао новинаром. Колико му је новинарско деловање било важно потврђује и то што су на оставинској расправи чланови његове породице истакли једино то занимање. Али, Тодоровић никада није био новинар који само открива информације, већ је захваљујући новинарству промовисао и своје политичке ставове и критиковао неистомишљенике (у првим годинама свог новинарског рада критиковао је монархију и напредну странку, али касније своје критике кроз новине је усмеравао на радикалну странку из које је иступио).”²²²

Смрт Светозара Марковића представљала је тежак удар за групу која се око њега окупила. У тој групи су били и Никола Пашић

---

²²¹ Латинка Перовић, „Српска левица у делу Слободана Јовановића”, у зборнику: *Слободан Јовановић личности и дело – књија 21*, САНУ, Београд, 1998, стр. 161-164.

²²² Дејан Алексић, Лидија Видић, „Анализа садржаја вести у Малим новинама Пера Тодоровића”, *СМ - часопис за ујрављање комуницирањем*, Vol. 9, број 32, 2014, стр. 84.

и Пера Тодоровић. „Главни циљ Николе Пашића после смрти Светозара Марковића био је одржање покрета и његово организовање у политичку странку.”²²³

Још као првак Народне радикалне странке, Тодоровић је држао ватрене политичке говоре. Тако су 1882. године Никола Пашић и Пера Тодоровић политички наступали на Вилиним водама, недалеко од Крагујевца. Своје врхунско говорничко умеће, Тодоровић је показао користећи приземан политички речник. Простим, али бираним речима, и вештом дикцијом, обратио се присутном народу на следећи начин: „Стога је радикална странка и метнула у свој програм да право бирања имају сви пунолетни српски грађани, не гледајући на то да ли су богати или сиромашни и колико који плаћа држави. Да плаћамо држави колико ко може према свом стању, али да држава не тргује и не пиљари са грађанским правима својих држављана. Грађанска права нису ужичка пастрма, па их држава крчми на двадесет пара, па ко више плати ономе већи режањ и да одреже. Сваки човек, па био богат или сиромаш, самим рођењем добија тапију на своја грађанска права која уопште постоје у његовој домовини, под условом да од грађанских терета сноси онолико колико му је могуће према његовом стању. То радикална странка држи да је право и добро.”²²⁴

Међутим, разочаран у Радикалну странку и њеног лидера Николу Пашића, а под претњом смртне казне због учешћа у Тимочкој буни, Пера Тодоровић се споразумео с дојучерашњим непријатељем краљем Миланом Обреновићем. Као последица таквог договора, Тодоровић је одиграо и битну улогу у успостављању комуникације између краља Милана и чланова Главног одбора Радикалне странке. Тако је у време српско-бугарског рата, 1885. године, Милан Обреновић преко Пера Тодоровића настојао да придобије подршку радикала. С обзиром на то да је био свестан да ће морати да им пружи уступке, краљ је радикалима понудио склапање савезништва с напредњацима. Тодоровићево ораторство, помешано с његовим народски питким језиком, одиграло је важну улогу у овом историјском тренутку за српску државу, али успех је изостао.²²⁵

---

²²³ Латинка Перовић, Андреј Шемјакин (прир.), *Никола П. Пашић: њисма, чланци и говори (1872–1891)*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995, стр. 15.

²²⁴ Милан Ст. Протић, *Радикали у Србији: идеје и њихови: 1881–1903*, АИЗ Доције и САНУ, Београд, 1990, стр. 160–161.

²²⁵ Слободанка Стојичић, „Политички и уставни компромис у Србији 1888.

Ипак, након неуспеха у том политичком подухвату, Пера Тодоровић се потпуно посвећује новинарству и писању. Чини се да је неуспех у практичној политици надомештао коришћењем дара за писање, који је, судећи по речима његових савременика, али и каснијих истраживача, вешто злоупотребљавао.

Поред писања о политичким дешавањима, у свом познатом делу *Дневник једној добровољца*, Тодоровић износи запажања и обликује мишљење и о ратним приликама у српско-турском рату 1876. године. Нескривено и без увијања, којима је иначе био склон у новинским текстовима, рат доживљава као подвижништво слабо опремљене и неухрањене српске војске. Наглашава и да је њоме управљао непрофесионални главнокомандујући кадар, који је водио рачуна само о сопственим интересима, усмереним ка даљем напредовању у војној хијерархији.²²⁶

Слободан Јовановић је пажљиво приступио анализи целокупног стваралаштва Пера Тодоровића. Опсежно се односио према различитим ситуацијама у којима је његова литерарна и новинарска делатност долазила до изражаја, при чему није занемаривао позитивне и негативне политичке последице, које су настајале после објављивања различитих чланака. У таквим околностима, Јовановић је бираним речима, али с максималном дозом опрезности и политичке коректности, исказивао мишљење о предностима и недостацима Тодоровићевог писалачког дара. Он примећује да су његови чланци истовремено и напредни и назадни. Док се напредним могу сматрати јер су били популарни и занимљивији у односу на чланке и подлиске других аутора, њихов назадни карактер се огледа у мањку озбиљности, достојанства и разлога за такво писање. Иако садрже књижевне украсе, Тодоровићеви чланци се могу окарактерисати као врста фантастичне хронике. Међутим, овакво писање Пера Тодоровића треба разумети у контексту друштвених и политичких прилика у тадашњој Србији. Свесни ситуације, новинари су избегавали оштре речи и децидне закључке, већ су своје мишљење пажљиво увијали у форму дозиране критике, која није отворено шкодила државној власти. Ипак, доласком напредњака на власт, стање полицијско-политичке цензуре штампе попушта, тако да све новине почињу да пишу по рецепту

године”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, број 18, 1978, стр. 217.

²²⁶ Пера Тодоровић, *Дневник једној добровољца*, Нолит, Београд, 1988, стр. 210.

Пере Тодоровића. Од тада се личне грдње и опаске исказују односно пишу отвореније и без алегорија и метафора.²²⁷

Прекретницу у политичком животу Пере Тодоровића изазвао је крах Тимочке буне 1883. године. Иако је себе сматрао народним трибуном, који је могао критиковати самог краља Милана Обреновића, Тодоровић се након слома Тимочке буне одједном нашао у затвору. Очекивана подршка народа, која би допринела његовом избављењу, изостала је. Нашавши се у неизгледној ситуацији, Пера Тодоровић чини заокрет у својој политици, прилагођавајући Радикалну странку новоносталим околностима. Од крајњих опонената краљу, радикали постају лојални политички субјект.

Слободан Јовановић издваја две врсте разлога промене политичког мишљења Пере Тодоровића:

- 1) Велика пасивност народа коју Тодоровић, због своје очигледне политичке наивности, није слутио.
- 2) Велика крајева (над)моћ коју Пера Тодоровић, услед личне надмености, а делом и недовољног искуства у политици, није примећивао. У новоустановљеним околностима му, међутим, постаје јасно да ни народ није тако моћан нити је краљ тако немоћан како је он претходно мислио.²²⁸

Анализирајући факторе кварења личности Пере Тодоровића и његове интелектуалне домете, Слободан Јовановић закључује да се у корену тих процеса налазила његова особена нарав. У том смислу наводи следеће: „Тодоровићева је зла коб у томе што са својим политичким идејама није могао променити и своју нарав. Своју нову, опортунистичку политику он је водио исто онако страсно, безобзирно, захуктано, као и своју стару, радикално-доктринарску политику (...) Кроз цео свој политички живот Тодоровић је био жртва свог одвише јаког темперамента, коме је иначе његова јака памет робовала, уместо да му господари. Због свог темперамента, он је страдао, и онда кад је водио народ против краља, и онда кад је покушао да народ поведе ка краљу.”²²⁹

---

²²⁷ Слободан Јовановић, *Политичке и њравне расправе, књија прва*, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 317-318.

²²⁸ Исто, стр. 366.

²²⁹ Исто, стр. 386-387.

4.3. Јован Хаџић

Јован Хаџић је рођен 1799. године у Сомбору, а преминуо је 1869. године у Новом Саду. Припадао је реду истакнутих српских правника рођених на подручју северно од Саве и Дунава, који су се вратили у Србију како би написали прве законе, по узору на западноевропске кодификације.²³⁰ Лично је кнез Милош Обреновић, 1837. године, од аустријских власти тражио да дозволе Јовану Хаџићу и Василију Лазаревићу да дођу у Србију. Аустријске власти су одобриле Хаџићев прелазак, чиме су створени услови за доношење првих писаних правила у Србији, од којих важно место припада Грађанском законнику, делу Јована Хаџића. Вреди напоменути да је Јован Хаџић био први председник Матице Српске у Новом Саду, али и да је, немилошћу Томе Вучића Перишића, морао поново да пређе Саву и Дунав како би наставио да ради.²³¹

Као и сви напреднији људи, Јован Хаџић је наилазио на друштвене препреке реформама које је предлагао. Међу његовим противницима предњачили су појединци који су Хаџићев кодификаторски рад сматрали правно неподесним, указујући на несагласје нових законских решења с обичајним нормама српског народа. У околностима со-

---

²³⁰ Јован Хаџић је 1826. године докторирао на Правном факултету у тадашњој Пешти. Тема његове докторске дисертације се односила на развод брака код правослаvnих верника. У тадашњим научним и стручним круговима оцењена је високим оценама. Хаџић је положио и адвокатски испит у Пожуну, данашњој Братислави. Историјску грађу објављивао је у часописима *Лейпхойс срџски*, *Голубица* и *Ойледало срџско*, а писао је под псеудонимом Милош Светић. Опширније видети у: Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (приредили), *Енциклопедија срџске историографије*, Београд, 1997, стр. 703.

²³¹ „Ангажовање Хаџића и Лазаревића било је, данашњим речником казано, добро медијски пропраћено. Баш као што је и данас случај, писање штампе о тој теми било је врло шаролико. Загребачке Илирске народне новине објавиле су 24. јануара 1837. вест да су Хаџић и Лазаревић ангажовани као искусни стручњаци за угарско право и правну науку. За разлику од Илирских народних новина, бечки Хуморист писао је 8. фебруара 1837. да је Хаџић позван у Србију као угарски правник-научник са искуством, који познаје и теорију и праксу, а Лазаревић као дубоки познавалац аустријског права.” Гордана М. Дракић, Урош Н. Станковић, „Нови подаци о првим покушајима кодификације грађанског права у Кнежевини Србији (1827–1837)”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, Vol. 54, број 1/2020, стр. 154.

цијалних отпора није било лако уводити нове институте у грађанско право, а нарочито у областима брачног и породичног законодавства. Српски Грађански законик је садржао и савремена решења у погледу регулисања имовинских односа, која су, такође, у делу научне и стручне јавности дочекана отвореним отпором и подозрењем. „Хаџић је у посебној расправи објављеној 1846. године одговорио критичарима његове кодификаторске делатности. На Вукову опаску да не познаје народ за који је написао закон, он каже да је непријатељ народа онај који уништава законик по први пут донет у једној земљи уз бројне муке и жртве како народ не би у безакоњу живео. На Шероглићеву тврдњу да су одступања од изворника оправдана ако је то у складу са обичајима и карактером народа, он истиче да је условним ако је то Шероглић сâм себе окарактерисао као некомпетентног да то процењује. Зато он и не треба да критикује Законик за који нема неопходно предзнање, јер је то исто као ићи у бој без оружја, говорити о бојама без очију, зидати пресуду на песку.”²³²

О филозофској основи свог законодавства, Јован Хаџић пише у делу „Дух народа србског”, које је објављено 1858. године. У њему, Хаџић износи тезу да сваки народ има свој дух. Док је средиште српског језика у Црној Гори, центар хрватског језика је у Загребу, а њихова граница пролази по средини Босне и западне Далмације.²³³

Слободан Јовановић је опширно писао о Јовану Хаџићу, на првом месту истражујући његов кодификаторски рад у периоду прве владавине кнеза Милоша Обреновића. Ипак, Јовановић наводи да се Хаџићево творење правних прописа није сводило на кодификовање грађанског законика, већ да је он био и писац устава и других органских закона. Отуда је долазило до несагласја између Јована Хаџића и противника кнеза Милоша Обреновића, који су, због подршке Турском уставу из 1838. године, прозвани уставобранитељима. Уз помоћ Русије, Устав од 1838. године је до јуче неограничену Милошеву власт поделио са Совјетом. Међутим, не мирећи се с деобом власти, Милош Обреновић је 1839. године абдицирао и напустио Србију.²³⁴

---

²³² Маша Кулаузов, „Критике Српског грађанског законика од 1844. године с посебним освртом на одредбе о породичној задрози”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, Vol. 46, број 1/2012, стр. 429.

²³³ Милорад Екмечић, *Дуо крепање између клања и орања: историја Срба у новом веку: (1492-1992)*, Еуро-Giunti, Београд, 2011, стр. 220.

²³⁴ Драган Симеуновић, *Историја српске политичке мисли: нови век*, Право-

Јован Хаџић је инострана искуства највећим делом заснивао на државном уређењу у тадашњој Угарској. Тако је сматрао да је модел организације угарских градова и жупанија пре 1848. године применљив и у Србији, али уз одређена прилагођавања друштвеној средини. Док је, према Хаџићевом нацрту, требало да окрузи у Србији имају аутономију у управљању, која би одговарала аутономним овалашћењима угарских жупанија, критичари су истицали да би такви окрузи добрим делом били државе у држави, чиме се упућује на њихову независност од централних власти. Зато су уставобранитељи пружили снажан отпор оваквој концепцији државног уређења. Као отворени противници Народне скупштине и самоуправних округа, поставили су Савет као орган који би опонирао кнежевој самовољи, али и поред захтева противника, уставобранитељи су одбијали да ограниче деловање Савета, јер им је то била сигурна брана кнежевој апсолутистичкој власти.²³⁵

Хаџић је делио судбину бројних учених и просвећених људи, који су настојали да својој држави донесу бољитак. Искуства стечена животом, образовањем и радом у иностранству желели су да пренесу у земљу у којој су се одлучили да живе, али нису ни издалека рачунали на таква неслагања окружења. Тако Слободан Јовановић Хаџића сврстава у ред Срба из прека, који су, због разликовања у понашању, говору и начину одевања у односу на преовлађујуће становништво у Србији, називани немачкарима. Друштвене разлике, али и неспоразуми и неслагања, понекад су доводили и до већих сукоба. Тако је Јована Хаџића тешко погодило поступање околине, које је одређивао као нечовечно, које су извели недостојни и незахвални људи у тадашњој Србији. Под таквим околностима, Хаџић отворено изражава презир и разочарање чињеницом да се његови интелектуални капацитети и воља да помогне својој земљи стављају у оквире политичких и сопственичких интереса. „Држао је да су га оборили ниски људи, саревњиви на његов велики глас, ради да га из славе искључе. По одласку из Србије, он је годинама лио горке сузе над својом изгубљеном славом, пишући својим пријатељима дуга писма пуна горчине и прекора, из којих цвили његов на смрт рањени понос и сујета... На

славна реч, Београд, 2019, стр. 115.

²³⁵ Слободан Јовановић, *Политичке и њравне расјраве, књија друја*, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 115-117.

другом једном месту вели како је раније његова жеља била да у Србији буде сахрањен, да га српска земља покрије. Али, кад му се, због неблагодарности српског народа, та жеља не да испунити, он ће се осветити тиме што ће оставити иза себе тако славна дела, да ће морати рећи да неблагодарна жеља Србска није достојна да кости његове покрива... На овим и сличним местима, Хаџићева писма тако имају акценат искреног бола и правог јада, да се човек мора сажалити на сиротог законописца, мада је он био жртва своје властите таштине.²³⁶

Исказујући поштовање према заслугама Јована Хаџића, Слободан Јовановић констатује да је пред крај живота Хаџић изразио наду да га његова отаџбина неће у потпуности заборавити и лишити историјског наслеђа. Потпору за такво размишљање налазио је у неспорној чињеници да је уградио значајан део својих интелектуалних капацитета и завидног правничког знања, дарујући Србији устав и законе.²³⁷

И док су критиковали Хаџића, уставобранитељи нису доводили у питање квалитет његових законских прописа, већ су били вођени тежњом да ограниче свемоћног кнеза Милоша Обреновића. То је и био централни разлог њиховог слепог држања Устава и спремности да уставност бране по сваку цену. Напоследку, не желевши да дели власт, кнез Милош Обреновић је напустио Србију. Ипак, сумирајући друштвено и политичко деловање тројице добронамерних пречанских Срба, Слободан Јовановић закључује да су Јован Хаџић, Божа Грујић и Димитрије Давидовић платили цену своје наивности и очито нереалног уверења да могу да „од једне земље још примитивне, с патријархалним појмовима и хајдучким наравима, начине модерну државу”²³⁸.

---

²³⁶ Исто, стр. 140-141.

²³⁷ „При давању коначне оцене не треба губити из вида како је Хаџић упркос отежаним условима у којима је радио, за тако кратко време успео да створи Законик, који не само да је био на снази респектабилних сто година, већ се одређена његова правна правила, у питањима која доцнија регулатива није нормирала, примењују и данас, после више од сто шездесет и пет година (према Закону о неважности правних прописа донетих пре 6. априла и за време непријатељске окупације).” Мирослав Ђорђевић, „Кодификаторски рад Валтазара Богишића и Јована Хаџића”, у зборнику радова: *Сјоменица Валтазара Богишића*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 298.

²³⁸ Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе, књија друја*, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 141-142.

Јован Хаџић, међутим, није стекао непријатеље само међу уставобранитељима и у недовољно просвећеном делу кругова на власти, већ се отворено и с пуно интелектуалног жара супротстављао и реформи српског језика и писма коју је предводио Вук Караџић. Насупрот Вуковој реформи, Хаџићево опредељење ишло је у правцу подржавања славеносербске азбуке и правописа, а у историографији су сачувани подаци из којих се може уочити велика доза личне и интелектуалне нетрпељивости Јована Хаџића према новом правопису. Иако је Хаџић раније Вука Караџића здушно подржавао и материјално помагао, њихова полемика се водила жустро, при чему су коришћени увредљиви тонови и речи. У таквим расправама, Вук је био виспренији од Хаџића, јер је умео кратко и оштро да води дијалог. Зато се стиче утисак да је Вук Караџић полемику пребацивао на терен личног обрачуна, што одмереном и трпељивом Јовану Хаџићу није полазило за руком.²³⁹

4.4. Милан Пироћанац

Милан Пироћанац је рођен у Јагодини 1837. године, а преминуо 1897. у Београду. Био је истакнути српски публициста, правник и политичар. У политичкој историји Србије је запамћен као припадник тзв. младоконзервативне групе, која је окупљена око листа *Видело* 1881. године прерасла у Напредну странку. Латинка Перовић у „четворку учених људи“²⁴⁰ Напредне странке убраја Милана Пироћанца, Чедомиља Мијатовића, Стојана Новаковића и Милутина Гарашанина. „Као председник владе за вођу се сматрао Пироћанац, али је и Гарашанин једнако могао да полаже право на вођство странке. Како у странци тако и у влади Пироћанац није имао надмоћ која му је номинално припадала као председнику.“²⁴¹

---

²³⁹ Милан Степановић, „Јован Хаџић - живот и књижевни рад“, *Часопис Загужбинској друштва „Први српски устјанак“*, Орашац, Vol. 9, број 12-13, 2017, стр. 62.

²⁴⁰ Латинка Перовић, „Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе“, *Токови историје*, Београд, број 1-2/1997, стр. 43.

²⁴¹ Слободан Г. Марковић, *Гроф Чедомиљ Мијатовић: Викторијанац међу Србима*, Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Београду, АИЗ „Досије“, Београд, 2006, стр. 85.

Оснивач Напредне странке, некадашњи председник Народне скупштине и председник владе Љубомир Кљајевић, наглашавао је да је међу напредњацима „владао мишљење, да је Пироћанац јачи и самосталнији у државним пословима, али да је Гарашанин вештији и окретнији вођа партије. Они су се узајамно допуњавали. Пироћанац је био раздражљив, оторитеран, ћудљив и велики господин. Гарашанин тих, разборит, вазда једнак, врло приступачан и слadak у говору, тако да је очараво и себи привезивао људе, које су с њиме имали посла. С тога су праву вредност Пироћанчеву ценили само блиски пријатељи његови. Простији напредњаци, којих је било много више на броју, нису марили за њега, а Гарашанина су обожавали. Кнез је то знао, и с тога му је лако било избацити Пироћанца из седла и замени-ти га Гарашанином”.²⁴²

Милан Пироћанац је био и министар правде, министар иностраних послова, председник последње владе Кнежевине Србије (новембар 1880 – март 1882) и председник прве владе Краљевине Србије (март 1882 – октобар 1883).²⁴³ Његова политичка мисао и практично бављење политиком кретало се на средокраћи наглашеног либерализма и умереног конзервативизма. „Од уставобранитеља напредњаци су наследили тежњу ка успостављању реда у државним пословима, али су, насупрот уставобранитељима, настојали и да своју владавину либерализују.”²⁴⁴ Зато се и програм Напредне странке може назвати конзервативним либерализмом.

Стечено образовање у Паризу било је прожето либералним идејама, које је Милан Пироћанац усвојио школујући се у доба Другог царства у Француској. У том времену опозиција је наступала с либералних позиција, противећи се, притом, сваком облику апсолутистичке владавине. На крилима либералних идеја, Пироћанац је веровао у модерну државу владавине права, устројену на слободарским принципима. У својој књизи *Белешке њоводом једне „дипломајтске историје“*, Милан Пироћанац наводи да није довољно знати шта бисмо хтели ми, јер то ми сви већ одавно знамо, већ је важно знати и шта би други хтели и могли у односу према нама. Стога, није довољно ослонити се

---

²⁴² Љубомир Каљевић, *Моје усјомене*, Историјски архив, Ужице, 2006, стр. 39.

²⁴³ Предраг Терзић, *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и њолијичкој елијизма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2018, стр. 101.

²⁴⁴ Исто, стр. 104.

само на познавање нарави високе дипломатије, јер је то веома слабо јемство за успех у овако крупним и заплетеним питањима.²⁴⁵ Пироћанац је у јавности био познат и као добар правник и адвокат, који је заступао краљицу Наталију против њеног супруга краља Милана, као и иностране железничке компаније против српске владе.²⁴⁶

Опширно описујући, износећи позитивне стране, али и критикујући личност Милана Пироћанца, Слободан Јовановић истиче да је Пироћанац припадао групи младих бирократа који су ступили у државну службу за време друге владавине кнеза Михаила. Приступајући државној администрацији, и Милан Пироћанац се, попут многих других младих и школованих људи, помирио с Михаиловим апсолутизмом. Међутим, након убиства кнеза Михаила Обреновића, потиснут је и административни кадар претходног владара, којем је и сам Пироћанац припадао. Тако је Милан Пироћанац од начелника министарства иностраних дела постављен на место председника суда у унутрашњости земље. На тај начин склоњен је далеко од важних дешавања. У таквим околностима, Милан Пироћанац приступа редефинисању својих претходних друштвених и политичких ставова и с групом истомишљеника оснива часопис *Видело*. Док овако саткана група изражава либералне ставове, у исто време оптужују Либералну странку да је изашла изван оквира слободарских идеја. Тако „виделовци” настоје да себе представе као аутентичне тумаче и представнике либералне мисли присутне у западноевропским земљама.²⁴⁷

„Каснији радикали и група окупљена око Видела, а „нарочито `виделовци`, сматрале су за умесније да своју борбу и даље управљају само против Ристићеве владе, која се још увек одржавале на власти...”²⁴⁸ Посматрано са значајне историјске дистанце, занимљиво је

---

²⁴⁵ Милан Пироћанац, *Белешке њоводом једне „дипломатске историје“*, У државној штампарији Краљевине Србије, Београд, 1896, стр. 5.

²⁴⁶ Маша Кулаузов, „Писци уставних нацрта и устава Србије у којима је предвиђено дводомно представничко тело”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, Vol. 40, број 3/2006, стр. 404.

²⁴⁷ Слободан Јовановић, *Политичке и њравне расцраве, књића друћа*, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 146-147.

²⁴⁸ Јован Милићевић, „Опозиција у Србији уочи стварања организованих политичких странака (1878-1881)”, у: Јован Милићевић, *Друштвене њојаве у Србији XIX века (њриредио Радош Љушић)*, Српска књијевна задруга, Београд, 2002, стр. 302.

запазити да у потоњим полемичким расправама између Милана Пироћанца и Јована Ристића можемо уочити Пироћанчеву решеност да одговорност за целокупну ситуацију у земљи, а нарочито у односима с Аустро-Угарском, припише Михаилу Обреновићу, а не Влади којој је и сам припадао. Опонирајући Милану Пироћанцу, Јован Ристић, с друге стране, наводи конкретне чињенице којима доводи у питање основаност, али и добронамерност овако оштрих критичких речи.²⁴⁹ Ипак, Пироћанац признаје да смрћу кнеза Михаила Обреновића спољна политика Србије почиње да слаби по свим основама, при чему држава губи позиције које је заузимала у друштву других балканских земаља. Зато је Србија тежиште своје политичке делатности померила са спољних на унутрашња питања. У таквим околностима доноси се Намеснички устав из 1869. године. Милан Пироћанац је сматрао да се на тај начин тежило да се надокнаде нерад и пасивност на подручју спољне политике земље.²⁵⁰

Потписивање Тајне конвенције с Аустро-Угарском, јуна 1881. године, подразумевало је и чвршће политичко везивање Србије за Двојну монархију. Иако је средишњу улогу у овом спољнополитичком подухвату имао краљ Милан Обреновић, конвенцију је у име српске стране потписао министар иностраних дела Чедомиљ Мијатовић, а тек касније са текстом конвенције су упознати председник Владе Милан Пироћанац и министар унутрашњих послова Милутин Гарашанин.²⁵¹ Док је Стојан Протић у својим списима исказивао разумевање за овакав краљев потез, упоређујући га с политиком коју је водила средњовековна Србија, Слободан Јовановић је, дајући потребну јачину својим аргументима, приметио да нико није тако нападан и ружен као краљ Милан Обреновић.²⁵²

---

²⁴⁹ Види шире: Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века, књ. 2, Од пројасе независности Србије до абдикације краља Милана: 1878-1889*, Геца Кон, Београд, 1924, стр. 155-156.

²⁵⁰ Милан Пироћанац, *Међународни положај Србије*, „Смиљево” Штампарииа Пере Тодоровића, Београд, 1893, стр. 45.

²⁵¹ Видети: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књижа друја*, Геца Кон, Београд, 1934, стр. 336-337, Слободан Г. Марковић, *нав. дело*, стр. 91-92, Чедомиљ Мијатовић, *Успомене далканској дипломатије*, Радио телевизија Београд, Београд, 2008, стр. 288-289.

²⁵² Душан Николајевић, *Краљ Милан и Тимочка дуна*, Графички институт „Народна мисао” а. д., Београд, 1927, стр. 41.

Преиспитујући Пироћанчеве разлоге противљења потписивању Конвенције с Аустро-Угарском, Слободан Јовановић наводи његову бојазан да ће Србија тиме изгубити независност у политици према другим земљама. Јовановић износи и став према ком Тајна конвенција није представљала уговор о протекторату, јер се 4. члан, који је највише забрињавао Пироћанца, није могао тумачити аустроугарским протекторским намерама. Отуда ни накнадно потписивање декларације између заступника министра спољних послова Аустро-Угарске Бењамина Калаја и Пироћанца није изменило право Србије на закључивање уговора с другим земљама, осим у случају кад би било противно духу и садржини Тајне конвенције.²⁵³

Милан Пироћанац је био председник Напредне странке од настанка до 1886. године, да би ову функцију наредних 10 година обављао Милутин Гарашанин. Конзервативци у увођењу реда и поретка, поштоваоци традиције, али и залажући се за модерну државу владавине права, поделу власти, „за слободу говора и гласања о свим јавним и друштвеним појавама”, судску независност, „за слободу састанка и удружења”, општинску самоуправу, „за потпуно ујемчење имовине и личне безбедности”, напредњаци су своја политичка уверења у спољној и унутрашњој политици, као и економске принципе за које су се определили, представљали у органу Напредне странке, листу *Vigelo*.²⁵⁴ „Напредњачки либерализам, промовисан и законским решењима истицан за владе Милана Пироћанца, бива, међутим, знатно убла-

---

²⁵³ Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе, књија друга*, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 204-206.

²⁵⁴ „Српска напредна странка. Програм”, (Београд, 10/22. јануара 1881), у: Василије Крстић, Радош Љушић, *Програми и ставови српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 107-110. „Пироћанац наводи да је у разговору са Јованом Авакумовићем 15. јуна 1893. године постигнут споразум о оснивању нове политичке партије, која би имала задатак да промени постојећи Устав у `конзервативном духу` (дводомно Народно представништво, увођење имовинског цензуса за бираче), уравнотежење државног буџета и `стављање чиновника изван партијске агитације`. Међутим, Гарашанин и Стојан Новаковић су били против спајања Либералне и Напредне странке, јер не желе да `улазе ни у какву комбинацију`. Новаковић је говорио краљу да добро размисли пре него што одлучи да промени `данашње стање ствари`, и да би било боље да радикале задржи на власт, док се у потпуности не истроше.” Мирослав Пешић, „Напредна странка у Краљевини Србији од 1887. до 1896. године”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, Vol. 59, број 87, 2020, стр. 63.

жен сломом Тимочке буне. Суочивши се крајњим обликом народног противљења модернизацијским реформама, исказаним у Тимочкој буни, али и све мање сигурна у постојање подршке краља Милана, влада Милутина Гарашанина прибегава непрестаном умањивању грађанских и политичких права и слобода. Слобода штампе је ограничена, полицијске снаге повећане, а над општинама је појачан надзор. Тиме је владавина напредњака после фазе снажног либералног полета, мада праћеног недемократским тенденцијама, добила доминантно анти-демократски карактер.²⁵⁵ Како се странка оглашавала за „дворску” и поистовећивала с краљем Миланом, губљењем његове подршке тадашњи председник напредњака Милутин Гарашанин је 1896. године распустио странку.²⁵⁶ Када је после десетогодишњег периода обновљен страначки рад, на чело напредњака је дошао Стојан Новаковић.

Иако је више значајних политичара учествовало у раду и управљању Напредном странком, личност Милана Пироћанца је оставила дубок и неизбрисиви печат у првих десет година њене историје. Слободан Јовановић тако наводи да је Пироћанац уградио читав свој дух у Напредну странку. „Са својим западњаштвом, које није било увек критично, са својим неповерењем према Русији, које је граничило русофобијом, без много смисла за демократију поред свег свог либерализма, с извесном доктринарном крутошћу и надменошћу, с великим, па неки пут и несразмерним државничким комбинацијама и амбицијама, Пироћанац је представљао неке од најкарактеристичнијих црта напредне странке. Напредна странка није увек ишла оним путем којим је желео Пироћанац, али, и онда кад његове савете није хтела слушати, она није могла потрти ту интелектуалну личност која је постојала између ње и њега.”²⁵⁷

Поред приказа личних особина и начина деловања Милана Пироћанца у управљању последњом Владом Кнежевине и првом Владом Краљевине Србије, али и Напредном странком, Слободан Јовановић

---

²⁵⁵ Предраг Терзић, Ана Матовић, „Утицај учења француских доктринара на деветнаестовековну Напредну странку”, *Политичка ревија*, Vol. 47, број 1/2016, стр. 109.

²⁵⁶ Момчило Суботић, „О вишестраначју код Срба - политиколошкоисторијски аспект”, *Политичка ревија*, Vol. 71, број 1/2022, стр. 54.

²⁵⁷ Слободан Јовановић, *Политичке и њравне расправе, књија друа*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 211.

указује и на друге практичне димензије Пироћанчеве политике. Иако је остварио неспорне резултате у погледу остварења политичких и грађанских права и слобода, Пироћанац, ипак, није успео да постигне главне циљеве своје унутрашње и спољне политике. Док се његово вођење унутрашње политике сводило на уставно питање, чијим решавањем се није прославио, у спољашњој политици је нагињао склапању Балканског савеза и споразуму с Аустро-Угарском. Међутим, показало се да није успео да отелотвори ниједан од наведених спољнополитичких циљева. Како до склапања Балканског савеза није дошло, уговарање споразума с Подунавском монархијом је постигнуто, али не у складу с Пироћанчевом почетном замисли и преко његове воље. Ако се главни разлози наведених политичких промашаја Пироћанца тичу његове личности, Слободан Јовановић закључује да је Милан Пироћанац био способнији за теоријско политичко резонавање, него што је био практичан у његовом вођењу.²⁵⁸

Ипак, Милан Пироћанац је остварио и одређене спољнополитичке успехе. Нашавши се у улози испомоћи српске владе црногорском књазу Николи Петровићу, Пироћанац је боравак у Црној Гори користио и за прикупљање података о свим важнијим сегментима функционисања владарева власти. Анализирајући расположење у црногорском народу и његов однос према Србији, Милан Пироћанац је успешно обавио своју спољнополитичку мисију. Према његовом мишљењу, политика цетињског двора била је окренута искључивом остварењу сопствених интереса. Зато је у извештајима констатовао да је неопходно прећи дуг пут до уједињења српског народа, а да, ако и до уједињења дође, цетињски двор себе види и на уједињеном српском трону. „Пироћанац сматра да је делатност Србије у Црној Гори оставила трага. Црногорци су стекли представу о значају Србије у европској политици, о зромом вођењу државних послова и старању о свеукупном српском роду. У том погледу су код обичног света леп утисак оставили топови које је Србија израдила и поклонила Црној Гори. Црногорцима је јасно да су могућности напредовања у Црној Гори веома ограничене, али не и у Србији. И народ и старешине живе у великој сиротињи, па се с малим поклонима у новцу и стварима, који би се давали периодично, те васпитавањем њихове деце у Србији, Црногорци могу лако придобити за Србију. Тим начином најлакше ће се

---

²⁵⁸ Исто, стр. 212.

сузбити сепаратистичке тежње црногорског двора. Добро је познато да руска и србијанска помоћ Црној Гори често одлази у књажеву касу. Стога не би било лоше повести рачуна о новцу који се даје Црној Гори. Књазу никад и ништа не би требало давати у новцу. Иако је књаз Никола све чинио да омете радњу Србије на уједињењу, с њим ваља одржавати коректне односе и ставити му до знања да Србија не очекује од њега и Црне Горе велику помоћ.”²⁵⁹ Тако је Милан Пироћанац успео да, осим постојећих, у доброј мери представи и будуће односе Србије и Црне Горе.

У односу на преовлађујуће окружење, Милан Пироћанац се издвајао припадношћу тадашњој малобројној друштвеној и политичкој елити. Образован у иностранству, другачијих животних навика и породичних прилика, али стекавши и завидан иметак, ни у политици није био окренут ка друштвеним масама. Као и француски доктринари, и напредњаци су представљали најобразованији друштвени слој у својим државама и настојали су да успоставе режим „интелектуалне олигархије”, у ком би друштвена улога елите била да с врха друштвене структуре усмерава модернизацијске процесе.²⁶⁰

„Конзервативни, али и либерални, присталице реда и поретка, али и прозападно оријентисани борци за остварење политичких права и слобода”²⁶¹, припадници Напредне странке су покушавали да убрзају друштвени напредак, остваре поделу власти, судску независност, општинску самоуправу, остваривање грађанских права и слобода. За време владавине напредњачких влада Милана Пироћанца, Србија је из кнежевине прерасла у краљевину, основана је Народна банка Србије, динар је постао национална валута, почела је градња железница, а усвојени су и савремени закони о штампи и праву зборова и удруживања грађана, чиме је омогућено формирање првих модерних политичких странака у Србији.

---

²⁵⁹ Радош Љушић, „Милан Пироћанац о Црној Гори, Црногорцима, Брдима и Брђанима”, *Годишњак за друштвену историју*, Vol. 6, број 1/1999, стр. 24-25.

²⁶⁰ Андреј Шемјакин, „Либерална идеја и традиција: унутрашња борба у Србији у првој деценији независности”, *Српска њолитичка мисао*, Vol. 4, број 1-2/1997, стр. 129. Предраг Терзић, *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и њолитичкој елиитизма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2018, стр. 107.

²⁶¹ Предраг Терзић, *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и њолитичкој елиитизма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2018, стр. 103.

4.5. Уставно питање у Србији у XIX веку

Истражујући српско уставно питање током XIX века, Слободан Јовановић хронолошки анализира време и друштвено-политичке околности настанка уставних текстова, теоријске утицаје, стране узоре, али и деловање великих сила приликом писања уставних нацрта и у првим данима њиховог важења.

На Сретење, 15. фебруара по новом календару, у Крагујевцу је донет први уставни акт Кнежевине Србије, назван Сретењски устав. Кнежев писар Димитрије Давидовић га је написао по угледу на белгијска и француска уставна решења, а подразумевао је поделу власти на законодавну, извршну и судску. Извршну власт је заједно требало да врше кнез и Државни савет. Док се у друштвеном смислу значај Сретењског устава огледа првенствено у укидању феудалних односа, њиме су омогућена и значајна грађанска и политичка права и слободе, у која су убрајају неповредивост стана, слобода кретања и настањивања, равноправност грађана без обзира на националност и вероисповест, независност судства и право на суђење у складу са законом.

Ако је Сретењски устав из 1835. године предвиђао формирање Савета народних старешина, као законодавног тела и врховне управне власти, Народне скупштине која се састајала једном годишње и којој се подносио завршни рачун државних прихода и расхода, али и без чије сагласности се држава није могла задужити, у односу на већ устаљену Милошеву личну власт, кнежеве надлежности су се овим уставом значајно сузиле. „Савет је сједињавао у себи све три власти, не остављајући скоро ништа кнезу.”²⁶²

Међутим, с обзиром на то да Сретењски устав, писан под утицајем француских и белгијских уставних решења, није одговарао ниједној од великих сила, Русија, Турска и Аустрија су протестовале. Ниједној од њих није погодовао широк степен слобода и права, који је омогућавао француски уставни документ, али ни, по угледу на њега писан, Сретењски устав, у ком је постојала посебна глава о „опште народним правима Србина”. „Русија нам је објаснила да она не жели за нас устав у европском смислу, устав који говори о народним правима,

---

²⁶² Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе, књига прва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 10.

о народној скупштини итд., него жели само један `регуламент`, којим би `внутрена организација`, т.ј. управна власт, била регулисана, и какав је потребан у неуставној држави као и уставној.”²⁶³

Зато Сретењски устав није ни био дуго на снази. „Бура незадовољства коју је изазвао, нарочито у политичким круговима Русије и Турске, утицала је на то да Сретењски устав буде кратког века.”²⁶⁴ Претерана жеља да се уставним решењем увећа степен аутономије водила је немогућности да први српски устав у XIX веку опстане. „Давидовићева амбиција да прошири аутономију Србије и фактички прекорачи вазална права српске државе коштала је Србију суспензије Устава.”²⁶⁵

Превише либералан за велике силе, Сретењски устав је, под притиском Турске, Аустрије и Русије, престао да важи свега 55 дана од доношења. Без обзира на кратки период трајања, ово уставно решење је оставило велики траг у српској, али и европској уставној историји. Укидање феудализма, подела власти на три гране, као и слободе и права човека и грађанина, установљене у Сретењском уставу, представљају и данас значајне демократске и либералне тековине, које, међутим, нису могле да опстану у још увек само аутономној Кнежевини Србији.

Након кратког периода важења Устава од 1835. године, усвојен је нов уставни документ. Устав из 1838. године, у политичкој историји познатији под називом Турски устав, увећао је власт кнеза у односу на надлежности Државног савета. Законодавна власт је тако подељена између кнеза и Савета, али је кнезу омогућено право суспензивног вета. Државни савет је задржао врховну управну власт, али не и судске надлежности. На врху судске хијерархије стајао је апелациони суд, а чиновници су постали стални државни органи, чији се положај уређивао законом.

Ако је Устав из 1835. године донела Велика народна скупштина, а потврдио кнез, три године касније, нови устав је издат у облику фер-

---

²⁶³ Исто, стр. 11.

²⁶⁴ Душан Мрђеновић (приређивач), *Устави и Владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941)*, Нова књига, Београд, 1988, стр. 23.

²⁶⁵ Мирослав Перишић, *Либерали и либерализам у Србији XIX века: крајња историја*, Центар за либерална истраживања, Београд, 2004, стр. 26.

мана, чиме је Турска настојала да укаже на вазални положај Србије.

Иако је Турски устав смањио степен слобода и права, дужина његовог трајања произвела је одређене промене у функционисању политичког система и у оквирима постојећег уставног решења. Како је Државни савет прерастао у бирократизовану установу, крајем владавине кнеза Александра Карађорђевића Народна скупштина почиње редовно да се састаје, а од народа изабрани посланици добијају значајнију улогу. Доношењем закона о наследству престола, Савету, Народној скупштини, за време владавине кнеза Михаила Обреновића, начињена је реформа читавог политичког система. Јовановић је сматрао да је на овај начин кнез Михаило посредним путем извршио уставну промену, а таква „Михаилова уставна промена учинила је крај саветској олигархији. Саветници су стављени у исти ред с осталим чиновницима (...)”²⁶⁶

Слободан Јовановић је сматрао да је Михаилова власт била превише снажна, ограничена само Саветом, а у таквој држави није било довољно места за слободу. „Речју, Михаило је тражио да установи ’полицијску државу’, и да после патриархалног деспотизма свог оца учини покушај с просвећеним деспотизмом.”²⁶⁷ У просвећеном деспотизму народне масе нису имале могућности да у већој мери учествују у политичком животу, јер је кнез „свео народно учешће у државним пословима на најмању меру; уверен да народ није политички зрео, он је владао и даље са чиновницима”²⁶⁸.

Зато је Намеснички устав из 1869. године први пут пренео законодавну власт са Савета на Народну скупштину. Законодавна иницијатива је остала у надлежности Владе, али министри нису зависили од парламентарне већине. Ако Скупштина два пута не би прихватила Владин предлог буџета, на снази је остајао стари буџет. Поред бирачког права, једина политичка слобода, која је Уставом макар начелно ујамчена, била је слобода штампе.

С друге стране, у састав Народне скупштине, поред посланика по положају, које су чинили председници судова, окружни начелници, протојереји, ушли су и посланици које су изабрали бирачи. Посла-

---

²⁶⁶ Слободан Јовановић, *Политичке и њравне расправе, књижа прва*, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 25.

²⁶⁷ Исто, стр. 26-27.

²⁶⁸ Исто, стр. 27.

нике су по варошима бирали непосредно, а у срезовима посредством повереника. Међутим, иако Јовановић истиче да се полиција мешала у изборе, широко бирачко право омогућавало је одређени утицај народних маса на политичке процесе.

Ипак, тек је Устав из 1888. године дао Скупштини право законодавне иницијативе, законодавну власт поделио између Скупштине и краља, а „влада није ограничена Скупштином само у области законодавства, већ је и њена често управна радња стављена под скупштински надзор. Први пут тада Скупштини су, непосредним начином, обезбеђена права питања и интерпелације, анкете и истраге”²⁶⁹. Скупштина, састављена искључиво од изабраних посланика, укључујући и „квалификоване”, одлучивала је о буџету, који није могао бити продужаван без њене сагласности, а неусвајање буџета водило је паду Владе. Влада је зависила од скупштинске већине, чиме је у Србији први пут уведен парламентарни систем.

Приликом анализирања уставних текстова, посебних поглавља, али и појединачних чланова устава, страних узора, као и унутрашњих и спољнополитичких околности настанка Сретењског, Турског и Намесничког устава из 1869. године, Слободан Јовановић је указивао на сваки напредак остварених политичких права и слобода, на проширење обухвата активног и пасивног бирачког права, ускраћивања слободе штампе, али када је Устав од 1888. године омогућио опште бирачко право, слободу штампе, слободу збора и удруживања, Јовановић је указивао на немогућност друштвене средине да прихвати широк степен политичких слобода. У том смислу, највеће примедбе износио је на начин на који су широке масе прихватиле парламентарни систем. „Код нас, међутим, влада скупштинске већине схваћена је буквално, и узело се да сама та већина треба да влада (...) Било је прилика кад је изгледало да је клуб већине права Влада, а министри његови извршни органи; више дакле конвентовски него парламентарни режим.”²⁷⁰

---

²⁶⁹ Душан Мрђеновић (приређивач), *нав. дело*, стр. 106.

²⁷⁰ Слободан Јовановић, *Политичке и њравне расправе, књија прва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 50.

5. Политичка историја Србије у XIX веку

Поред низа значајних дела из области политичке филозофије, српске политичке мисли, политичких и правних расправа, али и истраживања Француске буржоаске револуције и њених тековина, Слободан Јовановић се бавио и политичком историјом Србије у XIX веку. Описијући политичке појаве и процесе, владаре и њихове особине, начин владавине, тип политичког режима, односе владара према политичким странкама и другим учесницима у друштвеном и политичком животу, Јовановић настоји да буде неутралан. Зато његова проучавања владавине Милоша и Михаила Обреновића, уставобранитеља, као и доба власти Милана и Александра Обреновића, представљају класичну литературу за све истраживаче модерне политичке историје Србије.

5.1. Владавина Милоша и Михаила Обреновића

Кнез Милош Обреновић је био вођа Другог српског устанка из 1815. године и кнез Србије од 1815. до 1839. и, у другој владавини, од 1858. до 1860. године. Скромног социјалног порекла, без знања читања и писања, Милош Обреновић је почетне успехе у трговини свињама, али и касније устаничке подухвате, везивао за свог старијег полубрата Милана Обреновића. Војвода у Првом српском устанку, борац за ослобођење Србије од турске власти, Милош је био један од ретких устаничких вођа који после слома устанка није напустио Србију. Оставши с народом, делио је с њим и тешко стање друштвеног и националног пада након поновног потпадања српског народа под турску власт. У јесен 1814. године Хаџи Продан Глигоријевић започиње побуну против турске власти. Неприпремљена, неорганизована и без учешћа познатијих народних вођа, буна је захватила пожешку, крагујевачку и јагодинску нахију, али је после смиривања буне уследио период турске одмазде.

Међутим, не могавши да трпи терор београдског везира Сулејман-паше Скопљака, народ се припремао на нову побуну. Тако су се 1815. године, на Цвети, 23. априла по новом календару, у Такову окупиле виђеније народне старешине и подигле Други српски устанак.

За вођу устанка изабран је Милош Обреновић. Започет због сукоба са Сулејман-пашом, Други српски устанак је имао две јасно дељиве етапе. Док су у првој доминирали оружани сукоби, друга се односила на настојања да се преговорима успостави мир. Зато су битке у Другом устанку биле знатно мањег интензитета и неупоредиво краће него у Првом српском устанку.

Убрзо је фазу борби заменила потреба за успостављањем што трајнијег мира. „Као што је одлука у Такову и Црнући била смела и далекосежна, исто тако било је и опредељење за мир с новим београдским везиром Марашлијом и потом, с Портом. Први и други посао (ратовање и преговори о миру) обавио је солидно, а преостао је трећи, најтежи и најзначајнији.”²⁷¹ Милошеви преговори с београдским везиром Марашли Али-пашом и турским властима били су дуготрајни, али испуњени постепеним ширењем аутономије, као и територијалним проширивањем Србије. Поред политичке мудрости, ови преговори су показали и истрајност кнеза Милоша Обреновића у остваривању државних и националних циљева. Као резултат дипломатског умећа кнеза Милоша, хатишерифом из 1830. године Србији је призната аутономија над територијама које су ослобођене у Првом српском устанку. Док се Порта није мешала у унутрашње односе у Србији, Милошу Обреновићу је посебним бератом потврђено наследно кнежевско звање. Аутономна Кнежевина Србија је новим, хатишерифом из 1833. године, проширена на још шест нахија.

Алекс Драгнић примећује да је власт кнеза Милоша „била сурова и примитивна, али је била власт. Изгледа да је осећао да се власт мора конкретизовати у лику деспота да је народ не би касније сматрао апстрактном, независном од личности властодршца. Ово се, вероватно, могло толерисати до 1830. године. Изгледа да Милош није схватио да се власт мора организовати и систематизовати. Сваки покушај да се то учини, чак и сваки писани закон, доживљавао је као покушај ограничавања сопствене власти.”²⁷²

Иако критикован због начина владања, корупције, непримереног личног и породичног живота, кнез Милош Обреновић је током вла-

---

²⁷¹ Радош Љушић, *Кнез Милош (1783-1860): државојворни владар*, Православна реч, Нови Сад, 2021, стр. 211.

²⁷² Алекс Драгнић, *Развој парламентаризма у Србији XIX века*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1989, стр. 25.

давине успео да извуче Србију из друштвеног и политичког безнађа које је настало сломом Првог српског устанка, да оствари аутономију, али и да прошири границе Србије.

Кнез Милан је најкраће владао у српској историји, свега 26 дана, од 1. до 26. јуна 1839. године, по новом календару. На место прерано преминулог Милана, на власт је дошао његов млађи брат кнез Михаило Обреновић. Иако је бератом из 1830. године, али и Турским уставом, кнезу Милошу утврђено наследно кнежевско достојанство, његов син Михаило је проглашен за изборног а не наследног кнеза. Како је још увек био малолетан, Михаило је добио и два саветника, Аврама Петронијевића и Тому Вучића Перишића.

Ограничења која су самим ступањем на престо била наметнута кнезу Михаилу произилазила су из делатности уставобранитеља, предвођених Томом Вучићем Перишићем. Окупљени у циљу ограничавања власти кнеза Милоша, уставобранитељи су настојали и да смање могућности самосталног доношења одлука новог кнеза. Зато је период прве владавине кнеза Михаила Обреновића обележен непрекидним сукобима с уставобранитељским првацима, под чијим притиском је Михаило Обреновић 1842. године и напустио власт и отишао из земље.

5.2. Влада уставобранитеља

Приликом описивања друштвених прилика, политичких појава и процеса, као и привредних активности у Србији у различитим периодима XIX века, Слободан Јовановић сваки временски период назива према владарима. Тако пише о другој владавини Милоша и Михаила, три књиге посвећује владавини кнеза и потоњег краља Милана Обреновића, а тротомну студију је написао и о влади његовог сина, краља Александра Обреновића. За разлику од свих ових периода српске политичке историје претпрошлог века, једино период власти кнеза Александра Карађорђевића Јовановић назива не према владару, већ „по називу саветника и првака који су се мирили са турским уставним диктатом 1838”²⁷³.

---

²⁷³ Милорад Екмечић, *Дуго крейтање између клања и орања: историја Срба у новом веку: (1492-1992)*, Euro-Giunti, Београд, 2011, стр. 222.

Била је то олигархијска група, која је имала претежну политичку моћ током кнежевања Карађорђевог сина Александра. „Уставобранитељима се зове она политичка странка која је извојевала Устав од 1838; оборила кнеза Милоша 1839, а кнеза Михаила 1842; довела исте године на престо Александра Карађорђевића, и под његовим именом владала Србијом све до 1858, кад је успостављена династија Обреновића.”²⁷⁴ Отуда Слободан Јовановић као период власти уставобранитеља узима две деценије, од 1838. до 1858. године. Почетне три године власти уставобранитеља, како је Јовановић назива, обележене су сукобима с кнежевима, прво Милошем а затим и Михаилом. Непрестана сукобљавања и захтеви за ограничавањем књажевске власти и њеном поделом између кнеза и Државног савета се нису задржавале само на законским покушајима, већ су настављане и кроз борбе војних формација. Док је кнез Милош Обреновић напустио власт и Србију не мирети се са поделом, до тада неограничене, кнежеве власти, кнез Михаило је, поражен од надмоћнијих снага уставобранитеља, предвођених Томом Вучићем Перишићем, био принуђен да преда власт уставобранитељској групи.

Иако Слободан Јовановић говори о уставобранитељима као о политичкој странци, њихово устројство, организација и начин деловања пре су одговарали одређењу олигархијске групе него модерне политичке партије, које у Србији настају тек након усвајања Закона о зборовима и удружењима из 1881. године. Уставобранитеље су чинили ранији учесници у политичким збивањима за време кнеза Милоша и кнеза Михаила, али и трговци, а на челу ове групе налазило се неколико истакнутих личности, међу којима су се издвајали Тома Вучић Перишић, Аврам Петронијевић, браћа Стојан и Алекса Симић, отац и син Илија и Милутин Гарашанин.

Ако су доба од 1839. до 1842. године обележиле уставобранитељске борбе за одржавање власти кнежева Милоша и Михаила у границама уставности и законитости, период власти кнеза Александра Карађорђевића се значајно разликовао. Дошавши на власт вољом уставобранитеља, кнез Александар је владавину и везао за ову групу. Тако је Државни савет постао значајнији огран власти у односу на кнеза.

---

²⁷⁴ Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Издавачка књижевна Геце Кона, Београд, 1933, стр. 1.

Иако је Тома Вучић Перишић први у модерној историји Србије увео масе у политички живот, уставобранитељи нису били демократе, јер су сматрали да народне масе немају довољно знања и образовања да владају. Њихов поглед на свет је био елитистички, али су тежње ка државном устројству, реформи судства и школства, као и остварењу националних интереса српског народа представљале модернизацијски искорак. Залагали су се и за владавину права и економске слободе.

„Историјски значај уставобранитељског режима састоји се у томе, што с тим режимом настаје код нас стварање установа, настају први почечи детаљне државне организације.”²⁷⁵ Најзначајнија установа уставобранитељског режима је био суд, који је служио да заштити приватну сопственост. Док је у сваком селу постојао „примирителни”, у окружној вароши првостепени, у Београду је било седиште апелационог суда. Врховни суд је основан 1846. године, а 1855. добија и касациону власт, па је у исто време вршио улогу и врховног судског органа и касационог суда. Тако су уставобранитељи организовали вишестепено судство, а за време њихове владавине усвојен је и први грађански закон и закон о грађанско-судском поступку. Међутим, и поред правног уређења читавих области људског деловања, Слободан Јовановић истиче да је проблем представљао недостатак образованих људи из правних наука. Зато су судијску функцију обављали „људи неписмени, или једва школовани, - или, ако с вишом спремом, онда са спремом философском или богословском, али не правном”²⁷⁶. Године 1851. два председника првостепених судова су били неписмени, двојица су знали само да се потпишу, десеторица су завршили основну школу, тројица гимназију, један богословију и филозофију, али ниједан није био правник. Тако је у време доношења Грађанског закона само један од председника судова дипломирао право. „Тројица су била неписмена, а десеторица писмена тек толико да се могу потпишу.”²⁷⁷

Недовољно правника који би обављали судијски посао пратио је и недостатак адвоката школованих у области права. У таквој ситуацији адвокатски посао су вршили државни чиновници, секретари, писари, учитељи, али је 1843. године државним чиновницима забрањено

---

²⁷⁵ Исто, стр. 9.

²⁷⁶ Исто, стр. 42.

²⁷⁷ Исто, стр. 22.

бављење адвокатским пословима. Према Јовановићевом мишљењу, други недостатак уставобранитељског судства тицао се спорости суђења. „Али какав-такав, с колебљивом организацијом; дуго година без поступка, после с рђавим поступком; без стручног особља: без организивног адвокатског реда, - суд је стављен на ноге.”²⁷⁸

Поред установљавања вишестепеног судства, уставобранитељски режим је правно уредио и положај чиновништва. За време владавине кнеза Милоша Обреновића чиновници су сматрани кнежевим личним слугама, који су обављали и послове у његовој кући и домаћинству, а када су се бавили чиновничким обавезама, нису имали сталну дужност, већ су, према кнежевој вољи, мењали различите послове, при чему су без икаквог реда могли да напредују или да, с друге стране, изгубе звање, чак и посао. „Милошеви противници су пре свега желели да побољшају статус државних чиновника, јер су и сами искусили шта значи бити у његовој служби.”²⁷⁹

Насупрот таквом стању чиновништва, за време владавине кнеза Михаила и кнеза Александра Карађорђевића, усвајањем неколико уредби, правно је уређен положај чиновника. Како би неко постао државни чиновник, било је неопходно да буде квалификован, а устављен је и јасан начин напредовања, док се звање могло изгубити искључиво судским путем. Тако је чиновнички положај постао сталан. Поред сталности, чиновници нису плаћали главницу, ни порез на плату, већ само порез на непокретна имања који, иако је био сразмеран вредности имовине, „али и код најбогатијих он износи врло мало”²⁸⁰.

Насупрот народним масама, стајали су чиновници. Образованији од других, бирократе су чиниле друштвену интелигенцију. Ипак, за „добру бирократију тражило се троје: (1) створити чиновништву сигуран правни положај; (2) развити његове професионалне способности; (3) држати га под чврстом дисциплином. Под уставобранитељима био је испуњен само први од три услова.”²⁸¹

---

²⁷⁸ Исто, стр. 25.

²⁷⁹ Алекс Драгнић, *нав. дело*, стр. 36.

²⁸⁰ Драгослав Јанковић, *нав. дело*, стр. 98.

²⁸¹ Слободан Јовановић, *Уставобраништво и њихова влада*, Издавачка књи-
жарница Геце Кона, Београд, 1933, стр. 74.

Ако су уставобранитељи судство сматрали најзначајнијом уставном њиховог режима, школе су биле друге по значају. Док су средства за изградњу зграда основних школа обезбеђивале општине, плате учитеља су се од 1841. године исплаћивале из посебно организованог, школског фонда. Слободан Јовановић износи податке из којих се види да се број основних школа и ученика из године у годину увећавао. Тако су школске 1835/1836. биле 72 школе с 2.514 ђака, 1845/1846. 213 школа и 6.201 ученик, а 1857/1858. 343 школе и 10.518 ђака.²⁸² Међутим, и поред увећања броја основних школа, чак две трећине општина нису имале основну школу. Тако су школске 1855/1856. године само 334, од 1.158 општина у Србији, имале основну школу.²⁸³

Описујући основне школе у Србији тог доба, Јовановић наводи да су оне имале два значајна недостатка. Ако се први тицао недовољних зарада учитеља, због чега су ту делатност обављали чак и богослови, сматрајући га за само привремени посао, други је подразумевао смањење броја ученика.

За разлику од основних, све средње школе је финансирала држава. У време уставобранитеља постојала је једна виша гимназија са седам разреда и три полугимназије. Иако број гимназија за време уставобранитеља није повећан, продужено је гимназијско школовање, а законски је уређен и начин њиховог рада. Законом од 1844. године, који је написао песник и драмски писац Јован Ст. Поповић, српски и латински језик су се сматрали главним предметима гимназијског образовања, а последња два разреда гимназије називала су се „разредима човечности”, у којима се учила реторика, поетика, толковање стихотвораца, словенска, грчка и римска митологија.

Овакво устројство гимназија трајало је до 1853. године, када је учени Србин из Војводине Платон Симоновић променио начин њихове организације. Тако су, уместо два, уведена три виша разреда гимназије, који се више нису називали разредима човечности. Укинута су предмети као што су митологије и толковање стихотвораца, уведени су историја српске књижевности и физика као нови предмети, а математика и језици су се више проучавали него раније.

Законом од 1844. године уређен је и начин организације лицеја, као више школе. Лицеј је имао два одељења: правно и филозофско.

---

²⁸² Исто, стр. 80.

²⁸³ Исто.

Поред лицеја, држава је младе и талентоване људе, од 1839. године, слала и на школовање у иностранство, настојећи да тако обезбеди стварање вишег чиновничког staleжа. О томе колико је школовање младих људи значило српској држави у настајању, говори и податак да се чак 70 одсто српске интелигенције у XIX веку школовало у иностранству.²⁸⁴ „Они су били професори на Великој школи, прваци политичких група и каснијих модерних странака, али и посланици, министри и председници влада.”²⁸⁵

Ипак, Јовановић подсећа да су почетни знаци незадовољства уставобранитељском владавином настали међу професорима и ученицима. „Уставобранитељи, који су се толико старали о просвети, дочекали су да се као прави резултат њиховога просветитељског рада, јави једна либерална интелигенција, непријатељски, расположена против њихове владавине.”²⁸⁶

За време владавине уставобранитеља, Уставом од 1838. године проглашена је слобода трговине, грађени су путеви, али су занати били недовољно заштићени услед ниских царинских стопа које је Порта потписала с Аустријом. Док су сељаци још од доба прве владавине кнеза Милоша постали слободни, насупрот неретко спомињаном укидању феудалних односа као тековини власти кнеза Милоша, Слободан Јовановић је истицао да је аграрна реформа имала и негативне ефекте, јер је произвела уситњеност имања. „Ослобођен, сељак је у исто време био остављен сам себи, радећи како је сам знао и умео. Без великих спахијских имања, без угледних државних добара, оцепљен од просвећеног света, он није имао ни од кога ништа да научи.”²⁸⁷ Тако је читава привредна историја Србије до Првог светског рата била „у знаку политичких напора државе да заштити малог парцелног сељака од пропадања и онемогући стварање класе великих земљишних поседника”²⁸⁸.

---

²⁸⁴ Љубинка Трговчевић, *Планирана елиџа: о сџуденџима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт, Службени гласник, Београд, 2003, стр. 44.

²⁸⁵ Предраг Терзић, *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и џолиџичкој елиџизма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2018, стр. 80.

²⁸⁶ Слободан Јовановић, *Уставобраниџељи и њихова влада*, Издавачка књиџарница Геџе Кона, Београд, 1933, стр. 109.

²⁸⁷ Исто, стр. 133.

²⁸⁸ Милорад Екмечић, *Сџварање Јуџославије: 1790-1918, књиџа 2*, Просвета, Бе-

Ипак, омогућавањем слободне трговине у време уставобранитеља напредује увоз, али и извоз српских пољопривредних производа, поготово стоке. Тако је од 1843. до 1858. године извоз из Србије више него удвостручен, од 8.960.000 повећан је на 18.666.000 динара, при чему се натполовична вредност извоза односила на свиње.²⁸⁹

Међутим, сукобљен с Државним саветом, без подршке у масама, кнез Александар Карађорђевић је 1858. године заказао Светоандрејску скупштину. На тој скупштини Карађорђевићев син је смењен с престола, а остарели кнез Милош Обреновић је поново дошао на власт. „Тако је завршено кнезовање Александра Карађорђевића. Он је пао, имајући против себе Скупштину, добар део Савета, и све министре. Војска му је остала верна, али, у одсудном часу, њоме није имао ко да командује. Слаб владалац, Карађорђевић је оборен поглавито стога што га је било лако оборити.”²⁹⁰

Падом Александра Карађорђевића завршена је и владавина уставобранитеља. Елитистички оријентисана, група уставобранитеља није покушавала да покрене народне масе и уведе их у друштвене и политичке процесе кроз проширење бирачког права, већ је ограничавање кнежеве власти везивала за борбу Државног савета против кнеза. Иако олигархијска политичка организација, Слободан Јовановић наводи да су уставобранитељи значајно допринели развоју судства, отварању и осавремењавању програма основних и средњих школа, а за време њихове владавине први млади студенти из Србије су отишли на школовање у иностранство. Развијали су путну инфраструктуру и залагали се за остваривање економских слобода, али су недовољно високе царине и уситњени поседи онемогућили значајнији напредак занатства и пољопривреде.

5.3. Други период владавине Милоша и Михаила

Против кнеза Александра Карађорђевића биле су уједињене већина у Државном Савету и скупштинска већина, али његов избор је била одлука коју је донела Светоандрејска скупштина, без

оград, 1989, стр. 61.

²⁸⁹ Драгослав Јанковић, *нав. дело*, стр. 90.

²⁹⁰ Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Издавачка књи-
жарница Геце Кона, Београд, 1933, стр. 468-469.

консултација са Саветом, чији су истакнути чланови били Тома Вучић Перишић и Илија Гарашанин. „Као главна личност саветске странке сматрао се Гарашанин, а као главна личност скупштинске странке Стевча Михаиловић, уз кога се увек помињао и Јеврем Грујић.”²⁹¹ Док су у Савету седели конзервативци, скупштина је била подељена на посланике по положају, који су махом били конзервативни, и изабране посланике, углавном либералног усмерења.

„Постојала је неодољива народна жеља да се врати Милош, чији су греси сада били заборављени или опроштени.”²⁹² Изабравши 11. децембра 1858. године Милоша Обреновића за кнеза Србије, Светоандрејска скупштина је тражила да Порта потврди његов избор. Потврда је стигла 3. јануара наредне, 1859. године. Дошавши на власт, кнез Милош се окренуо народним масама. „Изгледа да је Милош имао два основна политичка циља: да утврди власт и да удовољи сељацима.”²⁹³

Одвојен од козервативне групе, Милош Обреновић се, међутим, није приклонио либералима, већ се окренуо народу. „Милошева рестаурација претворила се у народни покрет против бирократа и зеленаша, што је њему добродошло пошто му је била потребна подршка у настојањима да се ослободи Порте и бирократа.”²⁹⁴ Наставио је да попушта народним захтевима, али није успео да састави заједничку Владу конзервативаца и либерала. У либералној групи, поготово млађим посланицима, видео је конкуренцију, па их је искључио из Народне скупштине. Зато је почео да влада с људима који су припадали различитим политичким групама. Милош је био старији, „али принцип старости није претрпео измене. Но ускоро се над министрима осетила стара ћуд Господарева: он их почео брзо мењати, нарочито у ресору мин. Унутр. Дела (где су се смењивали; после Јовановића: Ј, Грујић, Вл. Вујовић. Ђ. Миловановић) и у мин. Правосуђа (где је, после Угричића, дошао: Мар. Радовановић, Јов. Филиповић, Ј, Грујић, најпосле стари Матеја Симић, звани „црвени”)”²⁹⁵.

²⁹¹ Слободан Јовановић, *Друја влада Милоша и Михаила*, Издавачка књижевница Геце Кона, Београд, 1933, стр. 3.

²⁹² Стеван К. Павловић, *Србија: историја иза имена*, Клио, Београд, 2004, стр. 57.

²⁹³ Алекс Драгнић, *нав. дело*, стр. 51.

²⁹⁴ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана: 1804-1945*, Клио, Београд, 2004, стр. 120.

²⁹⁵ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Књ. 1, Од Свето-Андрејске Скупштине до пројаве независности Србије: 1858-1878*, Геца Кон, Београд, 1923, стр. 61. Мисли се на Миливоја Јовановића, Јев-

Тако ниједна политичка организација, као ни њихови прваци, нису имали готово никакав политички утицај за време друге Милошеве владавине. Како пише Слободан Јовановић, кнез Милош „је задржао Савет, јер га није могао укинути, али то је био Савет без угледа и моћи, који је постојао само по имену. Министри су били сведени на положај директора канцеларије и лишени сваког политичког значаја. Крај Милоша, ниједна самостална власт није могла постојати и развијати се; свака је стала да опада, и да се измеђе у једну врсту његове личне писарнице.”²⁹⁶

Иако се кнез Милош Обреновић понашао и владао диктаторски, парадоксално, његова моћ је произилазила из воље тог истог народа. Зато је такав режим Јовановић означио плебисцитарном монархијом, а самог Милоша одредио као „рођеног вођа гомиле”²⁹⁷. Несталан у размишљањима, честих промена ставова, кнез Милош је владао без јасног правца деловања и тако изазивао негодовања у свим политичким групама. „Његова владавина постала је брзо несносна и конзервативцима и либералима. Његова је владавина била деспотизам, и то онај најгоре врсте: деспотизам превртљив.”²⁹⁸

Када је септембра 1860. кнез Милош преминуо, на власт, други пут, долази његов син Михаило. „Ако је име Старога кнеза било оличење принципа народног ослобођења а он представник хероизма из прошлости име Кнеза Михаила важило је као оваплоћење народних нада и уздања у будућности.”²⁹⁹

Дочекан с великим надама, „Михаило је, од првога дана, дао на знање да он није један владалац који влада, али не управља. Он је хтео и да влада и да управља”³⁰⁰. Насупрот оцу, који је био окренут народу

рема Грујића, Владислава Вујовића, Ђорђа Миловановића, Јевтимија Угричића, Маринка Радовановића и Јована Филиповића. Група аутора, *Влада Србије: 1805-2005*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 100.

²⁹⁶ Слободан Јовановић, *Друја влада Милоша и Михаила*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1933, стр. 132.

²⁹⁷ Исто, стр. 132-133.

²⁹⁸ Исто, стр. 136.

²⁹⁹ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у друјој њоловини деветнаестог века. Књ. 1, Од Светио-Андрејске Скупштинине до њројласа независности Србије: 1858-1878*, Геца Кон, Београд, 1923, стр. 65.

³⁰⁰ Слободан Јовановић, *Друја влада Милоша и Михаила*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1933, стр.239.

и из његове подршке обезбеђивао политичку моћ потребну да влада, кнез Михаило је избегавао мешање с народом, али и обраћање масама. Одвојивши се од народних маса, настојао је да установи разлику између кнеза и његовог двора у односу на све друге људе и установе у земљи. Монархија се тако уздизала. Поред осталог, уводе се и народни празници и установљава прво српско ордење. Ипак, „највеће његово достигнуће било је стварање народне војске 1861. године”³⁰¹.

Променивши однос према народу, Михаило није мењао начин опхођења према министрима. Као и за време кнеза Милоша, министри су и у Михаилово време остали пуки извршиоци кнежеве воље, али промене у министарском саставу нису биле правило. Иако без снаге да самостално доносе одлуке, министри су их, наводи Јовановић, беспоговорно извршавали, при чему њихови чиновници нису могли да преиспитују одлуке које су им преносили људи који су се налазили на челу министарстава. Како су сви појединачно били одговорни само кнезу, међу њима није било сарадње, па су неретко одлуке и извештаји различитих министарстава били потпуно неусклађени.

Слободан Јовановић примећује да је кнез Михаило „хтео да буде деспот просветитељ као Фридрих велики”³⁰². Образован, достојанствен, аристократског понашања, издвајао се како од народа тако и од претходних српских владара. „Михаило је ишао путем који је себи одредио још као незрео младић. Ти унутрашњи импулси налагали су му охолу узвишеност.”³⁰³

Међутим, Јовановић пише и да кнез Михаило није имао довољну интелигенцију за политичке подухвате које је започео. Његова почетна спасилачка популарност и обећање законитости као основног начела функционисања државне управе схваћени су као отклон од Милошевог деспотизма. Ипак, с временом је Михаилова популарност прерастала у своју супротност. „Ако је доцније тај режим изгубио популарност, то је било стога што се с њиме било отерало у крајност.”³⁰⁴

За време владавине и Милоша и Михаила Обреновића постојала

---

³⁰¹ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана: 1804-1945*, Клио, Београд, 2004, стр. 122.

³⁰² Слободан Јовановић, *Друја влада Милоша и Михаила*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1933, стр. 250.

³⁰³ Симо Ц. Ђирковић, *Кнез Михаило Обреновић: животи и политици*, Дерета, Београд, 2011, стр. 191.

³⁰⁴ Слободан Јовановић, *Друја влада Милоша и Михаила*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1933, стр. 257.

је супротност политичких група, која је прерасла у борбу. „Од повратка кнеза Милоша, па до смрти кнеза Михаила, у 1868. години, страначка борба, у колико је губила од свога династичнога значаја, у толико је више постајала начелна у призрењу земаљског уређења. Ту нову начелну борбу водиле су две странке: велико-либерална и умерено-либерална, или као што се радо звала *најредњачка*. Прва, састављена од људи 1858. године, ослањала се на кнеза Милоша, и тежила је да одмах заведе у још млађаној Србији све слободе, које су постојале на западу Европе; друга је хтела у завођењу слобода практичну поступност удешену према политичком развијању самога народа и духу његовом; и та је налазила у кнезу Михаилу свој ослонац.”³⁰⁵

Док је интелигенција као главне замерке режима кнеза Михаила Обреновића износила непостојање слободе штампе и изостанак одговорности министара према Савету или Народној скупштини, народ се бунио због увећања пореза, обавеза према новоустановљеној народној војсци и понашања чиновника. Кнез Михаилу је сматрао да народне масе нису ни довољно образоване нити имају довољно богатства да би могле да остваре политичка права и слободе.

„Запрепашћен економском и културном неразвијеношћу коју је затекао када се вратио кући, Михаилу је веровао да само просвећени апсолутизам може да доведе до владавине закона и материјалног благостања.”³⁰⁶ Тако је недостатак политичких капацитета захтевао увођење режима просвећеног апсолутизма, који би омогућио развој земље. Ипак, иако већина становништва није могла да испуни ни образовни ни имовински цензус, „Михаилов режим, објављен као режим законитости, претварао се све више у режим полицијске стеге; министри и њихови чиновници уздизали су се над народом као једна господарска класа; Србија је постајала налик на једну бирократску деспотију немачку из XVIII века, или на једну царистичку Русију у маломе”³⁰⁷.

---

³⁰⁵ Чедомир Попов (прир.), *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца 1877. године*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997, стр. 90.

³⁰⁶ Стеван К. Павловић, *Србија: историја иза имена*, Слио, Београд, 2004, стр. 64.

³⁰⁷ Слободан Јовановић, *Друџа влада Милоша и Михаила*, Издавачка књижевница Геце Кона, Београд, 1933, стр. 276.

5.4. Власт Милана Обреновића

Након убиства кнеза Михаила, на престо је ступио унук господара Јеврема Обреновића, брата кнеза Милоша, малолетни Милан. Рођен је 1854. године у Молдавији, од оца Милоша Обреновића и мајке Марије Катарци. Његов отац Милош је завршио војну школу у Берлину и једно време је био официр у пруској војсци. „Живео је неуредно, - коцкао се, јурио за женама, био распикућа.”³⁰⁸ Није дуго ни живео. „Умро је млад, од туберкулозе, 1860, и оставио иза себе огромне дугове. Када је постао кнез, Милан је имао да плаћа очеве дугове још из 1848.”³⁰⁹

За Миланову мајку Марију Катарци, Слободан Јовановић пише да је била једна од најлепших жена у румунској аристократији, која се од Милоша Обреновића развела непосредно након Милановог рођења. „Од тада њен живот није био много бољи него живот њеног мужа.”³¹⁰ Њена веза с кнезом Кузом је била јавна. Сматрајући да Марија није способна да правилно васпитава свог сина, кнез Михаило је преузео бригу о деветогодишњем рођаку. Послао га је у Париз, где му је за учитеља пронашао Француза Хиета, некадашњег професора Универзитета у Гану.

Када је дошао код учитеља Хиета, Милан је био „размажено и запуштено бојарско дете. Код њега је подједнако било занемарено и телесно и духовно и морално васпитање”³¹¹. Иако размажен и без могућности да дуго одржи пажњу, био је бистрог ума и досетљив, искрен, чак и наиван. Ипак, таквог дечака професор Хиет је несебичним трудом успео да припреми, тако да је Милан у јесен 1867. могао да упише неки париски Лицеј.

Међутим, смрт кнеза Михаила је помела планове за Миланово даље школовање. Уместо да упише лицеј у Паризу, вратио се у Београд и ступио на престо. Приликом доласка у српску престоницу с Миланом је дошао и професор Хиет, који наредне године умире, а за новог учитеља младом кнезу изабран је дубровачки песник Медо Пуцић,

---

³⁰⁸ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књиџа њрва*, Геца Кон, Београд, 1934, стр. 270.

³⁰⁹ Исто, стр. 271.

³¹⁰ Исто.

³¹¹ Исто, стр. 272.

који је своје ангажовање пре сматрао за синекуру него за одговоран посао васпитања, још увек малолетног, владара. „Без матере, без васпитача, сам с ордонансима и лакејима у великом празном двору, Милан је живео више или мање како је хтео. На часове је долазио тачно и задатке је радио уредно, али осем школских књига читао је још само новине. Слободно време употребљавао је на игру; у својој петнаестој години још је куповао играчке, - пушке, сабље, добоше. Трчао је по дворској башти прљав, и блатњав, и ловио врапце.”³¹² Слободан Јовановић пише да је његова околина примећивала две Миланове особине, које су биле наглашене. Ако је прва била рана бистрина, друга се односила на нервозни страх.³¹³

Како је приликом ступања на власт имао свега тринаест година, Милан није могао самостално да влада. Зато је именовано трочлано намесништво, које су чинили Миливоје Петровић–Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић. Две снажне личности, од ауторитета и политичког искуства, Блазнавац и Ристић су били стварни владари до стицања пунолетства младог кнеза. Међутим, када је марта 1873. године Блазнавац преминуо, Милан се морао ослонити на неког државника од ауторитета. Слободан Јовановић наводи да је избор могао да се сведе само на једног од два таква политичка ауторитета - некадашњег намесника Јована Ристића или конзервативног политичара Јована Мариновића. „Милан се обратио на Ристића. Мариновић му је зацело био симпатичнији, али Ристић је имао стечено право на владу.”³¹⁴ Тако је Јован Ристић, после Блазнавчеве смрти, постао председник Владе.

Међутим, Ристићева влада је трајала мање од седам месеци, до новембра 1873. године. Јовановић описује да је Ристићев одлазак с власти кнез Милан Обреновић „схватио као прави почетак свога пунолетства. Све докле је иједан од старих намесника био покрај њега, он се осећао тугорисан. После Ристићева пада, он покушава да влада сасвим самостално”³¹⁵. Јован Ристић ће, ипак, бити министар иностраних послова у влади Стевче Михајловића, али ће и још два пута

---

³¹² Исто, стр. 276-277.

³¹³ Исто, стр. 277.

³¹⁴ Исто, стр. 285.

³¹⁵ Исто, стр. 300.

формирати кабинет - први је трајао од октобра 1878. до новембра 1880. године, а други током 1887, од јуна до краја године.³¹⁶

Као министар иностраних послова, Јован Ристић је са кнезом Миланом блиско сарађивао у оба српско-турског рата. Ослањајући се у спољној политици првенствено на званичну Русију, али и на руске добровољце које је предводио генерал Михаил Черњајев³¹⁷, Србија је у Првом српско-турском рату показала значајне недостатке у устројству народне војске и начину командовања њених официра, као и немогућност остварења идеје о општем балканском устанку. Србија је у рат могла да уђе с народном војском од 220.000 војника и само 325 официра.³¹⁸ „Кнез Милан и Ристић били су више `мирнодопске` него ратне величине. Кнез Милан је имао велику брзину и бистрину мишљења, Ристић много присебности и разложности, ниједан и други није имао ону нарочиту енергију и оно нарочито одушевљење које се тражи од једнога ратног вођа. Нешто од ове енергије и одушевљења имао је Черњајев.”³¹⁹

Уласком Русије у Други рат, Србија се ставила на руску страну. Ако током Првог српско-турског рата није успела да се територијално прошири на Босну, заузимање Ниша, Пирота и Враћа у другом ратном подухвату омогућило је Србији касније освајање Македоније. „Ратови с Турском увукли су нашу државу у вртлог велике европске политике. Неискусни и невешти, ми смо чинили погрешке на свакоме кораку. Ми нисмо умели одмах да се нађемо у односима између славенофила и руске владе, - у односима између Русије и Аустрије.”³²⁰

Ушавши у односе међу великим силама још током Првог српског устанка, Србија је тек на Берлинском конгресу 1878. године добила независност. Раније везан за Русију, кнез Милан се након Санстефанског уговора разочарао у дојучерашњу савезницу, која је дала

---

³¹⁶ Александар Милосављевић, Предраг Терзић, „Јован Ристић и нововековни препород српске државности”, *Српска њолиџичка мисао*, Vol. 64, број 2/2019, стр. 303-324.

³¹⁷ За утицаје славенофила на Србе, видети: Алексеј Степанович Хомјаков, *Србима њосланица из Москве*, Залотоусти, Београд, 2006.

³¹⁸ Милорад Екмечић, *Оїледи из иѕџорије*, Службени лист СРЈ, Београд, 1999, стр. 154.

³¹⁹ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књиџа друџа*, Геџа Кон, Београд, 1934, стр. 92.

³²⁰ Исто, стр. 242.

подршку формирању Велике Бугарске на рачун српских територија. „Аустријско држање на Берлинском конгресу пробудило је у њему наду да бисмо могли наћи код Аустрије искреније потпоре него код Русије... На те мисли он се враћа и почетком 1880. Он је уверен о потреби српско-аустријског споразума јаче него икада.”³²¹

Отуда је уследио велики спољнополитички обрт, који је произвео и промену унутрашњег курса. „Кнез је мислио да се ослобађа `турска` Ристића и Либерала; Аустро-Угарска је ишла за својим користима; а опозиција је желела да дође до превласти, за којом је – кроз више година, нама већ довољно познате борбе – толико жудила. И све троје су успели.”³²² Тако је на место Јована Ристића, који као председник Министарског савета није хтео да у Трговинском уговору омогући Аустро-Угарској клаузулу највећег повлашћења без узајамности, главну политичку потпору кнез Милан Обреновић добио у младоконзервативној групи, окупљеној око часописа *Видело*. Формирањем првих модерних политичких партија у Србији, од ове групе настаће Напредна странка.

Повезани заједничким интересима опстанка на власти, напредњачка влада и кнез Милан су се бавили различитим политичким питањима. Док је кнез инсистирао на везивању за Аустро-Угарску у спољној политици, што је био и услов доласка Пироћанчевог кабинета на власт, напредњачка влада је узела примат у унутрашњој политици. После потписивања Трговинског уговора, уследило је и политичко повезивање с Двојном монархијом. Слободан Јовановић наводи да су две одредбе овог уговора биле најзначајније за Србију. Ако се прва односила на аустроугарско право да анектује Босну и Херцеговину када буде дошло време за то, друга је наводила да се евентуалном уједињењу Кнежевине Бугарске и Источне Румелије неће противити Русија, Аустро-Угарска и Немачка, као чланице Тројецарског савеза. Поред тога, Аустро-Угарска се Тајном конвенцијом обавезала и да призна Србију, када буде проглашена, за краљевину³²³, али и да утиче

---

³²¹ Исто, стр. 297.

³²² Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, књ. 2, *Од пројаве независности Србије до абдикације краља Милана: 1878-1889*, Геца Кон, Београд, 1924, стр. 111.

³²³ Србија је за краљевину проглашена одлуком Народне скупштине од 6. марта 1882. године, по новом календару.

на то да то учине и друге велике силе. Тиме је српска држава добила политичку подршку у међународним односима, али „она је тражила неко право надзора над нашом спољашњом политиком”³²⁴, јер без претходног споразума с Аустро-Угарском Србија није могла да преговара или потписује уговоре с било којом другом земљом.

О односу краља Милана према политичким партијама писао је некадашњи првак Радикалне странке Пера Тодоровић: „Краљ Милан је био страсан човек, страсан политичар, па када се умешао у партијске борбе, он је био и страсан партизан!”³²⁵ Насупрот блиском односу с Напредном странком, ставови и деловање радикала су били супротстављени политици Милана Обреновића.³²⁶ Тежња ка стварању модерне, стајаће уместо народне војске, подразумевала је и да се старе пушке прикупе од народа, али и да ново оружје не буде подељено војним обвезницима, већ да се чува у магацинима. Међутим, прикупљање пушака јула 1883. године радикали су представили као припрему за државни удар. „Државни удар био је тежак стога што је према малобројној стајаћој војсци стајала многобројна народна војска. Ако би се народној војсци одузело оружје, краљ Милан са стајаћом војском лако би извршио државни удар.”³²⁷

Ипак, насупрот најављиваног владиног државног удара, уследила је Тимочка буна, коју су предводили радикалски прваци у црноречком, алексиначком и књажевачком округу. „Побуну против законите обавезе прикупљања оружја, а самим тим и против начела владавине права, започели су сељаци тимочког краја 1883. године. Иако је било још много појединачних и нешто мање колективних супротстављања владавини права, Тимочка буна је остала најмасовнији и најбруталнији акт сукоба модерног принципа владавине права и супротних тежњи широких маса.”³²⁸

---

³²⁴ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књиџа друџа*, Геца Кон, Београд, 1934, стр. 335.

³²⁵ Пера Тодоровић, *Српска сџвар у Сџварој Србији: усџомене на краља Милана*, Службени лист СРЈ, Београд, 1997, стр. 174.

³²⁶ За идеологију Народне радикалне странке и њеног лидера Николе Пашића, видети: Андреј Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића: формирање и еволуција (1868-1891)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

³²⁷ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књиџа џрећа*, Геца Кон, Београд, 1934, стр. 118.

³²⁸ Предрог Терзић, *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и џолиџичкој елиџизма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2018, стр. 148.

Док су српско-турски ратови у крајњем омогућили стицање независности Србије, бугарско уједињење је било повод за рат, који је Србија водила 1885. године. Радило се о недовољно промишљеном и неприпремљеном ратном походу, који се завршио губитком у бици на Сливници. Војно поражена, Србија је, ипак, уз помоћ Аустро-Угарске, успела да спречи територијална давања и друге штете као последицу војног пораза.

Сумирајући карактерне црте и резултате владавине првог српског нововековног краља Милана Обреновића, Слободан Јовановић наглашава да, ако „се за њега не може рећи да је био рђав човек, може се рећи да је био неблагородна природа”³²⁹. Недостатак моралне дисциплине, чврстине карактера и осећаја за дужност, омогућавали су му да посао владоца обавља „на махове”, без континуиране преданости у раду. „За истрајнији рад није био.”³³⁰

Политички противници краља Милана истицали су тиранску природу његове владавине. Претерујући у оцени негативних особина владавине Милана Обреновића, радикали су га се плашили, али су га и нападали свим могућим средствима. Ипак, за време његове владавине „било је, без сумње, незаконитости, насиља, и крвопролића, али свега је тога било и у доцнијим демократским режимима. Тиранија краља Милана није прелазила нашу обичну меру; много јача и неподеснија од ње била је тиранија кнеза Михаила; краљу Милану недостајало је достојанство и систематичност великих тирана. За њега би се пре могло рећи да је био деспот, а не тиранин”³³¹.

Интелигентан, доброг памћења, али и нестрпљив, његове оцене људи биле су оптерећене љутњом, која га је неретко обузимала и тако кварила његово расуђивање. Иако није показивао значајније интересовање за науку, разумео је техничка питања и успевао да у историјску и логичку везу стави временски и просторно удаљене догађаје.

Док се његовој интелигенцији није могла приговорити могућност промишљања чак и значајнијих друштвених и политичких подухвата, потешкоће су произилазиле из несталности Милановог карактера, који није био кадар да истрајно дела у смеру њиховог остварења.

---

³²⁹ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књижа њрећа*, Геца Кон, Београд, 1934, стр. 497.

³³⁰ Исто.

³³¹ Исто, стр. 499.

„Бојарско дете, живо, бистро, распуштено, Милан Обреновић развио се на престолу у деспота врло интелигентног, али његови слаби нерви, наслеђени од распусних родитеља, издали су га врло брзо, и он се срушио одмах, после неколико покушаја врло високог узлета”³³², закључује Слободан Јовановић.

5.5. Доба владавине Александра Обреновића

Доневши Устав од 1888. године, краљ Милан Обреновић је попустио радикалима. Њихова дугогодишња тежња за усвајањем принципа парламентарне владавине, одговорности министара, остваривањем политичких права и слобода, а првенствено скоро општег права гласа, као и високим степеном децентрализације, остварена је уставним решењем, које се неретко назива и радикалским уставом. Тиме је краљ Милан изашао у сусрет Народној радикалној странци. Ипак, Устав од 1888. године „није био акт у складу с којим је Милан Обреновић настојао да влада, већ правни основ којим је свом сину желео да олакша владавину”³³³.

Александар Обреновић је рођен 14. августа 1876. године у Београду, као прво и једино дете Милана и Наталије Обреновић. „Био је први владар нововековне Србије рођен на престолу, тј. који је рођењем постао и престолонаследник.”³³⁴ Када је ступио на престо, краљ Александар је имао свега тринаест година. Зато је уместо малолетног краља владало намесништво које су чинили Јован Ристић, генерал Коста Протић и генерал Јован Белимарковић, а њих је, према одредбама Устава из 1888. године, именовано дојучерашњи владар Милан Обреновић. Док је и у самом саставу намесништва била видљива Миланова жеља да, бирајући пријатеље династије и своје личне савезнике, сачува утицај на младог краља, у потпуности је настојао и да Александра одвоји од мајке. То му је омогућавао и Устав од 1888.

---

³³² Исто, стр. 503.

³³³ Предраг Терзић, *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и политичкој елијизма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2018, стр. 303. Видети и: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књижа њерећа*, Геца Кон, Београд, 1934, стр. 484-487.

³³⁴ Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на њрелазу векова: сукобљени светиови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2011, стр. 19.

године, који је у члану 72, став 1. навео да, уколико је малолетни владар „дошао на престо по одступању Краљевом, о његовом ће се васпитању старати Краљ који му је предао власт”³³⁵.

Васпитач малом Александру је до септембра 1890. године био доктор Лазар Докић, кога, после подношења оставке, мења пуковник Јован Мишковић. Одлука краља Милана да сину за васпитача одреди војника произилазила је из његове жеље да се млади краљ приближи војсци и „да војску краљ Александар што више заволе”³³⁶. Нови васпитач младог Александра наглашавао је његову даровитост и бистрину, добро памћење, доброту срца, племенитост, досетљивост, али је истицао и његову заинтересованост за јела, тежњу ка играма с добитком, видљиве знаке нервозе, одвратност и журбу у писању, као и велику љубопитљивост.³³⁷ Истицао је да је млади краљ био веома пажљив на часовима, да је одлично памтио и да се за предавања марљиво припремао, али да није волео да хвата белешке.³³⁸ Од маја 1890. године, краљ Александар Обреновић је у двору живео сам, без иједног од родитеља.

Као дете разведених и сукобљених родитеља, краљ Александар је имао недостатке у моралном одгоју и васпитању. О томе Слободан Јовановић пише: „Лично, није био ни зао ни крволочан, али је патио од извесне хладноће срца и од извесног моралног слепила. Осем Драге, није волео никога. И према оцу и према матери понашао се с неприродном бездушностју и непристојношћу. Био је прикривен и лажљив,

---

³³⁵ „Устав за Краљевину Србију од 21. децембра 1888. године”, у: Миодраг Јовичић (ур.), *Устави Кнежевине и Краљевине Србије: 1835-1903*, САНУ, Београд, 1988, стр. 135.

³³⁶ Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на њелазу векова: сукобљени светиови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2011, стр. 38. О односу војске према политичкој модернизацији у време владавине Милана и Александра Обреновића, али и односу два владара према војсци, видети: Предраг Терзић, „Однос војске према политичкој модернизацији у доба владавине Милана и Александра Обреновића”, *Култура Јолиса*, број 37, година XV, 2018, стр. 43-54.

³³⁷ Сузана Рајић, „Гувернадурство генерала Јована Мишковића 1890-1983”, *Мешовића праћа*, књ. XXX, стр. 113. Предраг Терзић, *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и њолићичкој елићизма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2018, стр. 242-243.

³³⁸ Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на њелазу векова: сукобљени светиови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2011, стр. 33.

уживао је да подвали и насамари.”³³⁹ Негативне особине карактера младог краља истиче и Чедомиљ Мијатовић, који га описује као особу којој је остварење циља било изнад било каквих принципа, јер „да би добио оно што жели није се устегао да користи свако средство, како морално тако и неморално”³⁴⁰.

Сукоб краљевих оца и мајке није представљао само чин обичних породичних свађа и нетрпељивости, некадашњи краљ Милан и краљица Наталија су у току сукоба на своје стране привлачили и друге учеснике у политичком животу. Тако је Наталија ушла у сукоб с чланом Намесништва Јованом Ристићем, оптужујући га за лоше испитање малолетног Александра, а нетрпељивост бившег краља Милана према Милутину Гарашанину прерастала је реално сагледавање чињеничног стања. Тако је Милан Обреновић тврдио како је Гарашанин подстрекивао Јелену Марковић да изврши атентат на њега, а када атентат није успео, организовао је извршење убиства Јелене Марковић и Лене Книћанин.³⁴¹

Ни у спољној ни у унутрашњој политици краљ Александар Обреновић се није везивао ни за каквог савезника. Док је у међународним односима час нагињао Русији, а час се приближавао Аустро-Угарској, у земљи није имао политичку личност, партију или групу којима је био трајно окружен током читавог периода владавине. Уместо тога, приближавао се или удаљавао од оца и мајке, као и партија и политичара, производећи неретко њихове спорове и сукобљавања, али и савезништва и поделе. „Не волећи никога и не разликујући зло од доброга, он је држао да му је све допуштено и да се може са сваким титрати; због тога при крају своје владе био је скоро од целог света остављен.”³⁴²

Приликом самих почетака Александрове владавине, највећи утицај на младог владара имао је његов учитељ Лазар Докић, да би већ

---

³³⁹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књија шрећа*, Геца Кон, Београд, 1936, стр. 379.

³⁴⁰ Чедомиљ Мијатовић, *Успомене балканској дипломатије*, Радио телевизија Београд, Београд, 2008, стр. 138.

³⁴¹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књија прва*, Геца Кон, Београд, 1934, стр. 259-261. Предраг Терзић, *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и њојичкој елијизма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2018, стр. 247.

³⁴² Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књија шрећа*, Геца Кон, Београд, 1936, стр. 379.

крајем 1893. године, након Докићевог одласка с тог места, Милан Обреновић преузео доминантну улогу утицаја, која је трајала до пролећа 1895. године. После тога краљ Александар делује под утицајем мајке, краљице Наталије, али се наредне јесени поново враћа оцу.³⁴³

Сишавши с власти, Милан Обреновић није желео да у потпуности заврши владарске дужности. Очекивао је да ће слободоумни устав, коме су прваци Народне радикалне странке тежили, показати немогућност практичне примене и да ће се у тој ситуацији створити потреба за Милановим повратком на власт. Ипак, то се није догодило, па је после државног удара маја 1894. године укинут Устав од 1888. године и на снагу враћен стари, Намеснички устав. У раскораку између родитеља, краљ Александар се 1897. године измирио с оцем, што је омогућило и враћање краља Милана у земљу, а значило је и његов повратак на власт. Тако је бивши краљ Милан постао командант Активне војске. „Да не претичемо догађаје, додаћемо само овде: да је Краљ Милан остао на положају Команданта активне војске две и по године, представљајући за све то време према сину своје млађег, према влади једну велику силу, а према војци команданта, са улогама и понашањем, које се тачно управљало према његовим личним симпатијама и антипатијама на спрам сваког појединца у офиц. кору.”³⁴⁴ Милан Обреновић је отуда утицајем и улогом у државном апарату превазилазио додељену му улогу. „Изгледало је да краљ Александар задржава за себе само грађанску управу, а војну преноси на свог оца”³⁴⁵, приметио је Слободан Јовановић.

Смена утицаја краљевих родитеља доживела је крај Александровим приближавањем и каснијом женидбом краљицом Драгом. Њен утицај на младог краља био је велик, готово пресудан. Слободан Јовановић о томе пише: „Краљица Драга није била само жена свога мужа, него савладарка.”³⁴⁶

---

³⁴³ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књиџа група*, Геца Кон, Београд, 1935, стр. 239.

³⁴⁴ Живан Живановић, *Полиџичка историја Србије у другој њоловини девейнаесџој века. Књ. 4, Група њоловина владавине краља Александра и до уџашења динасџије Обреновића: 1897-1903*, Геца Кон, Београд, Издавачка књиџарница Геце Кона, Београд, 1925, стр. 24.

³⁴⁵ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књиџа група*, Геца Кон, Београд, 1935, стр. 250.

³⁴⁶ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књиџа џрећа*, Геца Кон, Београд, 1936, стр. 43.

Јовановић сведочи и да се, приликом политичких прорачуна, Александар Обреновић уздао у људску себичност и кукавичлук. Уживао је у сплеткама и комбинацијама, али му је „недостајала интуиција, брзо и непосредно схватање стварности”³⁴⁷. Успешно издевши први државни удар „озго”³⁴⁸, 1. априла 1893. године, по старом календару, помислио је да може наставити да влада по сопственом нахођењу, а да сви други учесници у друштвеном и политичком животу треба да се руководе његовим мишљењем. Код људи је посматрао само негативне особине, а, рачунајући на њихов егоизам и слабости духа, покушавао је да оствари своје политичке циљеве.

Одвојеност од моралних принципа и недостатак дубље повезаности с људима, неразумевање њихових емоција, потреба и склоности, претвориле су га у прорачунатог владара, који се према другим људима понашао као према објектима, не схватајући „да народ није кутија лутака, него један слабо заграђени зверињак”³⁴⁹. Управо су једнострано посматрање људске природе, ослоњеност на негативне човекове особине и искључивост у ковању политичких планова довели до тога да краљ Александар у својој околини није имао ни пријатеље ни савезнике. Без подршке унутар земље, није је имао ни у међународним односима.

Краљ Александар Обреновић је био први српски краљ рођен у Београду. „Рођен на престолу, одгојен између четири зида свога двора, остављен после свађе својих родитеља готово сасвим сам себи, уведен из те самоће у политички живот одједном, посредством једног државног удара који је ишао глатко као добро вођена представа, краљ Александар већ по свом одгоју није могао имати јако осећање стварности.”³⁵⁰ Успевши у свом првом значајнијем политичком подухвату, Александар се окренуо даљим политичким играма, у којима није било много простора за емпатију ни према другим учесницима у политичком животу ни за народне масе.

„Хладан, саможив, разочаран о људима пре него је стекао искуства о њима, спор у примању утисака који су се код њега слабо заре-

---

³⁴⁷ Исто, стр. 380.

³⁴⁸ Раша Милошевић, *Државни удар озго: први април 1893: свринуће крњеи краљевої намеснишиїва*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936.

³⁴⁹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књиџа шрећа*, Геца Кон, Београд, 1936, стр. 380.

³⁵⁰ Исто, стр. 381-382.

живали, маниачки јогунаст када би се по изузетку нешто јаче зарезало, без широке људске симпатије и широког духовног интереса, заинтересован само за своје политичке планове које је крадом од других неговао као тајне пороке, Александар Обреновић био је већ по својој природи скупљен и увучен у себе сама.”³⁵¹ У таквим околностима, на супрот себи је поставио политичке партије, дојучерашње министре, али и војску и официре.

Владавина краља Александра Обреновића трајала је укупно 14 година, од 1889. до Мајског преврата 1903. године, 29. маја, по старом календару. У првом периоду владавине, до државног удара 1. априла 1893. године, уместо малолетног владара, владало је трочлано намесништво. Како се државним ударом „огласио за пунолетна и предузео вршење краљевске власти”³⁵², Александар је наредних десет година владао самостално.

„Верна и доследна овом своме почетку и пореклу, владавина Краљева била је за све време својега трајања бурна, пуна прелома и скокова сваке врсте. Преломи ови за живота Краља Милана, знатним делом и с разлогом, приписивани су и њему; али се показало, да их Краљ Александар уме и сам да изводи, не само без оца, но, као што смо видели, и против оца; а увек противу мира и спокојства земље којом влада.”³⁵³ Првим државним ударом Александар је у потпуности преузео власт, ударом из маја 1894. године укинута је Устав из 1888. године и на снагу је враћен стари, Намеснички устав. Престанком важења уставног решења из 1888. престала је и парламентарна владавина у Србији. Намеснички односно Устав из 1869. године остао је на снази до доношења устава из 1901, који је био и последњи уставни акт у владавини краља Александра Обреновића. Периоде три уставна акта која су били на снази за време Александрове власти пратило је чак пет државних удара, који су проведени у периоду од само једне деценије. Четврти и пети државни удар представљали су начин да се

---

³⁵¹ Исто.

³⁵² Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*. Књ. 3, *Краљевско намесништво по абдикацији краља Милана и прва половина владавине краља Александра I: 1889-1897*, Геца Кон, Београд, 1924, стр. 186.

³⁵³ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*. Књ. 4, *Друга половина владавине краља Александра и до улашења династије Обреновића: 1897-1903*, Геца Кон, Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1925, стр. 284.

спречи даља власт Радикалне странке, која је поново створена након доношења Устава од 1901. године, донетог мимо процедуре, краљевим актом. Зато се он и назива октроисаним уставом, а начин његовог доношења, који је био у супротности с процедуром уставне промене, представљао је, такође, неку врсту државног удара.³⁵⁴ Периоди уставности и неуставности су се тако смењивали за време владавине краља Александра Обреновића.

Потпадање краља Александра под утицај краљице Драге, недостатак наследника, осуде политичких противника, али и безобзирно понашање краљичине браће, стварали су велики број непријатеља брачном пару на престолу. Окружени противницима и без праве подршке у народу, као ни у вишим друштвеним слојевима, краљ Александар и краљица Драга Обреновић су трагично убијени у Мајском преврату 1903. године. Како својој породици, али ни држави, нису оставили потомака, и ова грана породице Обреновић је угашена, а држава је остала без законитог наследника престола из владајуће династије. На српски престо дошао је тако Карађорђевићев унук, нови краљ – Петар Карађорђевић.

---

³⁵⁴ О односу према институцијама правне државе за време владавине Милана и Александра Обреновића, видети: Predrag Terzić, „Threatening the institutions of legal state in Serbia during the reign of prince/king Milan and king Aleksandar Obrenovic”, *International scientific conference „Archibald Reiss days”*, 2016, pp. 236-245.

Завршни осврт

Слободан Јовановић је оставио дубок траг у интелектуалној, али и значајну заоставштину у правној и политичкој теорији, историји политичких идеја и политичкој историји српског народа. Његов академски и научни рад, као и практична политичка делатност учинили су да пређе пут од српског патриоте, угледног професора, ректора и председника Српске краљевске академије наука до непријатеља нове, социјалистичке Југославије. Попут многих политичких изгнаника, последње године је провео далеко од своје земље, слављен и оспораван, оцењиван као патриота и издајник, пријатељ, али и непријатељ нових комунистичких власти.

Слободан Јовановић је потицао из угледне грађанске породице. Његов отац Владимир Јовановић припадао је групи светоандрејских либерала. Као млад и образован човек, отац Слободана Јовановића се залагао за остварење политичких права и слобода у земљи, али и за ослобађање делова српског народа који су живели под турском и аустријском влашћу. Док се унутрашња слобода односила на остварење демократских и либералних принципа унутар државних граница, спољашња слобода је подразумевала ширење државне територије на још увек неослобођене просторе на којима је живео српски народ.

Иако је Слободан Јовановић био друштвено ангажовани интелектуалац, угледни професор и политичар патриотских опредељења, важну улогу у његовом образовању и васпитању имао је отац Владимир Јовановић. Као национално опредељен либерал, Владимир је представљао личност која је све своје интелектуалне капацитете и политичке циљеве стављала у службу државе. Развијајући економску, политичку, социолошку и историјску мисао, настојао је да допринесе развоју науке у Србији, а национално окренутим друштвено-политичким начином деловања покушавао је да развије и модернизује српску државу и друштво и приближи их другим демократски устројеним земљама. Међутим, као весник демократског развоја и слободарских тежњи, Владимир Јовановић је осетио отпор друштвене структуре. Док широки друштвени слојеви нису разумевали неопходност реформи у складу с демократским и либералним принципима, који су важили у земљама Западне Европе, политичка елита је моћ искази-

вала прогањањем слободоумних људи, сматрајући их претњом постојећем политичко-полицијском поретку. Тако је после атентата на кнеза Михаила Обреновића Владимир оптужен за саучесништво и, заједно с Љубеном Каравеловим, провео је одређено време у притвору у Варадину и Пешти. Након изласка из притвора, напушта земљу и одлази у иностранство, где води активан друштвени живот, промовишући либералне идеје у интелектуалним круговима у Француској, Италији и Швајцарској. Ипак, повратком у Београд, 1873. године, ступа у државну службу и постаје секретар Министарства унутрашњих дела, а касније секретар у министарствима просвете и финансија.

Међутим, дојучерашњи секретар, али и бивши притвореник и изгнаник, 1876. године бива постављен на функцију министра финансија, где остаје све до 1880. године. Боравак у државној служби није, ипак, спутавао Владимира Јовановића да настави да критикује све махинације и злоупотребе чланова државног апарата. Тако је у листу *Нови век* објављивао критичке текстове, што је за последицу имало његово пензионисање као министра на расположењу.

Схватање унутрашње слободе у теоријској мисли Владимира Јовановића изазвало је значајну пажњу у друштвеним и политичким круговима. Ако се унутрашња слобода одређује као способност човека да буде властан себе, њена друштвена улога се испољава као претпоставка људског свеколиког развитака. Указујући на домете унутрашње слободе, Владимир наглашава њено својство да развија људске способности. Насупрот томе, царство неслободе чини да је човек мање обавештен, мање поштен, помрачен незнањем и без савести. Одређујући слободу као суштинску карактеристику човека, Владимир Јовановић наводи да је слобода оно што човека чини човеком, односно слобода је природно и вечно право сваког човека. Појединац слободу стиче рођењем и нико му је не може одузети или ограничити кршећи законе и друге правне акте.

С друге стране, схватање спољне слободе у делу Владимира Јовановића почива на ширем разумевању њене друштвене улоге. Овако схваћен Јовановићев концепт спољне слободе настаје као творевина различитих утицаја, при чему се посебно издвајају знања стечена током студија у иностранству, али и истраживања проведена са циљем утврђивања значаја слободе у српском друштву и држави у другој половини XIX века. Читава концепција либерализма заснована је на по-

стизању, а потом и непрестаном одржавању у ширем смислу схваћене друштвене слободе, у чијем окриљу важно место заузимају политички и економски сегменти. У томе се огледа либерална, али и патриотска димензија теоријске мисли Владимира Јовановића.

Процес освајања и одржавања слободе можемо посматрати кроз општу тежњу према постизању универзалног добра, али и парцијалну тежњу ради достизања националне слободе. Унутрашња и спољашња слобода, дакле, нису изоловани феномени, већ делови исте целине, који настају у међусобној интеракцији човека и државе. Узмицање или освајање слободе, на једној или другој страни, представља увод у слободу или неслободу. Зато не треба доводити у питање његов лични патриотизам и патриотске тенденције српских либерала из временна романтичарско-националних тенденција насталих средином XIX века.

Рођени на селу или у варошима и варошицама, од родитеља слабо образованих или без икакве школе, млади српски интелектуалци који су припадали првим генерацијама школованим у иностранству подједнако су радили као професори Велике школе, бирократе, официри, али су се бавили и политиком. Чинећи узак круг друштвене и политичке елите, дојучерашњи студенти су се укључивали у политички живот. Ако су се једни залагали за конзервативне политичке идеје очувања постојећег поретка, други, бројнији, настојали су да либералне идеје пристигле са Запада примене и у српској држави и друштву.

Владимир Јовановић је припадао другој генерацији либерала у Србији. Њихове идеје о ограничавању власти кнеза, народној суверености и широком бирачком праву требало је применити у земљи, у којој је више од 90 одсто становништва живело на селу или у мањим местима и претежно се бавило пољопривредом.

Насупрот већине житеља тадашње Србије стајао је узак слој друштвене елите, која је желела да уведе модерне демократске и либералне принципе управљања државом. Давши својој деци имена Слободан и Правда, Владимир Јовановић је показао везаност за темељне принципе својих идеолошких уверења. Због таквих опредељења одлазио је у изгнанство у Аустро-Угарску, отпуштан из државне службе, али је био и професор Велике школе и министар. Такве промене у професионалном животу и политичкој каријери Владимира Јовановића утицале су и на начин живота његове породице. Наследивши

од оца слободарска опредељења, патриотизам и везаност за државу, млади Слободан Јовановић се определио за проучавања теоријских промишљања значајних политичких и правних мислилаца, као и политичке историје српског народа током читавог XIX века.

Док је основну школу и Прву гимназију завршио у Београду, Слободан Јовановић је студије права започео у Швајцарској, у Женеви. На почетку студија државни стипендиста, Слободан стиче читав низ знања из политичке теорије, која су му касније омогућила да настави истраживања европске политичке, филозофске, правне и економске мисли, али и да изгради сопствени поглед на друштвена и политичка збивања. У то време Јовановић проучава Русоова, Монтеѕкјеова, Токвилова, Милова, Спенсерова дела, а упознаје се и с радовима Бутима, Марка Жирардена, Хенрија Мејна. Изучавање политичке теорије пратило је и стицање знања о политичким системима Енглеске, Сједињених Америчких Држава, Француске, Швајцарске. На тај начин, Слободан Јовановић је проширио своје научне и политичке видике, које је настојао да касније примени у својој земљи.

По повратку у Србију, постаје професор државног права на Правном факултету Велике школе у Београду. Док је током балканских и Великог рата обављао дужност шефа Пресбиреоа при Врховној војној команди, стручно правничко знање је показао као експерт на Конференцији мира у Паризу 1919. године. Након завршетка ратних дешавања, али и послератних преговора о постизању мира, Јовановић се посвећује научном раду.

Ипак, поред научног рада и професорског посла, Слободан Јовановић је био и друштвено ангажовани припадник интелектуалног слоја српског народа. Већ при раном исказивању политичких уверења, њихово базично утемељење је постизао ослањајући се на три основна постулата, које су чинили национализам, позитивизам и либерализам. Док је на тим основама конципирао своје будуће политичко деловање, полазећи од човека као покретача свих друштвених токова, државу је сматрао творевином која служи задовољењу појединачних, али и заједничких интереса и потреба.

Слободан Јовановић није припадао кругу људи који су се искључиво академски бавили проучавањем политике, већ је своје теоријско знање и умеће опредметио и у реалној политици, током тешких исто-

ријских околности, као и унутрашњих и међународних изазова који су пратили његово практично бављење политиком. У тим подухвати-ма показивао је значајан таленат у ширем постављању политичких и правних циљева, али и избору политичких инструмената који су се заснивали на успостављеној народној вољи, добијеној на изборима. У ситуацији када у некој држави није могуће организовати демократске и слободне изборе, политички је оправдано изборити се за очување основних људских права извођењем револуције. Ипак, Слободан Јовановић је правне инструменте контроле демократских процеса и очувања народне воље сматрао поузданијим начином функционисања државе, јер је њихова стабилност произилазила из устава и закона, као и постојања континуитета у њиховој свакодневној примени.

Јовановић је истраживање историје политичке мисли започео проучавајући античку политичку филозофију. Изучавање филозофских, политичких и друштвених поставки старогрчких мислилаца му је помогло да разуме суштину демократије и друштвених процеса, који њој погодују или јој опонирају. Како је корен демократије постављен у старој Грчкој, разумљиво је и његово бављење филозофском мишљу тог времена.

Анализирајући Платонова дело *Државу*, које приказује његово схватање идеалне државе и улогу различитих слојева у функцијама државне структуре, Јовановић наглашава да држава, како је Платон схвата, не представља облик демократског политичког режима, јер њен степен политичких права и слобода пре одговара фашистичким и бољшевичким земљама. Ако недостатак демократског и либералног индивидуализма у идеалној држави представља сличност с фашистичком идеологијом, бољшевизам је заговарао диктатуру мањине.

Насупрот идеалној држави, од чијег опредмећења је одустао након тешког животног искуства, Платон се у *Законима* опредељује за владавину закона, а не људи. Иако се проучавањем античке политичке мисли бави још само кроз анализу трећег Платоновог дела, *Државника*, Слободан Јовановић посредством три поменуте Платонове књиге изучава и Сократова политичка размишљања.

Изучавање историје политичких теорија Слободан Јовановић наставља кроз дело почетног мислиоца нововековне мисли о политици и друштву Никола Макијавелија. За разлику од ранијих теоретичара, који су били превасходно усмерени на идеално типске филозофске конструкције у антици, али и на теолошке аспекте у средњем веку,

Николо Макијавели се усредсредео на описивање, објашњење и анализу стварних догађаја. У том смислу, изучава политичко деловање и лични живот фра Циролама Саворанолe, као и војно-политичку радњу Чезара Борције у Ромањи. На основу њиховог политичког искуства, политичких и друштвених догађаја који су их пратили, Јовановић објашњава последице које наступају одређеним чињењем или одсуством радње. Зато Макијавели није неморалан политички филозоф, већ реални истраживач политичке стварности свог доба.

Ништа мање интересовање Слободан Јовановић није показивао ни за личност и дело теоретичара Француске револуције Едмунда Берка. Сматрајући га вишестрано оријентисаном личношћу енглеске политичке мисли, Јовановић указује на његову усмереност ка истраживању дешавања током револуције у Француској, различитих револуционарних фаза, али и личности које су се истакле у тим догађајима. Сматрајући да су начела слободе, братства и једнакости апстрактна, Берк као најважније принципе постојања и трајања друштвене заједнице одређује традицију, историју и искуство. Међутим, Јовановић приговара Берку да користи неадекватан метод у извођењу закључака, тако што на основу једног случаја настоји да прикаже предности и недостатке одређене групе друштвених појава и процеса. Иако не спори и не доводи у питање релевантност Беркових закључака, Слободан Јовановић приговара његовом одабиру и начину анализе случајева на основу којих се дошло до таквих правилности. Тако закључује да нису спорни крајњи резултати политичког промишљања Едмунда Берка, већ је неодговарајући метод који у том процесу користи.

Француска буржоаска револуција је била предмет опсежног проучавања Слободана Јовановића. Идејни корен Француске револуције налази се у просветитељској филозофији и њеном позивању на разум, као крајњег судију и проценитеља друштвене и политичке стварности. Насупрот разуму, просветитељство одбацује традицију и искуство, а, за разлику од антрополошког песимизма, заговара антрополошки оптимизам русоовског типа.

Јовановић Француској револуцији приступа персонализујући револуционарна дешавања кроз анализу личности и поступке њених истакнутих вођа. Тако критички описује улогу Мирабоа, Димуријеа, Дантона и Робеспјера. У његовим описима и објашњавањима разлога појединачних догађаја у различитим фазама револуције видљива је

решеност да пружи сопствени суд у вези с тековинама Француске револуције, али и историјском улогом њених вођа. Чини се да је у таквом научном подухвату Слободан Јовановић успео, јер је сачувао објективан методолошки приступ, иако је, без сваке сумње, према појединим учесницима револуционарних борби гајио веће или мање симпатије.

Политичка мисао у Србији XIX века обликована је према узору на западноевропске земље, али и под утицајем традиционалних устанаова још увек патријархалног друштва. Прваци политичких група у деветнаестовековној Србији, вође каснијих модерних политичких странака и реформатори српског правног и политичког система школовани су у централној и западној Европи. Док су градитељи правног система устаничке Србије били пречански Срби, другу генерацију су углавном чинили младићи потекли из сеоских породица или вароши и варошица аутономне Кнежевине Србије.

Временски оквири истраживања српске политичке мисли Слободана Јовановића протежу се кроз читав деветнаести век. Он издваја четири личности разноликих идеолошких опредељења, али и начина практичног деловања - Светозара Марковића, Перу Тодоровића, Јована Хаџића и Милана Пироћанца. Различитог порекла, сви су провели део или цело високо образовање у иностранству. Под утицајем идеолошких постулата, али и са значајним искуством стеченим кроз бављење практичном политиком, међусобним сукобима, али и супротстављањем владаоцима и њиховим одлукама, градили су политичку историју Србије. Јовановић је истицао њихове идеолошке поставке, покушаје реформисања српске државе и друштва према узорима и теоријским идеалима које су стекли на западу, предности њиховог политичког деловања, али и немогућности примене у Србији, у којој није постојала широка друштвена подршка за промене. Не опредељујући се ни за једну идеолошку концепцију, не глорификујући личност и деловање било ког од четири набројана теоретичара и учесника политичког живота, Слободан Јовановић објашњава недатке државе у настајању и још увек егалитарног друштва без јасне визије неопходности значајнијих промена.

Слободан Јовановић се бавио и истраживањима у области теорије државе и права. Још приликом проучавања Платонове политичке филозофије, Јовановић се суочава с идејом идеалне државе. Поред идеалне државе, Слободан Јовановић изучава и постанак државе, циљеве њеног постанка, државне елементе, корелацију између држа-

ве и права, а бави се и савезном државом и облицима повезивања држава. Пишући о економским слободама, Јовановић се не залаже за неконтролисану слободу тржишне утакмице, већ наглашава неопходност да држава интервенише, јер у тржишном надметању учествују читаве друштвене класе, које настоје да једна другу потчине.

Слободан Јовановић се бавио и анализом друштвених, политичких и међународних околности настанка и трајања уставних решења у Србији од Сретењског устава из 1835. године, преко Турског од 1838. године, Намесничког или Устава из 1869. године, као и устава од 1888. и 1901. године. Истраживао је и теоријске основе и стране утицаје на писање уставних аката, њихове основне одредбе, надлежности различитих грана власти, односе владара према Народној скупштини и Влади, као и уставне нацрте Радикалне и Напредне странке.

Посебно место у научном опусу Слободана Јовановића припада политичкој историји Србије у XIX веку. Изучавајући допринос владара изградњи аутономије и стицању независности српске државе, територијалном проширењу и ослобађању градова, уздицању Србије у ранг краљевине, Јовановић показује њихове добре и лоше особине, однос према народу, грађанским и политичким правима и слободама, као и судској независности.

У *Дружој влади Милоша и Михаила*, Слободан Јовановић изучава стање у Србији након Светоандрејске скупштине 1858. године, на којој је кнез Милош Обреновић изабран за новог кнеза. Након повратка на српски престо, кнез Милош утврђује власт, поставља нове саветнике, али доноси и прокламацију о чиновницима. Јовановић у овој књизи пише о односу кнеза према Савету и министрима, али и о његовој самовољи у судским пословима. У том периоду настају и сукоби међу, још увек, само групама политичких истомишљеника, либералима и дукатовцима.

У другом делу ове књиге, Јовановић посвећује пажњу и Михаиловој тежњи ка стварању јаке кнежевске власти, његовом начину устројства централних власти, закону о чиновницима и одређењу општинске самоуправе. Његово истраживање обухвата и положај министара, концепцију народне војске, гашење слободе штампе и затварање Друштва српске словесности у периоду друге владавине кнеза Михаила. Однос кнеза Михаила Обреновића према либералној групи, оснивање Уједињене омладине српске, али и развод од кнегиње Јулије

и, напоследку, атентат у Топчидеру предстваљају теме ове студије.

Књига *Уставобраниоци и њихова влада* омогућава читаоцима да се упознају с добом владе уставобранитељске групе, која је трајала до 1838. до 1858. године. У том временском периоду судска власт се реорганизује, отварају се нове школе, а коначно се утврђује и положај чиновништва. Јовановић анализу наставља и описом борби кнеза и Савета, Тенкином завером, одредбама Закона о народној скупштини, а завршава Светоандрејском скупштином из 1858. године.

Доба власти кнеза и краља Милана Обреновића, Јовановић изучава у тротомној студији под називом *Влада Милана Обреновића*. Свака од ове три књиге обухвата одређени временски период, при чему, где се једна завршава, наредна почиње. Прва књига ове тротомне студије истражује период након убиства кнеза Михаила, када је уместо кнеза владало Намесништво. У њој изучава и начин доношења, одредбе и стране утицаје на настанак Устава из 1869. године, а анализира и политику конзервативне владе и политичке околности пред српско-турски рат.

У другој књизи *Владе Милана Обреновића* Слободан Јовановић се бави описивањем ратних борби у првом рату Србије с Турском, доласком руских добровољаца, периодом између два рата, другим ратним сукобом с Турцима, али и падом Владе Јована Ристића и доласком младоконзервативаца на власт. У њој говори и о резултатима напредњачких влада, као и о железничком и црквеном питању.

Последња књига владавине Милана Обреновића приказује програмска опредељења, начин организације, лидере и гласила три новоформиране политичке странке, сукоб напредњака и либерала, пропаст Генералне уније, Херцеговачки устанак, Илкин атентат на краља Милана и радикалски и напредњачки нацрт устава. У овој студији, Слободан Јовановић изучава и друге битне догађаје за време напредњачке власти, од Тимочке буне, српско-бугарског рата, сукоба између краља и краљице до пада Гарашаниновог кабинета и усвајања Устава из 1888. године.

Приликом анализе владавине Александра Обреновића, Слободан Јовановић је резултате сабрао у три књиге. У првој проучава владину намесништва малолетног краља Александра. Значајан део истраживања посвећује и законодавству односно законима о министарској одговорности, о уређењу округа и срезова, штампи, зборовима

и удружењима, устројству војске. Део прве књиге Јовановић користи и за проучавање спољашње политике, првенствено односа с Русијом и Аустро-Угарском, али анализира и организацију и социјалну структуру Народне радикалне странке, да би се први том завршио државним ударом од 1. априла 1893. године, којим се краљ Александар прогласио пунолетним.

Друга књига *Владе Александра Обреновића* описује период самосталне владавине краља Александра Обреновића, од владавине неутралних влада и владе Стојана Новаковића, преко доба личног режима, до Ивањданског атентата на краља Милана. У погледу успостављања личног режима, Јовановић анализира и нове законе, који су се односили на штампу, зборове и удружења, изборно законодавство, општине, као и привредне законе. У унутрашњој политици командовање краља Милана Активном војском заузима значајно место, а Слободан Јовановић у другој књизи пише и о спољашњој политици за време овог периода владавине краља Александра.

Женидба Александра Обреновића, смрт краља Милана, доношење априлског устава, поновно успостављање личног режима, али и Мајски преврат и крај династије Обреновића, представљају теме последњег тома Јовановићеве студије о владавини Александра Обреновића. На крају, Јовановић даје и општи поглед на владу Милана и Александра Обреновића.

Поред српских владара у претпрошлом столећу, Слободан Јовановић анализира и деловање других актера политичког живота, од војвода у српским устанцима који су тежили ограничавању власти кнеза Милоша, преко уставобранитељских вођа и припадника првих идеолошки оријентисаних политичких група. Закон о зборовима и удружењима из 1881. године омогућио је настанак првих модерних политичких партија, Либералне, Напредне и Народне радикалне странке. Супротстављених политичких виђења српске прошлости и традиције, другачијих идеолошких усмерења и под утицајем страних узора, либерали, напредњаци и радикали су имали и различита разумевања државних и националних питања, будућности државе и нације, као и места Србије у међународним односима.

Политичка мисао Слободана Јовановића резултат је теоријског промишљања, али и практичног бављења политиком. Његово полихисторско знање, које је обухватало области политикологије, права,

филозофије, социологије, историје, али и књижевности, помогло му је да развије ширу представу о политици, двоструко схваћеној - као науци и практичној делатности. Отуда се његово научно интересовање кретало између политичке историје Србије, Француске револуције, теорије државе и права, политичке социологије, античке и савремене политичке филозофије. Јовановић је, притом, уважавао научне закључке свих наведених дисциплина из поља друштвено-хуманистичких наука. Крајњи домети његовог знања били су у служби државе.

ЛИТЕРАТУРА

Монографије, уџбеници и зборници:

1. *Ауџиодииоџрафске белешке Владимира Јовановића*, Штампарија Драг. Грегорића, Београд, 1936.
2. Аврамовић, Сима, *Оишија љравна исиџорија – сиџари и средњи век*, Номос, Београд, 2004.
3. Берк, Едмунд, *Размишљања о револуцији у Француској*, Филип Вишњић, Београд, 2001.
4. Благојевић, Обрен, *Економска мисао у Срџији до Друџої свеїскої раїа*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1980.
5. Бешлин, Бранко, *Евройски уџицаји на срїски либерализам у ХИХ веку*, Издавачка књиџарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2005.
6. Valentini, Francesco, *Moderna politička misao*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
7. Вулетић, Витомир Р., *Свеїозар Марковић и руски револуционерни демократи*, Матица српска, Нови Сад, 1964.
8. Вучо, Никола, *Привредна исиџорија Срџије до Друџої свеїскої раїа*, Научна књиџа, Београд, 1955.
9. Група аутора, *Владе Срџије: 1805-2005*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.
10. Деспотовић, Љубиша, *Социолоџија демократије*, Stylos, Нови Сад, 2001.
11. Деспотовић, Љубиша, *Срїска џолиџичка модерна*, Каирос, Сремски Карловци, 2020.
12. Драгнић, Алекс, *Развој џарламенїаризма у Срџији ХИХ века*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1989.
13. Ђорђевић, Димитрије, *Ожиљци и џомене. Прва књија*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1995.
14. Ђурић, Живојин, *Народна сувереност и демократиски џреображај Срџије у 19. веку: џолиџичкоисџоријска стиудија*, Институт за политичке студије, Београд, 1999.

15. Ђурић, Михаило, *Историја политичке филозофије*, Албатрос плус, Београд, 2010.
16. Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку: (1492-1992)*, Euro-Giunti, Београд, 2011.
17. Екмечић, Милорад, *Опелди из историје*, Службени лист СРЈ, Београд, 1999.
18. Екмечић, Милорад, *Сиварање Југославије: 1790-1918*, књига 2, Просвета, Београд, 1989.
19. Живановић, Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Књ. 1, Од Свешто-Андрејске Скупштине до пројасе независности Србије: 1858-1878*, Геца Кон, Београд, 1923.
20. Живановић, Живан, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века, књ. 2, Од пројасе независности Србије до абдикације краља Милана: 1878-1889*, Геца Кон, Београд, 1924.
21. Живановић, Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Књ. 3, Краљевско намесничтво до абдикације краља Милана и прва половина владавине краља Александра I: 1889-1897*, Геца Кон, Београд, 1924.
22. Живановић, Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Књ. 4, Друга половина владавине краља Александра и до ујашења династије Обреновића: 1897-1903*, Геца Кон, Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1925.
23. Јанковић, Драгослав, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Просвета, Београд, 1951.
24. Језерник, Божидар, *Дивља Европа: Балкан у очима њујорка са Зайада*, Библиотека XX век, Београд, 2007.
25. Јовановић, Владимир, *Политички речник (свеска В)*, Државна штампарија, Београд, 1872.
26. Јовановић, Владимир, *Политички речник (свеска Г, Д и Ђ)*, Државна штампарија, Београд, 1873.
27. Јовановић, Владимир, *Србена и јошован*, Брзотиском епи-

- скопске печатње, Нови Сад, 1864.
28. Јовановић, Владимир, *Успомене*, БИГЗ, Београд, 1988.
  29. Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића, књиџа љрва*, Геџа Кон, Београд, 1934.
  30. Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића, књиџа друџа*, Геџа Кон, Београд, 1935.
  31. Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића, књиџа љрећа*, Геџа Кон, Београд, 1936.
  32. Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића, књиџа љрва*, Геџа Кон, Београд, 1934.
  33. Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића, књиџа друџа*, Геџа Кон, Београд, 1934.
  34. Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића, књиџа љрећа*, Геџа Кон, Београд, 1934.
  35. Јовановић, Слободан, *Вођи Франџуске револуџије*, Издавачко и књиџарско предузеће Геџа Кон, Београд, 1932.
  36. Јовановић, Слободан, *Дрџава, књиџа љрва. Појам дрџаве: дрџавне фунџије*, Геџа Кон, Београд, 1935.
  37. Јовановић, Слободан, *Дрџава, књиџа два. Дрџавна орџанизаџија: љоратџна дрџава*, Геџа Кон, Београд, 1935.
  38. Јовановић, Слободан, *Из исџорије љолиџичких докџрина, књиџа љрва*, Издавачко и књиџарско предузеће Геџа Кон, Београд, 1935.
  39. Јовановић, Слободан, *Из исџорије љолиџичких докџрина, књиџа друџа*, Геџа Кон, Београд, 1935.
  40. Јовановић, Слободан, *Полиџичке и љравне расџраве, књиџа љрва*, Издавачко и књиџарско предузеће Геџа Кон, Београд, 1932.
  41. Јовановић, Слободан, *Полиџичке и љравне расџраве, књиџа друџа*, Издавачко и књиџарско предузеће Геџа Кон, Београд, 1932.
  42. Јовановић, Слободан, *Примери љолиџичке социолоџије: Енџлеска Франџуска Немачка: 1815-1914*, Геџа Кон, Београд, 1940.

43. Јовановић, Слободан, *Уставиобраништели и њихова влада*, друго допуњено издање, Издавачка књижарница Напредак, Београд, 1925.
44. Јовичић, Миодраг, *Слободан Јовановић: илустрирована монографија*, Правни факултет, Београд, 2004.
45. Јовичић, Миодраг (ур.), *Устави Кнежевине и Краљевине Србије: 1835-1903*, САНУ, Београд, 1988.
46. Каљевић, Љубомир, *Моје усйомене*, Историјски архив, Ужице, 2006.
47. Крестић, Василије Ђ., *Аустроујарска іраћа о Уједињеној омладини срїској*, Матица српска, Нови Сад, 2015.
48. Крестић, Василије, *Историја срїске шїамїе у Ујарској: 1791-1914*, Матица српска, Нови Сад, 1980.
49. Крестић, Василије, Радош Љушић, *Проїрами и стїаїуїи срїских іолиїичких стїранака до 1918. іодине*, Књижевне новине, Београд, 1991.
50. Kropotkin, Peter, *The Great French Revolution 1789–1793*, Vanguard Printings, New York, 1909.
51. Лукић, Радомир, *Историја іолиїичких и іравних іеорија. I књиїа: од анїїке до іочейїка XVII века*, Научна књига, Београд, 1982.
52. Љушић, Радош, *Кнез Милош (1783-1860): државоїворни владар*, Православна реч, Нови Сад, 2021.
53. Макијавели, Николо, *Владалац*, ИП Књига, Нови Београд, Невен, Земун, 2003.
54. Мајданац, Боро, *Народна скуїшїїина Србије: од обичајне усїанове до савременої іарламенїїа: 1804-2004*, Народна скупштина Републике Србије, Архив Србије, Београд, 2004.
55. Марковић, Светозар, *Србија на усїоку*, Српска народна задружна штампарија, Нови Сад, 1872.
56. Марковић, Слободан Г., *Гроф Чедомїљ Мијайїовић: Викїо-ријанац међу Србима*, Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Београду, АИЗ „Досије”, Београд, 2006.
57. Мијатовић, Чедомїљ, *Усїомене балканскої дїїломайїе*,

- Радио телевизија Београд, Београд, 2008.
58. Милосављевић, Борис, *Слободан Јовановић: Теорија*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2017.
  59. Милосављевић, Борис, *Свети и време Слободана Јовановића (1869–1958)*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2019.
  60. Милошевић, Раша, *Државни удар озіо: њрви айрил 1893: сврїнуће крњеї краљевої намеснишиџва*, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936.
  61. Мил, Џон Стјуарт, *О њредсїавничкој влади*, Државна штампарија, Београд, 1876.
  62. Мил, Џон Стјуарт, *О слободи*, Талија, Ниш, 2019.
  63. Мрђеновић, Душан (приређивач), *Усїави и Владе Кнежевине Срдије, Краљевине Срдије, Краљевине СХС и Краљевине Јуїославије (1835-1941)*, Нова књига, Београд, 1988.
  64. Николајевић, Душан, *Краљ Милан и Тимочка буна*, Графички институт „Народна мисао” а. д., Београд, 1927.
  65. Paine, Thomas, *The Rights of Man*, J. M. Dent & Sons Ltd., E. P. Dutton & CO. INC., London-New York, 1951.
  66. Паларе, Мајкл, *Балканске њривреде око 1800. до 1914. іодине: еволуција без развоја*, Службени гласник, Београд, 2010.
  67. Павловић, Стеван К., *Исїорија Балкана: 1804-1945*, Слио, Београд, 2004.
  68. Перишић, Мирослав, *Либерали и либерализам у Срдији XIX века: країка исїорија*, Центар за либерална истраживања, Београд, 2004.
  69. Перовић, Латинка, Андреј Шемјакин (прир.), *Никола П. Пашић: џисма, чланци и іовори (1872–1891)*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995.
  70. Перовић, Латинка, *Срїски социјалисїи 19. века, књїа њрва*, Издавачка радна организација „Рад”, Београд, 1985.
  71. Перовић, Латинка, *Срїски социјалисїи 19. века, књїа друїа*, Издавачка радна организација „Рад”, Београд, 1985.
  72. Пироћанац, Милан, *Међународни џоложај Срдије*, „Смиљево” Штампарија Пере Тодоровића, Београд, 1893.

73. Пироћанац, Милан, *Белешке њоводом једне „дипломајске историје“*, У државној штампарији Краљевине Србије, Београд, 1896.
74. Платон, *Закони*, БИГЗ, Београд, 1971.
75. Платон, *Држава*, БИГЗ, Београд, 1993.
76. Попов, Чедомир (прир.), *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца 1877. године*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.
77. Протић, Милан Ст., *Радикали у Србији: идеје и њокреј: 1881-1903*, АИЗ „Досије” и САНУ, Београд, 1990.
78. Радбрух, Густав, *Филозофија њрава*, Нолит, Београд, 1980.
79. Рајић, Сузана, *Александар Обреновић: владар на њрелазу векова: сукобљени свейови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2011.
80. Ристић, Јован, *Бомбардовање Београда (1862. године)*, Библиотека града Београда, Београд, 2004.
81. Симеуновић, Драган, *Историја српске њолијичке мисли: нови век*, Православна реч, Београд, 2019.
82. Симеуновић, Драган, *Нововековне њолијичке идеје у Срба*, Институт за политичке студије, Београд, 2000.
83. Становчић, Војислав, *Полијичке идеје и идеологије (њирегидили: Славиша Орловић и Слободан Марковић)*, Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2022.
84. Суботић, Милан, *Срицање слободe*, Градина, Ниш, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 1992.
85. Терзић, Предраг, *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и њолијичкој елијизма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2018.
86. Тодоровић, Пера, *Дневник једној добровољца*, Нолит, Београд, 1988.
87. Токвил, Алексис де, *Сѡари режим и револуција*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1994.
88. Тодорова, Марија, *Имајнарни Балкан*, Библиотека ХХ век, Књижара Круг, Београд, 2006.

89. Тодоровић, Пера, *Српска сивар у Сиварој Србији: усйомене на краља Милана*, Службени лист СРЈ, Београд, 1997.
90. Трговчевић, Љубинка, *Планирана елиџа: о сџуденџима из Србије на евројским универзџејџима у 19. веку*, Историјски институт, Службени гласник, Београд, 2003.
91. Ђирковић, Сима, Раде Михаљчић (приредили), *Енциклоје-дија српске истџориоџрафије*, Београд, 1997.
92. Ђирковић, Симо Ц., *Кнез Михаило Обреновић: живој и џо-лиџика*, Дерета, Београд, 2011.
93. Хегел, Георг Вилхелм Фридрих, *Филозофија истџорије*, Фе-дон, Београд, 2006.
94. Хефе, Отфрид, *Правда: филозофски увод*. Академска књига, Нови Сад, 2008.
95. Хобс, Томас, *Левијатан*, Култура, Београд, 1961.
96. Хомјаков, Алексеј Степанович, *Србима џосланица из Москве*, Залотоусти, Београд, 2006.
97. Чубриловић, Васа, *Истџорија џолиџичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд, 1982.
98. Шемјакин, Андреј, *Идеолоџија Николе Пашића: формирање и еволуџија (1868-1891)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

Чланци у научним часописима и зборницима радова:

1. Armitage, David, „Edmund Burke and reason of state”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 61, no. 4/2000, pp. 617-634.
2. Алексић, Дејан, Лидија Видић, „Анализа садржаја вести у Малим новинама Пере Тодоровића”, *СМ - часојис за уџрављање комуницирањем*, Vol. 9, број 32, 2014, стр. 83-106.
3. Аврамовић, Драгутин, Илија Јованов, „Релативизација правде кроз реторику - Платонов дијалог `Горгија` као парадигма”, *Зборник радова Правној факулџејџа у Новом Саду*, Vol. 54, број 1/2020, стр. 245-265.
4. Антонић, Слободан, „Класни рат: Леџиново наслеђе”, *Соџиолошки џрејлед*, Vol. 45, број 2/2010, стр. 159-204.
5. Базић, Јован, „Решавање српског националног питања у време либерала на власти у Србији 1868-1893”, *Српска*

- йолийичка мисао*, број 1-4/2000-2002, стр. 195-210.
6. Бакић-Дамњановић, Слободанка, „Светозар Марковић и критика бирократије”, *Анали Правној факултету у Београду*, Vol. 23, број 3/1975, стр. 293-305.
  7. Батаковић, Душан, „Велике силе, Србија и албанско питање”, *Башићина*, број 7/1996, стр. 185-203.
  8. Батаковић, Душан Т., „Владимир Јовановић: апостол либерализма у Србији”, у зборнику: *Либерална мисао у Србији. Прилози историји либерализма од краја 18. века до средине 20. века (ирредили Јовица Тркуља, Драљуб Појовић)*, ЦУПС, Београд, 2001, стр. 141-172.
  9. Видојевић, Зоран, „Либерални тоталитаризам”, *Социолошки ирелед*, Vol. 33, број 1-2/1999, стр. 105-123.
  10. Гузина, Ружица, „Неке савремене оцене идеја и социјалистичког покрета Светозара Марковића”, *Анали Правној факултету у Београду*, Vol. 19, број 1-2/1971, стр. 57-70.
  11. Дракић, Гордана М., Урош Н. Станковић, „Нови подаци о првим покушајима кодификације грађанског права у Кнежевини Србији (1827–1837)”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду*, Vol. 54, број 1/2020, стр. 141-157.
  12. Ђорђевић, Јован, „Слобода и једнакост”, *Анали Правној факултету*, Vol. 31, број 1-4/1983, стр. 312-317.
  13. Ђорђевић, Мирослав, „Кодификаторски рад Валтазара Богишића и Јована Хаџића”, у зборнику радова: *Сјоменица Валтазара Богишића*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 283-299.
  14. Ђурковић, Миша, „О савременом изучавању политичке филозофије у Србији”, *Српска йолийичка мисао*, Vol. 37, број 3/2012, стр. 217-259.
  15. Живановић, Игор, „Платон, Макијавели и макијавелизам”, *Филозофија и друштво*, Vol. 22, број 3/2011, стр. 45-67.
  16. Зуровац, Мирко, „Либерализам и патриотизам (Патриотски либерализам Владимира Јовановића)”, у зборнику: *Друштвена и йолийичка мисао и делатност Владимира*

- Јовановића: зборник радова са научној скупи одржаног 22. и 23. маја 2008. године (уредници: Михаило Марковић, Александар Костић), САНУ, Београд, 2011, стр 57-91.*
17. Јовановић, Бојан, „Вредновање националне традиције”, *Национални интерес*, Vol. 11, број 2/2011, стр. 87-99.
  18. Јовановић, Владимир, „Балкански савез”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани списи (уредио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 509-518.
  19. Јовановић, Владимир, „Законитост (по Бастију)”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани списи (уредио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011. стр. 47-58.
  20. Јовановић, Владимир, „Како да спасемо народ да се не задужује зеленашима”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани списи (уредио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 33-37.
  21. Јовановић, Владимир, „Основи снаге и величине српске”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани списи (уредио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 163-229.
  22. Јовановић, Владимир, „Општина”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани списи (уредио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 231-275.
  23. Јовановић, Владимир, „Привредни редипокрет удруштвеном и међународном животу”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани списи (уредио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 427-466.
  24. Јовановић, Владимир, „Проблеми Блиског истока и пангерманска опасност”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани списи (уредио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 485-507.
  25. Јовановић, Владимир, „Српски народ и источно питање”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани списи (уредио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 59-85.
  26. Јовановић, Владимир, „Шта је слобода?”, у: Владимир Јовановић, *Изабрани списи (уредио Бошко Мијајковић)*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 95-97.

27. Јованчевић, Саша, „Модернизација српског друштва у XIX веку”, *Политичка ревија*, Vol. 23, бр. 1/2010, стр. 411-436.
28. Јоковић, Милица, „Етика јавне службе у локалној самоуправи”, *Социолошки ирејед*, Vol. 55, број 3/2021, стр. 997-1017.
29. Јордовић, Иван, „Историјски корени учења о праву јачег”, *Анали Правној факултету у Београду*, Vol. 57, број 2/2009, стр. 212-228.
30. Кулаузов, Маша, „Критике Српског грађанског законика од 1844. године с посебним освртом на одредбе о породичној задрузи”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду*, Vol. 46, број 1/2012, стр. 427-436.
31. Кулаузов, Маша, „Писци уставних нацрта и устава Србије у којима је предвиђено дводомно представничко тело”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду*, Vol. 40, број 3/2006, стр. 401-411.
32. Kale, Eduard, „Francuska revolucija i novo doba”, *Politička misao*, Vol. 26, broj 3/1989, str. 67-68.
33. Кошутић, Будимир, „Идеја револуције и држава народа српског”, *Анали Правној факултету у Београду*, Vol. 46, број 4-6/1998, стр. 325-345.
34. Крстић, Предраг, „Рана конзервативна критика просветитељства”, *Годишњак Факултету политичких наука*, Vol. 9, број 13, 2015, стр. 205-224.
35. Љушић, Радош, „Милан Пироћанац о Црној Гори, Црногорцима, Брдима и Брђанима”, *Годишњак за друштвену историју*, Vol. 6, број 1/1999, стр. 13-28.
36. Марковић, Михаило, „Актуелност либерализма Владимира Јовановића”, у зборнику: Михаило Марковић, Александар Костић (приредили), *Друштвена и политичка мисао и делатност Владимира Јовановића*, САНУ, Београд, 2011, стр. 1-10.
37. Микић, Ђорђе, „Између балканских суседа и великих сила”; у: *Историја српског народа (шеста књига, први том)*, Београд, 1983, стр. 316-329.

38. Мијатовић, Бошко, „Конверзија српских дугова: Карлсбадски аранжман 1895. године”, *Годишњак за друштвеноу теорију*, Vol. 19, број 3/2012, стр. 43-63.
39. Милићевић, Јован, „Опозиција у Србији уочи стварања организованих политичких странака (1878-1881)”, у: Јован Милићевић, *Друштвене појаве у Србији XIX века (ириредио Радош Љушић)*, Српска књижевна задруга, Београд, 2002, стр. 285-311.
40. Милићевић, Јован, „Порекло антибирокуратских идеја Светозара Марковића”, у: Јован Милићевић, *Друштвене појаве у Србији XIX века (ириредио Радош Љушић)*, Српска књижевна задруга, Београд, 2002, стр. 273-284.
41. Милосављевић, Александар, Предраг Терзић, „Јован Ристић и нововековни препород српске државности”, *Српска историјска мисао*, Vol. 64, број 2/2019, стр. 303-324.
42. Милосављевић, Борис, „Либерализам, позитивизам и патриотизам Владимира Јовановића”, *Култура*, број 134, 2012, стр. 246-262.
43. Милосављевић, Борис, „Марксистичка критика студије Слободана Јовановића о Марксу: пракса и дијалектика”, *Theoria*, Vol. 56, број 3/2013, стр. 15-40.
44. Милосављевић, Борис, „Слободан Јовановић”, у зборнику: Коста Чавошки, Александар Костић (уредници), *Слободан Јовановић: животи, дело, време*, САНУ, Београд, 2019, стр. 13-228.
45. Милојевић, Момир, „Француска револуција и људска права”, *Анали Правног факултета у Београду*, Vol. 39, број 4/1991, стр. 369-390.
46. Молнар, Александар, „Француска револуција у раним делима Ернста Морица Арнта”, *Анали Правног факултета у Београду*, Vol. 53, број 1/2005, стр. 28-45.
47. Недељковић, Славиша, „Стара Србија и турске реформе”, *Теме*, Vol. 30, број 2/2006, стр. 233-241.
48. Новаковић, Александар, „Либерализам и демократија – или о једном недавном покушају помирења непомирљивог”, *Српска историјска мисао*, Vol. 26, број 4/2009, стр. 117-136.

49. Орловић, Славиша, „Различита схватања слободе у савременој политичкој теорији”, *Годишњак Факултета политичких наука*, Vol. 1, број 1/2007, стр. 111-136.
50. Palmer, William, „Edmund Burke and the French Revolution: Notes on the Genesis of the Reflections”, *Colby Library Quarterly*, Vol. 20, no. 4/1984, pp. 181-190.
51. Парошки, Милан, „Народне скупштине XIX века - ризничари саборне традиције”, *Политичка ревија*, Vol. 25, број 3/2010, стр. 33-46.
52. Перовић, Латинка, „Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе”, *Токови историје*, Београд, 1-2, 1997, стр. 41-55.
53. Перовић, Латинка, „Српска левица у делу Слободана Јовановића”, у зборнику: *Слободан Јовановић личности и дело – књига 21*, САНУ, Београд, 1998, стр. 161-170.
54. Пешић, Мирослав, „Напредна странка у Краљевини Србији од 1887. до 1896. године”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, Vol. 59, број 87, 2020, стр. 55-72.
55. Поповић, Михаило, „Улога људске грешке у историји”, *Социолошки преглед*, Vol. 36, број 3-4/2002, стр. 299-322.
56. Рајић, Сузана, „Гувернадурство генерала Јована Мишковића 1890-1983”, *Мешовита грађа*, књ. XXX, стр. 97-118.
57. Станчић, Вишња, „Либерална демократија као остварење слободе”, *Српска политичка мисао*, Vol. 30, број 4/2010, стр. 153-172.
58. Станковић, Владан, „Утицај папства на Србију и Бугарску крајем XII и почетком XIII века”, *Теме*, Vol. 40, број 2/2016, стр. 583-596.
59. Степанов, Радивој, Љубиша Деспотовић, „Плелоје за демократију Слободана Јовановића”, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, Vol. 57, број 7-8/1997, стр. 267-272.
60. Степановић, Милан, „Јован Хаџић - живот и књижевни рад”, *Часопис Задужбинског друштва „Први српски устаник“*, Орашац, Vol. 9, број 12-13, 2017, стр. 58-69.
61. Стојанчевић, Владимир, „Владимир Јовановић: Европа и

- источно питање средином XIX века”, у зборнику: Михаило Марковић, Александар Костић (приредили), *Друшћивена и ѿолийичка мисао и делайнотй Владимира Јовановића: зборник радова са научној скуйа одржаной 22. и 23. маја 2008. године*, САНУ, Београд, 2011, стр. 11-26.
62. Стојичић, Слободанка, „Политички и уставни компромис у Србији 1888. године”, *Зборник радова Правной факултета у Нишу*, број 18, 1978, стр. 209-229.
63. Суботић, Момчило, „О вишестраначју код Срба - политиколошкоисторијски аспект”, *Полийичка ревија*, Vol. 71, број 1/2022, стр. 51-69.
64. Taine, Hippolyte, „Tri velika: Marat, Danton, Robespjer”, *Politička misao*, Vol. 26, broj 3/1989, str. 79-97.
65. Телебаковић, Бошко, „Нека питања филозофије политике”, *Полийиема*, Vol. 2, број 3/2012, стр. 99-110.
66. Терзић, Предраг, „Однос војске према политичкој модернизацији у доба владавине Милана и Александра Обреновића”, *Култура ѿолиса*, број 37, година XV, 2018, стр. 43-54.
67. Терзић, Предраг, „Принцип ексклузивног грађанства и статус странца”, *Друшћивени хоризонти*, Vol. 1, број 1, стр. 15-27.
68. Terzić, Predrag, „Threatening the institutions of legal state in Serbia during the reign of prince/king Milan and king Aleksandar Obrenovic”, *International scientific conference „Archibald Reiss days”*, 2016, pp. 236 - 245.
69. Терзић, Предраг, Ана Матовић, „Утицај учења француских доктринара на деветнаестовековну Напредну странку”, *Полийичка ревија*, Vol. 47, број 1/2016, стр. 97-116.
70. Терзић, Предраг, Иван Јоксић, „Државно питање у теоријској мисли Слободана Јовановића”, *Српска ѿолийичка мисао*, Vol. 71, број 1/2021, стр. 65-86.
71. Терзић, Предраг, Иван Јоксић, „Француска буржоаска револуција из пера Слободана Јовановића”, *Полийичка ревија*, Vol. 68, број 2/2021, стр. 311-325.
72. Цветићанин, Невен, „Врлине и мане конзервативизма”, *Со-*

циолошки ѿреїлед, Vol. 37, број 3-4/2003, стр. 285-309.

73. Цветићанин, Невен, „Превазилажење контекста француске револуције у постмодерном добу – потирање поделе политичкога поља на левицу и десницу,” *Социолошки ѿреїлед*, Vol. 42, број 1/2008, стр. 101-119.
74. Чавошки, Коста, „Макијавелијев антрополошки песимизам”, *Анали Правної факултетиїа у Беоїраду*, Vol. 49, број 1-4/2001, стр. 334-349.
75. Шемјакин, Андреј, „Либерална идеја и традиција: унутрашња борба у Србији у првој деценији независности”, *Срїска ѿолийичка мисао*, Vol. 4, број 1-2/1997, стр. 119-136.

Службена гласила и штампа:

1. *Службене новине Краљевине Јуїославије*, број 4, од 16. јануара 1942. године
2. *Службене новине Краљевине Јуїославије*, број 11, од 21. марта 1943. године
3. *Службене новине Краљевине Јуїославије*, број 12, од 25. августа 1943. године
4. *Срїска независносї*, број 27, од 14. фебруара 1882. године
5. Тркуља, Јовица, „Први Слободан у Срба”, *Вечерње новосїи*, издање од 11. децембра 2011. године
6. „Финанцијско питање”, *Срїска независносї*, број 27, од 14. фебруара 1882. године.

Закони:

1. *Закон о рехабилитацији*, „Службени гласник Републике Србије”, број 33/06

Судски материјали:

1. *Пресуда Вишеї суда у Беоїраду*, Рех. бр. 69/10, од 14. маја 2015. године
2. *Захїев за рехабилитацију ѿроф. др Слободана Јовановића*, Окружни суд у Београду, од 25. априла 2006. године
3. *Решење о рехабилитацији Окружної суда у Беоїраду*, Рех. бр. 28/06, од 30. октобра 2007. године.

Predrag Terzić

PROFESSOR AND PATRIOT:

Contemporary Understanding of the Work of Slobodan Jovanović

Slobodan Jovanović left a profound impact on intellectual life and a substantial legacy in legal and political theory, the history of political ideas, and the political history of the Serbian people. His academic and scientific contributions, along with his practical political activities, led him from being a Serbian patriot, esteemed professor, rector, and president of the Serbian Royal Academy of Sciences to being considered an enemy of the new socialist Yugoslavia. Like many political exiles, he spent his final years far from his homeland, both celebrated and criticized, seen as a patriot and a traitor, a friend, and an adversary of the new communist regime.

Slobodan Jovanović hailed from a prominent bourgeois family. His father, Vladimir Jovanović, was a member of the Svetoandreja Liberals. As a young, educated man, Vladimir championed the establishment of political rights and freedoms within the country and the liberation of Serbian people living under Turkish and Austrian rule. Internal freedom pertained to the implementation of democratic and liberal principles within national borders, while external freedom aimed at expanding the state's territory to include areas where Serbs were still under foreign domination.

Although Slobodan Jovanović was a socially engaged intellectual, esteemed professor, and patriotic politician, his education and upbringing were profoundly shaped by his father, Vladimir Jovanović. As a nationally committed liberal, Vladimir dedicated his intellectual abilities and political ambitions to the service of the state. He aimed to contribute to Serbia's scientific development by advancing economic, political, sociological, and historical thought. Through his nationally focused socio-political activities, he sought to modernize Serbian society and state, aligning them more closely with other democratically organized countries.

However, as an advocate for democratic progress and the quest for freedom, Vladimir Jovanović faced resistance from the social structure. While

the general populace did not see the need for reforms in line with the democratic and liberal principles of Western Europe, the political elite wielded their power by persecuting liberal thinkers, viewing them as threats to the existing political-police order. After the assassination of Prince Mihailo Obrenović, Vladimir was accused of complicity and, along with Ljuben Karavelov, was imprisoned for a time in Varaždin and Pest. Following his release, he left the country and lived abroad, actively promoting liberal ideas within intellectual circles in France, Italy, and Switzerland. Upon returning to Belgrade in 1873, he entered public service, becoming the secretary of the Ministry of Internal Affairs, and later serving as the secretary in the Ministries of Education and Finance.

Despite being a former secretary, detainee, and exile, Vladimir Jovanović was appointed Minister of Finance in 1876 and held the position until 1880. His role in the government did not prevent him from continuing to criticize the manipulations and abuses of state officials. He published critical articles in the newspaper *Novi vek*, which eventually resulted in his retirement as a minister-at-large.

Vladimir Jovanović's concept of internal freedom in his theoretical work attracted considerable attention in social and political circles. He defines internal freedom as an individual's ability to govern themselves, with its social role serving as a foundation for human development. Emphasizing the benefits of internal freedom, Vladimir highlights its potential to enhance human capabilities. In contrast, a lack of freedom renders a person less informed, less honest, clouded by ignorance, and devoid of conscience. By identifying freedom as an intrinsic human trait, Vladimir Jovanović asserts that freedom is what makes a person truly human; it is a natural and eternal right of every individual. Freedom is acquired at birth, and no one can take it away or limit it without violating laws and legal principles.

On the other hand, Vladimir Jovanović's understanding of external freedom is based on a broader comprehension of its social role. His concept of external freedom is influenced by various factors, notably the knowledge he acquired during his studies abroad and his research aimed at determining the importance of freedom in Serbian society and the state in the latter half of the 19th century. His entire liberal framework is built on achieving and continuously maintaining a broadly defined social freedom, within which political and economic aspects play a crucial role. This reflects both the liberal and patriotic dimensions of Vladimir Jovanović's theoretical thought.

The pursuit of freedom, both internal and external, can be seen as a dual endeavor: a broad quest for universal good and a more specific effort aimed at achieving national freedom. Vladimir Jovanović addresses this concept holistically, emphasizing that internal and external freedom are interconnected rather than separate entities, arising from the interaction between individuals and the state. Whether it's the advancement or the restriction of freedom on either front, it serves as a gateway to either freedom or oppression. Therefore, there should be no questioning of his personal patriotism or the patriotic leanings of Serbian liberals during the era of romantic-nationalist sentiments in the mid-19th century.

Born in villages or small towns, from parents with limited education or no formal schooling, young Serbian intellectuals from the first generations educated abroad pursued diverse careers. They worked as professors at the Grand School, bureaucrats, officers, and were also active in politics. As they integrated into the narrow circle of the social and political elite, these former students swiftly became involved in political affairs. While some championed conservative political ideals aimed at maintaining the status quo, others, more prevalent in number, endeavored to apply liberal ideas imported from the West to Serbian state and society.

Vladimir Jovanović belonged to the second generation of liberals in Serbia. Their ideas about limiting the power of the prince, popular sovereignty, and broad electoral rights were supposed to be implemented in a country where over 90% of the population lived in rural or small-town areas and predominantly engaged in agriculture.

In contrast to the majority of Serbia's population at that time, there existed a small segment of the social elite determined to introduce modern democratic and liberal principles into governance. By naming his children Slobodan and Pravda, Vladimir Jovanović showcased his allegiance to the fundamental principles of his ideological beliefs. Due to such convictions, he faced exile in Austria-Hungary, dismissal from state service, yet he remained a professor at the Grand School and a minister. These shifts in Vladimir Jovanović's professional life and political career also impacted the lifestyle of his family. Inheriting his father's values of freedom, patriotism, and dedication to the state, young Slobodan Jovanović chose to delve into the theoretical musings of prominent political and legal thinkers, along with the political history of the Serbian people throughout the entire 19th century.

Having completed his elementary education and the First Gymnasium in Belgrade, Slobodan Jovanović commenced his legal studies in Geneva, Switzerland. Initially a recipient of a state scholarship, Slobodan amassed a wealth of knowledge in political theory, paving the way for his exploration of European political, philosophical, legal, and economic thought. This period saw Jovanović engaging with the works of Rousseau, Montesquieu, Tocqueville, Mill, and Spencer, alongside acquainting himself with the writings of Bentham, Marc Girard, and Henry Maine. Alongside the study of political theory came a deepening understanding of the political systems of England, the United States, France, and Switzerland. Through these endeavors, Slobodan Jovanović expanded his intellectual and political perspectives, which he later aimed to apply within his homeland.

Upon coming back to Serbia, he assumed the role of a professor of state law at the Law Faculty of the Grand School in Belgrade. Throughout the Balkan and Great Wars, he served as the chief of the Press Bureau at the Supreme Military Command, showcasing his legal expertise as an expert during the Paris Peace Conference in 1919. Following the conclusion of wartime events and subsequent peace negotiations, Jovanović redirected his focus towards academic pursuits.

However, alongside his scholarly work and professorial duties, Slobodan Jovanović was also a socially engaged member of the intellectual class of the Serbian people. Even in the early articulation of his political beliefs, their foundational basis was established by relying on three fundamental principles: nationalism, positivism, and liberalism. While conceptualizing his future political actions on these grounds, starting from the individual as the initiator of all social currents, he regarded the state as an entity serving the satisfaction of both individual and collective interests and needs.

Slobodan Jovanović's involvement in politics extended beyond academia, encompassing practical engagement amidst challenging historical circumstances and domestic and international challenges. He displayed a notable aptitude for setting expansive political and legal objectives and selecting appropriate political strategies aligned with established popular mandates garnered through elections. In instances where organizing democratic elections proved unfeasible, he found political justification in pursuing the preservation of fundamental human rights through revolutionary means. Nonetheless, Jovanović viewed legal mechanisms for

overseeing democratic processes and upholding popular will as a more dependable foundation for state functioning. He valued their stability derived from constitutional frameworks, laws, and the consistent application of regulations in daily governance.

Jovanović initiated his investigation into the history of political thought by delving into the realm of ancient political philosophy. Through his examination of the philosophical, political, and societal frameworks of ancient Greek thinkers, he gained insight into the essence of democracy and the societal dynamics that either supported or opposed it. Given that the origins of democracy trace back to ancient Greece, his exploration of the philosophical ideas of that time is quite logical.

Through his analysis of Plato's work *The Republic*, Jovanović presents Plato's conception of the ideal state and the role of various societal strata within the functions of the state structure. Jovanović emphasizes that the state, as Plato conceives it, does not represent a form of democratic political regime, as its degree of political rights and freedoms more closely resembles fascist and Bolshevik countries. If the lack of democratic and liberal individualism in the ideal state resembles fascist ideology, Bolshevism advocated for the dictatorship of the minority.

In contrast to the ideal state, from which he retreated following difficult life experiences, Plato, in *The Laws*, advocates for the rule of law rather than individuals. Although his study of ancient political thought only extends to the analysis of Plato's third work, *Statesman*, through the three aforementioned Plato's books, Slobodan Jovanović also explores Socrates' political thoughts.

Continuing his study of the history of political theories, Slobodan Jovanović delves into the work of the seminal thinker of modern political thought, Niccolò Machiavelli. Unlike earlier theorists, who were primarily focused on ideal typological philosophical constructs in antiquity, as well as theological aspects in the Middle Ages, Niccolò Machiavelli concentrated on describing, explaining, and analyzing real events. In this regard, he examines the political actions and personal life of Girolamo Savonarola, as well as the military and political maneuvers of Cesare Borgia in Romagna. Based on their political experiences and the societal events that accompanied them, Jovanović elucidates the consequences resulting from certain actions or the absence thereof. Therefore, Machiavelli is not an amoral political philosopher, but rather a pragmatic investigator of the political realities of his time.

Slobodan Jovanović displayed no less interest in the personality and work of the theoretician of the French Revolution, Edmund Burke. Considering him a multifaceted figure in English political thought, Jovanović points to his focus on exploring the events during the revolution in France, its various revolutionary phases, and the prominent personalities involved. While regarding the principles of freedom, brotherhood, and equality as abstract, Burke determines tradition, history, and experience as the most important principles for the existence and continuity of a social community. However, Jovanović criticizes Burke for employing an inadequate method in drawing conclusions, by attempting to depict the advantages and disadvantages of certain groups of social phenomena and processes based on a single case. Although he does not dispute the relevance of Burke's conclusions, Slobodan Jovanović criticizes his selection and method of analyzing cases that lead to such generalizations. Thus, he concludes that the ultimate results of Edmund Burke's political thought are not disputed, but it is the inappropriate method he employs in this process.

Slobodan Jovanović extensively delved into the French bourgeois revolution. Its ideological underpinnings, rooted in Enlightenment philosophy, emphasized reason as the ultimate arbiter of social and political realities. Unlike tradition and experience, Enlightenment philosophy rejected them, favoring an anthropological optimism akin to Rousseau's rather than anthropological pessimism.

When delving into the French Revolution, Jovanović approached it by examining the actions and personalities of its key figures. He critically evaluated the roles played by figures like Mirabeau, Danton, and Robespierre, offering his own interpretations of events throughout the revolution's different stages. Through his analyses, he aimed to provide his own perspective on the course of the revolution and the historical significance of its leaders. Despite harboring varying levels of sympathy for different participants in the revolutionary struggles, Jovanović maintained an objective methodological approach in his scholarly examination.

The political ideology in Serbia during the 19th century took shape under the influence of Western European countries, alongside the enduring impact of traditional institutions within a predominantly patriarchal society. Key figures in political groups during this era, as well as subsequent leaders of modern political parties and reformers of the Serbian legal and political frameworks, received their education primarily in Central and

Western Europe. While the architects of the legal framework in the insurgent Serbia hailed mainly from the Pristina region, the second generation predominantly comprised young individuals from rural backgrounds or from towns and smaller urban centers within the autonomous Principality of Serbia.

Slobodan Jovanović's examination of Serbian political thought spans the entirety of the 19th century. He highlights four figures with diverse ideological leanings and modes of practical engagement: Svetozar Marković, Pero Todorović, Jovan Hadžić, and Milan Piroćanac. Despite their differing backgrounds, all received part or all of their higher education abroad. Influenced by ideological principles and significant experience gained through practical political involvement, internal conflicts, and clashes with rulers and their decisions, they helped shape Serbia's political narrative. Jovanović underscores their ideological frameworks, attempts to reform the Serbian state and society in line with Western models and theoretical ideals, the benefits of their political endeavors, and the challenges of applying them in Serbia, where widespread societal support for change was lacking. Without aligning with any particular ideological stance or idolizing the personalities or actions of these four theorists and political actors, Slobodan Jovanović elucidates the state's deficiencies in fostering an egalitarian society without a clear vision for necessary major changes.

Slobodan Jovanović also conducted research in the field of the theory of state and law. Even in his study of Plato's political philosophy, Jovanović confronted the idea of the ideal state. In addition to the ideal state, Slobodan Jovanović examined the emergence of the state, the goals of its formation, its constituent elements, the correlation between the state and law, as well as federal states and forms of state association. When writing about economic freedoms, Jovanović did not advocate for unbridled market competition but emphasized the necessity for state intervention. He argued that in market competition, entire social classes participate, seeking to subjugate one another.

Slobodan Jovanović delved into examining the social, political, and international contexts surrounding the creation and endurance of constitutional frameworks in Serbia, spanning from the Sretenje Constitution of 1835 to the constitutions of 1888 and 1901. He investigated the theoretical underpinnings and external influences shaping the drafting of constitutional documents, their core provisions, the jurisdiction of diverse branch-

es of authority, the dynamics between rulers and the National Assembly and Government, and also scrutinized the constitutional proposals put forth by the Radical and Progressive Parties.

A significant portion of Slobodan Jovanović's scholarly work is dedicated to the political history of Serbia in the 19th century. By examining the contributions of rulers to the establishment of autonomy and the acquisition of independence for the Serbian state, territorial expansion, and the liberation of cities, as well as Serbia's elevation to the rank of a kingdom, Jovanović illustrates their strengths and weaknesses, their relationship with the people, civil and political rights and freedoms, and judicial independence.

In *The Second Government of Miloš and Mihailo*, Slobodan Jovanović delves into the condition of Serbia following the Sretenje Assembly of 1858, during which Prince Miloš Obrenović was chosen as the new ruler. Upon his return to power, Prince Miloš solidifies his authority, appoints new advisors, and issues a decree concerning officials. Within this work, Jovanović discusses the prince's interactions with the Council and ministers, as well as his unilateral actions in judicial matters. This period also witnesses conflicts emerging among the still budding factions of politically like-minded individuals, including liberals and conservatives.

In the second segment of this book, Jovanović delves into Mihailo's pursuit of consolidating a robust princely authority, his strategies for organizing central governance, the enactment of civil service regulations, and the establishment of local self-governance. His analysis extends to the roles of ministers, the development of the national military, the crackdown on press freedoms, and the shuttering of the Serbian Literary Society during Prince Mihailo's second tenure. Furthermore, the narrative explores Mihailo's interactions with the liberal faction, the formation of the United Serbian Youth, his marital separation from Princess Julia, and ultimately, the Topčider assassination attempt.

The book *Defenders of the Constitution and Their Governance* provides readers with insight into the period of rule by the constitutionalist group, spanning from 1838 to 1858. Within this timeframe, significant changes occurred, including the reorganization of the judicial system, the establishment of new educational institutions, and the consolidation of the civil service's position. Jovanović further delves into his analysis by discussing the conflicts between the prince and the council, the Tenka Conspiracy, the

provisions outlined in the Law on the National Assembly, and culminates with the Sretenje Assembly of 1858.

In his trilogy titled *The Rule of Milan Obrenović*, Jovanović delves into the era governed by Prince and later King Milan Obrenović. Each of the three volumes covers a distinct time frame, seamlessly transitioning from one to the next. The initial volume focuses on the period following the assassination of Prince Mihailo, during which a Regency governed in his absence. Jovanović scrutinizes the process, provisions, and external influences shaping the formation of the 1869 Constitution within this volume. Furthermore, he analyzes the policies of the conservative government and the political context leading up to the Serbian-Turkish War.

In the second installment of *The Reign of Milan Obrenović*, Slobodan Jovanović explores the military engagements of Serbia's first war with Turkey, the arrival of Russian volunteers, the interwar period, the second conflict with Turkey, and the fall of Jovan Ristić's government, along with the rise of the Young Conservative faction. Additionally, he examines the achievements of progressive administrations, as well as issues concerning railways and the church.

The concluding volume of *Milan Obrenović's Rule* presents the ideological stances, organizational structures, leadership figures, and publications of three newly established political parties. It explores the clash between progressives and liberals, the downfall of the General Union, the Herzegovinian Uprising, King Milan's assassination attempt, and the constitutional proposals of the Radical and Progressive factions. Within this analysis, Slobodan Jovanović also examines other significant occurrences during the progressive governance, including the Timok Rebellion, the Serbo-Bulgarian War, conflicts between the king and queen, and the collapse of the Garasanin administration, culminating in the adoption of the 1888 Constitution.

During the analysis of Alexander Obrenović's reign, Slobodan Jovanović compiled the findings into three books. The first book delves into the regency of the underage King Alexander. A significant portion of the research is dedicated to legislation, particularly laws concerning ministerial responsibility, the organization of districts and regions, printing, assemblies, and military structure. Within the first book, Jovanović also utilizes a section to study foreign policy, primarily the relations with Russia and Austria-Hungary. Additionally, he analyzes the organization and social

structure of the People's Radical Party. The first volume concludes with the coup d'état of April 1, 1893, which declared King Alexander as of legal age.

In the second volume of *The Reign of Alexander Obrenović*, the author delves into the era of King Alexander's autonomous rule. This period spans from the administration of neutral governments and Stojan Novaković to the emergence of a personal dictatorship culminating in the Ivanjica assassination attempt on King Milan. Within the context of establishing a personal regime, Jovanović scrutinizes newly enacted laws concerning the press, assemblies, associations, electoral procedures, municipalities, and economic statutes. While King Milan's control over the Active Army holds paramount significance in domestic politics, Jovanović also examines the foreign policy landscape during King Alexander's reign in this volume.

The second installment of *The Reign of Alexander Obrenović* delves into the era of King Alexander Obrenović's autonomous rule, spanning from neutral administrations and Stojan Novaković's governance to the period of personal dictatorship, ultimately leading to the Ivanjica assassination attempt on King Milan. Concerning the establishment of the personal regime, Jovanović examines newly enacted legislation regarding the press, assemblies, associations, electoral procedures, municipalities, and economic laws. While King Milan's control over the Active Army is of paramount importance in domestic affairs, Slobodan Jovanović also delves into the foreign policy dynamics during this phase of King Alexander's reign in the second volume.

The concluding volume of Jovanović's study on Alexander Obrenović's reign delves into various significant events, including Alexander's marriage, King Milan's demise, the adoption of the April Constitution, the reinstatement of the personal regime, and the May Coup that marked the end of the Obrenović dynasty. Jovanović also provides an overview of Milan and Alexander Obrenović's rule towards the end of this volume.

Apart from scrutinizing Serbian rulers from the past century, Slobodan Jovanović examines the roles of other political actors, ranging from voivodes in the Serbian uprisings seeking to curb Prince Miloš's authority to leaders of constitutional movements and members of the earliest ideologically driven political groups. The enactment of the Law on Assemblies and Associations in 1881 facilitated the emergence of the first modern political parties: the Liberal, Progressive, and People's Radical Parties. With divergent political perspectives on Serbian history and tradition, distinct

ideological orientations, and influenced by foreign models, liberals, progressives, and radicals held differing views on state and national matters, the nation's future, and Serbia's position in international relations.

Slobodan Jovanović's political philosophy derives from both theoretical contemplation and practical involvement in politics. His extensive knowledge across disciplines such as political science, law, philosophy, sociology, history, and literature enabled him to develop a comprehensive understanding of politics, conceived as both a scholarly discipline and a practical endeavor. Consequently, his academic interests spanned from Serbian political history, the French Revolution, and state and legal theory to political sociology, ancient and contemporary political philosophy. Jovanović respected the scholarly contributions of these disciplines within the realm of social sciences and humanities, all with the ultimate aim of serving the state.

Биографија аутора

Предраг Терзић је рођен 1984. године у Краљеву, где је завршио основну школу и Гимназију. Дипломирао је на Политиколошком одељењу Факултета политичких наука у Београду. Под менторством професора Марвина К. Хофмана (Marvin K. Hoffman, Fulbright Professor of Political Science, Appalachian State University, Boone, North Carolina, USA), у току школске 2007/2008. године похађао је *Увод у америчку управу и њолиџику*. Јануара 2011. окончао је мастер студије политиколошких наука. Током 2013. године Предраг Терзић је учествовао у научним радионицама универзитета у Београду и Ослу (University of Oslo, Department of Educational Research and Intermedia), а децембра 2015. године одбранио је докторску тезу под називом *Утицај европске либералне мисли на њолиџичку модернизацију Србије од 1878. до 1903. године*, чиме је стекао научни степен доктора политичких наука. У мају 2023. усавршавао се на Кинеској академији за јавну управу.

У периоду студирања волонтирао је у Народној канцеларији председника Републике Србије (фебруар – мај 2008. године). После завршетка основних студија радио је више хонорарних послова, а од марта 2012. године Терзић је укључен у рад на научном пројекту Института за политичке студије у Београду. Предраг Терзић је и данас запослен на Институту за политичке студије, у звању вишег научног сарадника. По позиву је предавао на универзитетима у Русији (Државни универзитет у Самари), Словенији (Универзитет у Марибору) и Киргистану (Универзитет у Бишкеку), а током 2018. и 2019. године налазио се на листи предавача на Високим студијама безбедности и одбране.

Написао је књиге *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и њолиџичког елиџизма* и *Духовна ленија краљевачког њрадиџељсџива: џири обележја џрајања вароши* (у коауторству с Трипом Спахићем). Објавио је и више од 50 научних радова, које је публиковао у Словачкој, Мађарској, Пољској, као и у домаћим часописима *Српска њолиџичка мисао*, *Годишњак Факултета њолиџичких наука*, *Башџина*, *Полиџичка ревија*, *Кулџура њолиса*, *Међународна*

иолићика. Министарство просвете, науке и технолошког развоја му је доделило Светосавску награду за 2021. годину.

Предраг Терзић је у четири мандата биран за одборника у Скупштини града Краљева, а од јануара 2015. године до фебруара 2016. волонтерски је обављао посао менаџера Канцеларије народних посланика града Краљева. Крајем јуна 2016. изабран је за градоначелника Краљева.

Јуна 2016. године Предраг Терзић је постао и председник Надзорног одбора Сталне конференције градова и општина, а у децембру 2019. изабран је за члана Председништва Сталне конференције градова и општина. Један је од представника Србије у Политичком комитету ЦЕМР-а, највеће организације локалних и покрајинских власти у Европи.

Августа 2020. године Предраг Терзић је реизабран за градоначелника Краљева, а Влада Републике Србије га је 30. октобра 2023. именовала за председника Привременог органа града Краљева. Јануара 2024. године трећи пут је изабран за градоначелника Краљева.

Предраг Терзић
ПРОФЕСОР И ПАТРИОТА:
Савремено схватање дела Слободана Јовановића

Издавачи

Архив Војводине
Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

Институт за политичке студије
11000 Београд
Светозара Марковића 36
www.ips.ac.rs

За издавача

Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине
Др Миша Стојадиновић, научни саветник,
директор Института за политичке студије

Прелом

Александар Павловић

Штампа

САЈНОС, Нови Сад

Тираж

300 примерака

ISBN 978-86-6178-176-6

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

34:929 Jovanović S.

ТЕРЗИЋ, Предраг, 1984-

Професор и патриота: Савремено схватање дела Слободана
Јовановића / Предраг Терзић. - Нови Сад : Архив Војводине ; Београд
: Институт за политичке студије, 2024 (Нови Сад : Сајнос). - 222 стр. ;
24 cm. - (Библиотека Посебна издања / Архив Војводине, Нови Сад)

Тираж 300. - Биографија аутора: 220-221. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Библиографија.

ISBN 978-86-6178-176-6

а) Јовановић, Слободан (1869-1958)

COBISS.SR-ID 157781513